॥ अथोत्तरार्ध-प्रारम्भः ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

विनियोग—' इमं मे व तत्त्वा यामि ' या दोन ऋचा वारुणपुरोडाशाच्या पुरोऽनुवाक्या व याज्या आहेत.

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

अर्थ—हे वरुणा, तूं आमचें बोलावणें ऐक आणि आज आम्हांला सुख दे. कारण कीं, स्वतःचे रक्षणाकरितां मी तुला इच्छितों ॥ १ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा नऽआयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

अर्थ—हे वरुणा, यजमानाला इष्ट असलेले धनपुत्रादिक मी तुजजवळ मागतों ते त्याला दे. मी तीन्ही वेदांनीं तुझी स्तुति करतों. हे बहुस्तुतियुक्त वरुणा, न रागावतां या ठिकाणीं बसून माझी स्तुति ऐक व माझ्या आयुष्याचा नाश करूं नकोस ॥ २ ॥

विनियोग—' त्वं नः ', ' सत्वं नः ' या दोन ऋचा अग्निवरुण यागांतील पुरोऽनुवाक्या व याज्या आहेत.

त्वं नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं स्वतःचा अधिकार जाणणारा अत्यंत पूज्य, हविर्द्रव्यांचें वहन करणारा व अत्यंत दैदीप्यमान आहेस असा तूं आमच्या विषयीं असलेला वरुणाचा क्रोध दूर कर व आमचीं दौर्भाग्यें आम्हांपासून दूर कर ॥ ३ ॥

स त्वं नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्याऽउषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणꣳरराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो नऽएधि ॥ ४ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं आज प्रातःकालीं आमचें रक्षण करून आमचेजवळ रहा आणि आमचें हविर्द्रव्य वरुणास दे. नंतर तूं स्वतः सुखकारक हविर्द्रव्य भक्षण कर व आम्हांला बोलावतां येण्यास सुलभ हो ॥ ४ ॥

विनियोग—आदित्य चरूची ' महीमू षु ' ही ऋचा याज्या व पुढील ऋचा पुरोनुऽवाक्या आहे.

महीमू षु मातरꣳ सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम । तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीꣳ सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

अर्थ—आम्ही देवमाता जी अदिति तिला आमच्या रक्षणाकरितां बोलावतों. ती मोठी, उत्तम कार्यें करणारी, यज्ञपालक, पुष्कळ क्षतांपासून रक्षण करणारी, जरारहित, बहुगमनशील, चांगल्या आश्रयानें युक्त व उत्तम सेवन करणारी अशी आहे ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसꣳ सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम् । दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

अर्थ—आम्ही कल्याण व्हावें म्हणून दिव्यांच्या नौकेवर आरोहण करतों. ती नौका पृथ्वीप्रमाणे विशाल व स्वर्गाप्रमाणें छिद्ररहित आहे. तसेंच ती चांगल्या तऱ्हेनें रक्षण करणारी, अखंडित, उत्तम तऱ्हेनें पलतीराला नेणारी असून दोषरहित व छिद्ररहित आहे व तिच्यावर उत्तम वल्हीं आहेत ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । शतारित्राꣳ स्वस्तये ॥ ७ ॥

अर्थ—माझें कल्याण व्हावें म्हणून मी चांगल्या नावेवर आरोहण करतों. ती छिद्ररहित असून तिच्यांत कोणताही दोष नाहीं व तिच्यावर शेंकडों वल्हीं आहेत ॥ ७ ॥

विनियोग—"आ नो मित्रा" ही पयस्येची पुरोऽनुवाक्या आहे व "प्र बाहवा" ही याज्या आहे.

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजाꣳसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

अर्थ—हे मित्रावरुण देवांनो, तुम्ही आमच्या यज्ञमार्गाचें सर्व बाजूंनीं शुद्धोदकांनीं सिञ्चन करा, हे शुभकर्म करणाऱ्यांनो, तुम्ही आमच्या लोकांचें मधानें सिञ्चन करा ॥ ८ ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नऽआ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

अर्थ—हे तरुण अशा मित्रावरुणांनो, आम्हांला पुष्कळ दिवस आयुष्य प्राप्त व्हावें म्हणून तुम्ही आपले बाहु पसरा व आमच्या क्षेत्राचें घृतानें सिञ्चन करा व त्या क्षेत्रांतील धान्यानें मीं याग केला असें सर्व देशांत माझें वर्णन करा व तुम्ही माझें बोलावणें ऐका ॥ ९ ॥

विनियोग—"शन्नो भवंतु" ही वाजिन यागाची पुरोऽनुवाक्या आहे व पुढील 'वाजे वाजे' ही ऋचा याज्या आहे.

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः। जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मयुयवन्नमीवाः ॥ १० ॥

अर्थ—यज्ञकर्मांत बोलावणीं आलीं असतां घोडे आम्हांला सुखकर होवोत. ते घोडे परिमित गमन करणारे, उत्तम कांतिमान् व लांडग्यांचा आणि राक्षसांचा नाश करणारे असे आहेत. तसेंच ते आमच्या व्याधींना शीघ्र दूर करोत ॥ १० ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्राऽअमृताऽऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

अर्थ—हे अश्वांनो, सर्व अन्नें व धनें प्राप्त झालीं असतां आमचें रक्षण करा. तुम्ही बुद्धिमान् अविनाशी व यज्ञ जाणणारे आहां. हे गोड निवारादि तृण खा व संतुष्ट व्हा व तृप्त होऊन देव जातात त्या मार्गांनीं गमन करा ॥ ११ ॥

विनियोग—'समिद्धो अग्निः' या अकरा ऋचा वायोधस संज्ञक पशुयागांतील प्रयाज याज्या आहेत.

समिद्धोऽअग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री छन्दऽइन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

अर्थ—अग्नि, गायत्री छंद व दीड वर्ष वयाचा वृषभ या तिघांनीं इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व स्थापन करावें. तो अग्नि प्रयाज देवतेनें व प्रयाज घृतानें प्रदीप्त केलेला व सेवनीय असा आहे. ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा छन्दऽइन्द्रियं दित्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

अर्थ—शुद्ध कर्मयुक्त, जलपौत्र असा अग्नि, उष्णिक् छंद, दोन वर्षांचा दिव्य हविर्वहन करणारा वृषभ आणि शरीररक्षक सरस्वती हे चार इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व धारण करोत. ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवोऽअमर्त्यः अनुष्टुप् छन्दऽइन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

अर्थ—प्रयाज देवतांसह स्तुत्य असा अग्नि, अविनाशी सोमदेव, अनुष्टुप् छंद व अडीच वर्षांचा वृषभ हे पांच इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व धारण करोत ॥ १४ ॥

सुबर्हिरग्निः पूषण्वान्स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहती छन्दऽइन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

अर्थ—सुबर्हि नांवाची प्रयाज देवता पूषानें युक्त, ज्याकरितां दर्भ पसरले आहेत असा व अविनाशी अग्नि, बृहती छंद व तीन वर्षांचा वृषभ हे चौघे इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व धारण करोत ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्दऽइहेन्द्रियं तुर्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

अर्थ—द्वार संज्ञक अशा प्रयाज देवता, मोठ्या दिशा, ब्रह्मदेव, बृहस्पति, पंक्तिच्छन्द व चार वर्षांचा वृषभ हे सहा देव या इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व धारण करोत ॥ १६ ॥

उषे यह्वी सुपेशसा विश्वेदेवाऽअमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्दऽइहेन्द्रियं पष्ठवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

अर्थ—मोठ्या व उत्तम रूपवान् अशा दिवस आणि रात्री, अविनाशी विश्वेदेव, त्रिष्टुप् छंद व भारवाही वृषभ, हे पांच या इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व धारण करोत ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजा युजा । जगतीछन्दऽइन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

अर्थ—देवांचे होते दैव्य प्रयाज देव असे, अग्नि व वायू इंद्रासहवर्तमान तसेंच जगती छंद व शकट वहन करणारा वृषभ हे इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्व स्थापन करोत ॥ १८ ॥

तिस्रऽइडा सरस्वती भारती मरुतो विशः । विराट्छन्दऽइहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

अर्थ—इडा, सरस्वती, भारती या तीन प्रयाज देवता, मरुत्, इंद्र, प्रजा, विराट् छंद व दोहनशील गाय या इंद्राच ठायीं वीर्य व सत्व धारण करोत ॥ १९ ॥

त्वष्टा तुरीपोऽअद्भुतऽइन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्विपदा छन्दऽइन्द्रियमुक्षा गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

अर्थ—शीघ्र गमन करणारा मोठा असा त्वष्टृसंज्ञक प्रयाज देव व धनवृद्धी करणारे इंद्राग्नी, द्विपदा छंद, वीर्य सिंचन करणारा वृषभ हे पांच इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्त्व धारण करोत ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् । ककुप्छन्दऽइहेन्द्रियं वशा वेहद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

अर्थ—आम्हांला सुख देणारा वनस्पतिसंज्ञक प्रयाज देव व धन देणारा सूर्य, ककुभ् छंद, वंध्या गाय व गर्भघातिनी गाय हे पांच या इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्त्व धारण करोत ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् । अतिच्छन्दाऽइन्द्रियं बृहदृषभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

अर्थ—चांगल्या तऱ्हेनें नाशापासून रक्षण करणारा वरुण प्रयाज देवासह इंद्राला यज्ञरूपी औषध देवो; आणि ' अतिच्छंद ' संज्ञक छंद, मोठा वृषभ वरुण व प्रयाज देव हे चार या इंद्राचे ठायीं वीर्य व सत्त्व स्थापन करोत ॥ २२ ॥

विनियोग—' वसन्तेन ऋतुना ' इत्यादि सहा ऋचा वयोधस पशुयागांतील पुरोऽनुवाक्या व याज्या आहेत.

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

अर्थ—वसंत ऋतु, त्रिवृत स्तोम आणि रथंतर पृष्ठ यांनीं स्तविलेले देव इंद्राचे ठायीं तेजासह वपाख्य हवि व शक्ति स्थापन करोत ॥ २३ ॥

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः बृहता यशसा बलꣳ हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

अर्थ—ग्रीष्म ऋतु, पंचदश स्तोम व बृहत् पृष्ठ यांनीं स्तुत केलेले देव इंद्राचे ठायीं यशासह बलरूपी हवि व शक्ति स्थापन करोत ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्याः स्तोमे सप्तदशे स्तुताः । वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

अर्थ—वर्षा ऋतु, सप्तदश स्तोम व वैरूप पृष्ठ यांनीं स्तुत झालेले आदित्य देव इंद्राचे ठायीं प्रजा व ओज यांसह हविर्द्रव्य व शक्ति स्थापन करोत ॥ २५ ॥

शारदेनऽऋतुना देवाऽएकविꣳशऽऋभवः स्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रियꣳ हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

अर्थ—शरद् ऋतु, एकविंश स्तोम, वैराज पृष्ठ व लक्ष्मी यांनीं स्तुत झालेले ऋभू संज्ञक देव या इंद्राच ठायीं श्रीरूपी हविर्द्रव्य व शक्ति स्थापन करोत ॥ २६ ॥

हेमन्तेनऽऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतः स्तुताः । बलेन शक्वरीः सहो हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

अर्थ—हेमंत ऋतु, त्रिणव स्तोम व शाक्वर पृष्ठ यांनीं स्तुत झालेले मरुत् देव इंद्राचे ठायीं बलासह इंद्रिय सामर्थ्यरूपी हवि व शक्ति स्थापन करोत ॥ २७ ॥

शैशिरेणऽऋतुना देवास्त्रयस्त्रिꣳशेऽमृता स्तुताः । सत्येन रेवतीः क्षत्रꣳ हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २८ ॥

अर्थ—शिशिर ऋतु, त्रयस्त्रिंश स्तोम व रैवत पृष्ठ यांनीं स्तुत झालेले अविनाशी देव या इंद्राचे ठायीं सत्यासह विनाशरक्षक असें हविर्द्रव्य व शक्ति स्थापन करोत ॥ २८ ॥

विनियोग—' होता यक्षत् ' इत्यादि बारा ऋचा त्रिपशूंचे प्रयाज प्रैष आहेत.

होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रꣳ सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमैः कुवलैर्भेषजं मधु शष्पैर्न तेजऽइन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २९ ॥

अर्थ—देवांचा होता प्रयाज देवतेसह अग्नि, अश्विनीकुमार, इंद्र व सरस्वती यांचा गोपदस्थलीं असलेल्या आहवनीयामध्यें याग करो. त्या यागामध्यें अज, धूसर वर्णाचा मेष हे गोधूम, बदर व अंकुर आलेलें धान्य यांच्यासह इंद्राचे औषधरूपी होतात, तें औषध तेज व इंद्रिय सामर्थ्य देणारें आहे. तें अश्विनीकुमार सरस्वती व इंद्र संज्ञक देव, यांचा दैवी होत्यानें होम केल्यावर ते पय मदिरेसह सोम, घृत व मधु प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही घृताचा होम कर ॥ २९ ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पथा मधुमता भरन्नश्विनेन्द्राय वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३० ॥

अर्थ—दैवी होता तनूनपात् रूपी प्रयाज देव, सरस्वती, अश्विनीकुमार व इंद्र यांचा याग करो. त्या यागामध्यें बकरी व मेष हे रसयुक्त यज्ञमार्गानें शरीर पोषण करणारें होऊन बदरी फलें, इंद्रजव व अंकुरित व्रीहि यांसह इंद्राचें वीर्योत्पादक औषध बनतात. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र हे दैवी होत्यानें होम केल्यावर ते पय मदिरेसह सोम, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही घृताचा होम कर ॥ ३० ॥

होता यक्षन्नराशꣳसं न नग्नहुं पतिꣳ सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिषग्रथो न चन्द्र्यश्विनोर्वपाऽइन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३१ ॥

अर्थ—दैवी होता, पालक असा नराशंस संज्ञक प्रयाज देव, सरस्वती व वैद्य असा अश्विनीकुमारांचा सुवर्णमय रथ यांचा याग करो. त्या यागांत सुरेसह सुरा कंद, मेष व ... पशूंच्या वपा ह्या बदरीफल, इंद्रजव, व अंकुरित व्रीहि यांसह इंद्राचें वीर्योत्पादक औषध बनोत. नराशंस संज्ञक प्रयाजदेव, सरस्वती व अश्विनीकुमारांचा रथ हे दैवी होत्यानें होम केल्यावर ते पय मदिरेसह सोम, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही घृताचा होम कर ॥ ३१ ॥

होता यक्षदिडेडितऽआजुह्वानः सरस्वतीमिन्द्रं बलेन वर्धयन्नृषभेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

अर्थ—दैवी होता ऋत्विजांनीं स्तुत होऊन व इडादिकांना आव्हान करून इडा-संज्ञक प्रयाज देवता, सरस्वती व इंद्र आणि अश्विनीकुमार यांचा याग करो व धेनु गाय व बल यांच्या योगें वरील देवतांना वाढवो. या यागांत यव, काकडी, मध साळीच्या लाह्या व भाताची पेज हे इंद्राचें वीर्योत्पादक औषध बनतें. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र दैवी होत्यानें होम केल्यावर ते पय मदिरेसह सोम, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि घृताचा होम कर ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदा भिषङ्नासत्या भिषजाश्विनाश्वा शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती भिषग् दुहऽइन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

अर्थ—दैवी होता ऊर्णेप्रमाणें अत्यंत मऊ ज्याचे दर्भ आहेत असा प्रयाजदेव, वैद्य व सत्यस्वरूपी अश्विनीकुमार आणि सरस्वती यांचा याग करो. त्या यागामध्यें बालकयुक्त घोडी व धेनु आणि सरस्वती हे वैद्य आहेत व ते इंद्राला सामर्थ्योत्पादक असें औषध देतात. (तात्पर्य, घोडी धेनु वगैरे या यज्ञांत दक्षिणा दिल्या जातात) प्रयाजदेव, अश्विनीकुमार व सरस्वती हे पय, मदिरेसह सोम, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि घृताचा होम कर ॥ ३३ ॥

होता यक्षद्दुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशऽइन्द्रो न रोदसी दुघे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजꣳ शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

अर्थ—दैवी होता, सच्छिद्र व अवकाशयुक्त व गमन करणाऱ्या अशा द्वार-संज्ञक प्रयाज देवता, इंद्र, सरस्वती व अश्विनीकुमार यांचा याग करो. त्या दिशे-प्रमाणें असणाऱ्या अश्विनीकुमारांसह द्वारदेवतावर अधिष्ठित होऊन इंद्र दोहनशील अशा द्यावा पृथ्वीपासून औषधाचें दोहन करितो व सरस्वती धेनुरूपी होऊन ज्या द्वारदेवतांप्रत अधिष्ठित होऊन इंद्राकरितां शुद्ध व इंद्रिय व वीर्य दोहन करिती झाली. अश्विनीकुमारांसह द्वाररूपी प्रयाज देवता; इंद्र आणि सरस्वती हे पय,

मदिरेसह सोम, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि घृताचा होम कर ॥ ३४ ॥

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रेण भेषजꣳ श्येनो न रंहसा हृदा श्रिया न मासरं पयꣳ सोम÷ परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

अर्थ—दैवी होता उत्तम रूपवान् अशा रात्रि व उषारूपी प्रयाजदेवतांचा व सरस्वतीसह अश्विनीकुमारांचा याग करो. ते अश्विनीकुमार रात्रंदिवस तेज, चित्त व लक्ष्मीसह मासररूपी औषध, श्येनाचा पंख व कांति यांस इंद्राशीं संयुक्त करतात. अशा तऱ्हेनें होत्यानें याग केल्यावर अश्विनीकुमार, इन्द्र व सरस्वती या देवता पय, सोम, सुरा, घृत व मधु यांचे पान करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि घृताचा याग कर ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूषꣳ सरस्वती भिषक् सीसेन दुहऽइन्द्रियं पयꣳ सोम÷ परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३६ ॥

अर्थ—दैवी होता, दैवी होते, जे अग्नि व सूर्यरूपी प्रयाजदेव, वैद्य, अश्विनीकुमार व इंद्र यांचा याग करो. रात्रंदिवस स्वकार्यसिद्धि करण्याकरितां जागणारी वैद्य बनलेली सरस्वती औषधांसह बल व वीर्यांशीं शिशाच्या सळईनें इंद्राकरितां दोहन करती झाली. होत्यानें याग केल्यावर अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र या देवता पय, सोम, सुरा, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि आज्याचा याग कर ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती वाचा सरस्वती महऽइन्द्राय दुहऽइन्द्रियं पयꣳ सोम÷ परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३७ ॥

अर्थ—दैवी होता इडा, भारती, सरस्वती या तीन प्रयाजदेवता, अश्विनीकुमार व इंद्र यांचा याग करो. सरस्वतीनें वेदत्रयरूपी वाणीनें, कर्मयुक्त प्रधानांगोपांगविशिष्ट तीन पशूंनीं औषधरूपी प्रकाशमान वीर्य व तेज इंद्राकरितां दोहन केलें. ते कर्मयुक्त

तीन पशु असे–अश्विनीकुमारांचा पशु धूम्र वर्णाचा अज, सरस्वतीचा मेष व इंद्राचा ऋषभ. होत्यानें याग केल्यावर अश्विनीकुमार, सरस्वती व इन्द्र या देवता पय, सोम, सुरा, घृत व मध यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि आज्याचा याग कर ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशꣳ सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरं पयꣳ सोम÷ परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

अर्थ—दैवी होता वृष्टिरूपी उत्तम वीर्यानें युक्त, मनुष्य हितकारी त्वष्टृरूपी प्रयाजदेव, इन्द्र, अश्विनीकुमार, व भिषग्भूत सरस्वती यांचा सुरेनें व वैद्यभूत वृकलोमानें (सुरेंत घातलेल्या वृकलोमांनीं) औषधभूत अशा मासर ओदनानें याग करो. असा याग झाल्यावर तेज, वीर्य, यश व श्री इंद्राचे ठायीं संपन्न होवोत. होत्यानें याग केल्यावर त्वष्टा, इन्द्र, अश्विनीकुमार व सरस्वती या देवता पय, सोम, सुरा, घृत व मध यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंहि आज्याचा याग कर ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुं भीमं न मन्युꣳ राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामꣳ सरस्वती भिषगिन्द्राय दुहऽइन्द्रियं पयꣳ सोम÷ परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३९ ॥

अर्थ—दैवी होता यूपरूपानें पशूंचा संस्कार करणारा, क्रोधरूपी, वनस्पति संज्ञक प्रयाजदेव विशेषेंकरून भक्षण करणारा व राजाप्रमाणें असलेला, शतयज्ञ करणारा इंद्र, अश्विनीकुमार आणि सरस्वती यांचा अन्नानें याग करो. वैद्यरूपी सरस्वती इंद्राकरितां क्रोध व वीर्य दोहन करते. होत्यानें यज्ञ केल्यावर वनस्पति, इन्द्र, अश्विनीकुमार व सरस्वती या देवता पय, सोम, सुरा, घृत व मध यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या तूंही आज्याचा याग कर ॥ ३९ ॥

होता यक्षदग्निꣳ स्वाहाज्यस्य स्तोकानाꣳ स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा च्छागमश्विभ्याꣳ स्वाहा मेषꣳ सरस्वत्यै स्वाहऽऋषभमिन्द्राय सिꣳहाय

सहसऽइन्द्रियꣳ स्वाहाग्निं न भेषजꣳ स्वाहा सोममिन्द्रियꣳ स्वाहेन्द्रꣳ सुत्रामाणꣳ सवितारं वरुणं भिषजां पतिꣳ स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजꣳ स्वाहा देवाऽआज्यपा जुषाणोऽअग्निर्भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४० ॥

अर्थ—दैवी होता प्रयाज देवता अग्नि अथवा आहवनीय अग्नि यांचा याग करो. यजमान घृतबिंदूंना चांगलें म्हणतो व वपासंबंधी मेदांनाही पृथक् पृथक् रीतीनें चांगलें म्हणतो. तो अश्विनीकुमारांकरितां छागाला, सरस्वतीकरतां मेषाला, इन्द्राकरितां वीर्यप्रद अशा ऋषभालाही तो चांगला म्हणतो. तो इंद्र सिंहतुल्य शत्रुनाशक व बलप्रद असा आहे व औषध आणि हितकारक अग्नीला तो चांगला म्हणतो आणि इंद्रिय व वीर्यप्रद सोम, अग्नीषोम, संरक्षक इंद्र, सविता व वयपति वरुण या सर्व पुरोडाशदेवतांना यजमान चांगलें म्हणतो; तसेंच तो अभीष्ट अन्नरूपी औषध व वनस्पतीरूपी प्रयाजदेव व आज्यपान करणारे देव या सर्वांना यजमान चांगलें म्हणतो. औषध सेवन करणारा अग्नि, अश्विनीकुमार, सरस्वती व इन्द्र या देवता होत्यानें याग केल्यावर पय, सोम, सुरा, घृत व मधु यांचें प्राशन करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४० ॥

विनियोग—'होता यक्षदश्विनौ' हे तीन मंत्रभाग त्यांत सांगितलेल्या देवतांचे वपाप्रैष आहेत.

होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुषेताꣳ हविर्होतर्यज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य वपाया मेदसो जुषताꣳ हविर्होतर्यज होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मेदसो जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४१ ॥

अर्थ—दैवी होता अश्विनीकुमारांचा याग करो. तो छागाची वपा व मेद एतत्संबंधी हवि भक्षण करो. हे मनुष्य होत्या, तूं घृताचा याग कर. दैवी होता सरस्वतीचा याग करो. ती मेषाची व मेद एतत्संबंधी हवि भक्षण करो. हे मनुष्य होत्या, तूं घृताचा याग कर. दैवी होता इंद्राचा याग करो; तो वृषभाची वपा व मेद यांचे हवि भक्षन करो. हे मनुष्य होत्या, तूं घृताचा याग कर ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रꣳ सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण

परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताꣳ सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥ ४२ ॥

विनियोग—'होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रं' हा ग्रहांचा चतुर्थ प्रैष आहे.

अर्थ—दैवी होता अश्विनीकुमार, सरस्वती व रक्षण करणारा इंद्र यांचा याग करो. हे अध्वर्यूंनो, हे तुम्ही काण्डलेले, छाग, मेष व वृषभ या पशूंनीं रमणीय, सुरायुक्त, शष्प (बालतृण) यवांकुर व साळीच्या लाह्या यांनीं युक्त, तेजस्वी, मदोत्पादक, मासरानें सुशोभित, प्रकाशयुक्त, दुग्धमिश्रित व अमृतसदृश सोमरस मदाचा स्राव करीत होमाकडे निघाले आहेत. अश्विनीकुमार, सरस्वती व वृत्रनाशक इंद्र त्यांचें सेवन करो. त्या अश्विनीकुमार, सरस्वती व इन्द्र या देवता सोमयुक्त मधु पिवोत व संतुष्ट होवोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४२ ॥

विनियोग—यानंतर तीन मंत्रांत आश्विनादिहविर्यागांचे मंत्र आहेत.

होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविषऽआत्तामद्य मध्यतो मेदऽउद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासेऽअज्राणां यवसप्रथमानाꣳ सुमत्क्षराणाꣳ शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामतऽउत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करतऽएवाश्विना जुषेताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४३ ॥

अर्थ—दैवी होता अश्विनीकुमारांचा याग करो. ते छागसंबंधीं हवि भक्षण करते झाले व त्यांनीं आज उदरांतून काढलेलें वपारूपी मेद भक्षण केलें. (आतां वपेच्या उद्धरणाचा प्रकार सांगतात.) यज्ञाचा द्वेष करणारे असुर व राक्षस पराभव करण्यास येण्यापूर्वी व ऋत्विजांकरितां घेतलेल्या इडेचे पूर्वी ती वपा उदरांतून काढली आहे. ते अश्विनीकुमार प्रत्येक घासांत रुच्युत्पादक, मांसमय व अन्न ज्यांत विशेष आहे अशा, स्वतः क्षरण पावणारीं, असंख्य मंत्रांनीं स्तुत, पाकसमयीं अग्नीनें भक्षिलेलीं स्थूलांग समान असलेलीं, पार्श्व, कटि, बाहु, यकृत्, योनिप्रदेश व प्रत्यंगप्रदेश व छेदनस्थानांपासून अवदानरूपानें घेतलीं गेलेलीं जीं अंगें त्यांचें निश्चयानें भक्षण करतात व त्यायोगें त्यांची तृप्ति होते. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४३ ॥

होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य हविषऽआवयदद्य मध्यतो मेदऽउद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तन्नूनं घासेऽअज्राणां यवसप्रथमानाᳬं सुमत्क्षराणाᳬं शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामतऽउत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवᳬं सरस्वती जुषताᳬं हविर्होतर्यज ॥ ४४ ॥

अर्थ—दैवी होता सरस्वतीचा याग करो. ती मेषसंबंधीं हवी भक्षण करिती झाली व तिनें आज उदरांतून काढलेलें वपारूपी मेद भक्षण केलें. यज्ञाचा द्वेष करणारे असुर व राक्षस पराभव करण्यास येण्यापूर्वी व ऋत्विजाकरितां घेतलेल्या इडेच्या पूर्वी ती वपा उदरांतून काढली आहे. ते अश्विनीकुमार प्रत्येक घासांत रुच्युत्पादक मांसमय व अन्न ज्यांत विशेष आहे ती सरस्वतीदेवी प्रत्येक घासांत रुच्युत्पादक मांसमय व अन्न ज्यांत विशेष आहे अशीं स्वतः क्षरण पावणारीं असंख्य मंत्रांनीं स्तुत, पाकसम्बन्धीं अग्नीनें भक्षिलेलीं, स्थूलांग समीप असलेलीं पार्श्व, कटि, बाहु, यकृत्, योनिप्रदेश, व प्रत्यंगप्रदेश व छेदन स्थानांपासून अवदान रूपानें घेतलीं गेलेलीं जीं अंगें त्यांचें निश्चयानें भक्षण करिते व त्यायोगें तिची तृप्ति होते. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४४ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविषऽआवयदद्य मध्यतो मेदऽउद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तन्नूनं घासेऽअज्राणां यवसप्रथमानाᳬं सुमत्क्षराणाᳬं शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामतऽउत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवमिन्द्रो जुषताᳬं हविर्होतर्यज ॥ ४५ ॥

अर्थ—दैवी होता इंद्राचा याग करो. तो वृषभसंबंधीं हवि भक्षण करिता झाला व त्यानें आज उदरांतून काढलेलें वपारूपी मेद भक्षण केलें. यज्ञाचा द्वेष करणारे असुर व राक्षस पराभव करण्यास येण्यापूर्वी व ऋत्विजांकरितां घेतलेल्या इडेचे पूर्वी ती वपा उदरांतून काढली आहे अशीं स्वतः क्षरण पावणारीं, असंख्य मंत्रांनीं स्तुत स्थूलांग समीप असलेलीं पार्श्व, कटि, बाहु, यत्कृत् योनिप्रदेश, व प्रत्यंग-प्रदेश व छेदन स्थानांपासून अवदान रूपानें घेतलीं गेलेलीं जीं अंगें त्यांचें निश्चयानें भक्षण करितो व त्यायोगें त्याची तृप्ति होते. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४५ ॥

विनियोग—वनस्पति याग व स्विष्टकृत्याग यांतील प्रैष या मंत्रानें सांगितले आहेत.

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित । यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाᳬंसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयसऽइव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषताᳬं हविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

अर्थ—दैवी होता वनस्पतीयूपाचा याग करो. कारण वनस्पति अत्यंत सुरूपी आणि समर्थ (पशूंचें नियमन करणारी) अशा रज्जूनें पशूंचें धारण करिता झाला. (आतां वनस्पतीची प्रार्थना करितात.) ज्या ठिकाणीं अश्विनीकुमारांच्या छागरूपी हवींचीं, सरस्वतीच्या मेषरूपी हवींचीं व इंद्राच्या वृषभरूपी हवींचीं, तसेंच अग्नीचीं व वरुणाचीं प्रियस्थानें आहेत व सोमाचींही प्रियस्थानें आहेत. तसेंच या ठिकाणीं संरक्षक इंद्र व सविता यांचीं प्रियस्थानें, व वनस्पतींचीं प्रिय अन्नें आहेत आणि प्रयाजअनुयाजरूपी आज्यप देवांची प्रियस्थानें आहेत व ज्या ठिकाणीं होता जो अग्नि व स्विष्टकृत्याग यांचीं प्रियस्थानें आहेत. त्या ह्या छागादि पशूंना जवळ जाऊन पुनः पुनः स्तुति करून पूर्व स्थानावर स्थापन करो. वनस्पति देव असें करो व हवींचें सेवन करो. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४६ ॥

होता यक्षदग्निᳬं स्विष्टकृतमयाडग्निरश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामान्ययाट् सवितुः प्रिया धामान्ययाड् वरुणस्य प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथाᳬंस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्याऽइषः कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुषताᳬं हविर्होतर्यज ॥ ४७ ॥

अर्थ—दैवी होता स्विष्टकृत् अग्निचा याग करो. जो स्विष्टकृत् अग्नि अश्विनीकुमारांच्या छागरूपी हवींच्या प्रियस्थानांचा याग करिता झाला व सरस्वतीच्या मेषसंबंधीं हविस्थानांचा आणि इंद्राच्या वृषभरूपी हविस्थानांचा याग करिता झाला. (ह्या प्रधानदेवता आहेत.) अग्नीचीं व सोमाचीं प्रियधामें यांचाही याग करिता झाला. (हे दोन आज्य भाग आहेत.) इंद्राच्या, सवित्याचा व वरुणाच्या प्रियस्थानांचा याग करिता झाला. (ह्या पशु पुरोडाश देवता आहेत.) वनस्पतीच्या प्रियस्थानांचा याग करिता झाला. (हें प्रधान अंग आहे). आज्यप देवांच्या प्रियस्थानांचा याग करिता झाला; (हे प्रयाजानुयाज आहेत.) व त्या अग्नीनें स्विष्टकृत अग्नीच्या अर्थात् स्वतःच्या प्रियस्थानांचा याग केला. यागार्ह व सकाम अशा प्रजा याग करोत. तो जातवेद स्विष्टकृत् अग्नि यज्ञ संपादन करो व हवींनें सेवन करो. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४७ ॥

विनियोग—' देवं बर्हिः ' इत्यादि अकरा ऋचा त्रिपशूंच्या अनुयाजांचे प्रैष व याज्या आहेत.

देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रेऽअश्विना । तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

अर्थ--उत्तम देवता युक्त जे दर्भ तद्रूपी जी अनुयाज देवता, ती त्या बर्हीनें सरस्वती व अश्विनीकुमार हे इंद्राचे ठायीं तेज स्थापन करोत व तेच इंद्राच्या नेत्रांत चक्षुरिंद्रिय स्थापन करो. अश्विनीकुमार सरस्वती व इंद्र यांनीं धन मिळविण्याकरितां व त्याच्या स्थापनाकरितां हवि भक्षण करावें. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४८ ॥

देवीर्द्वारोऽअश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

अर्थ--ज्या यज्ञ गृहद्वार रूपी अनुयाज देवता आहेत; त्यांसह अश्विनीकुमार व सरस्वती इंद्राचे ठायीं बल स्थापन करो व त्याच्या नासिकेंत घ्राणेंद्रिय स्थापन करोत. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र हे द्रव्याच्या प्राप्तीकरितां व त्याच्या स्थापनाकरितां हविर्द्रव्य भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ४९ ॥

देवीऽउषासावश्विना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती । बलं न वाचमास्यऽउषाभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

अर्थ—जे रात्र व सूर्य प्रभारूपी अनुयाज देव आहेत; त्यांच्यासहवर्तमान अश्विनीकुमार व चांगलें रक्षण करणारी सरस्वती इंद्राचे ठायीं बल स्थापन करोत. ते इंद्राच्या मुखांत वागिंद्रिय स्थापन करोत. द्रव्याच्या लाभाकरितां व स्थापनाकरितां अश्विनीकुमार, सरस्वती आणि इंद्र हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ५० ॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् । श्रोत्रं न कर्णयोर्यशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५१ ॥

अर्थ—सुख सेवन करणाऱ्या द्यावा, पृथ्वीरूपी ज्या अनुयाज देवता, त्यांसह अश्विनीकुमार आणि सरस्वती यश देऊन व कर्णांत श्रोत्रेंद्रिय स्थापन करून इंद्राला वाढवित्या झाल्या. अश्विनीकुमार, सरस्वती आणि इंद्र द्रव्याच्या लाभाकरितां आणि स्थापनाकरितां हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ५१ ॥

देवी ऊर्जाहुती दुघे सुदुघेन्द्रे सरस्वत्यश्विना भिषजावतः । शुक्रं न ज्योतिस्तनयोराहुती धत्तऽइन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५२ ॥

अर्थ--ज्या रसयुक्त व इच्छापूरक आहुतीरूपी देवता आहेत, त्यांसह अश्विनीकुमार व सरस्वती इंद्राच्या स्तनांचे ठायीं शुक्र स्थापन करून व शरीरांत बल स्थापन करून इंद्राचें रक्षण करितात. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र द्रव्याच्या लाभाकरितां व स्थापनेकरितां हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥५२॥

देवा देवानां भिषजा होताराविन्द्रमश्विना । वषट्कारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिꣳहोतृभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५३ ॥

अर्थ—देवांचे होते असे जे अनुयाज देव त्यांसह व वषट्कारांसह अश्विनीकुमार व सरस्वती इंद्राचे ठायीं कांति व त्याच्या हृदयांत बुद्धींद्रिय स्थापन करो. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र धनाच्या लाभाकरितां व स्थापनेकरितां हवि भक्षण करोत; हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ५३ ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरश्विनेडा सरस्वती । शूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५४ ॥

अर्थ—सरस्वती, भारती व इडा या तीन देवतांसह अश्विनीकुमार व सरस्वती इंद्राचे ठायीं बल व त्याच्या नाभीचे ठायीं इंद्रिय स्थापन करोत. अश्विनीकुमार सरस्वती व इंद्र धनाच्या लाभाकरितां व स्थापनेकरितां हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ५४ ॥

देवऽइन्द्रो नराशꣳ सस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः। रेतोन रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५५ ॥

अर्थ—ऐश्वर्यवान्, सदो हविर्धान व आग्नीध्र या तीन ग्रहांनीं युक्त जगाचा कर्ता व ज्याचा रथ अश्विनीकुमार व सरस्वतीकडून वहन केला जातो, असा मनुष्यांनीं स्तुत अनुयाज देवतारूपी यज्ञ इंद्राकरितां वीर्य, सौंदर्य, उत्तम जन्म व इंद्रियें धारण करो. अश्विनीकुमार सरस्वती व इंद्र हे धनाच्या लाभाकरितां व स्थापनाकरितां हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णोऽअश्विभ्याꣳ सरस्वत्या सुपिप्पलऽइन्द्राय पच्यते मधु। ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५६ ॥

अर्थ—वनस्पती देव, आमचें तेज, वेग, क्रोध व इंद्रियें धारण करो. देवरूपी हिरण्यपर्णांनीं युक्त व अश्विनीकुमार आणि सरस्वतीरूपी शोभन फलांनीं युक्त असा जो पूज्य वनस्पती तो इंद्राला मधुर फल देतो. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र द्रव्याच्या लाभाकरितां व स्थापनेकरितां हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥ ५६ ॥

देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदः। ईशायै मन्युꣳ राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५७ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, तुझ्या यज्ञांत अश्विनीकुमारांनीं व सरस्वतीनें जलांत उत्पन्न झालेल्या औषधींचें व ऊर्णेप्रमाणें मृदु असल्यामुळें सुखावह व प्रकाशक असे दर्भ पसरले व हे इंद्रा, अश्विनीकुमार आणि सरस्वतीनीं तुझ्या ठायीं ऐश्वर्यप्राप्तीकरितां दीप्यमान् क्रोध स्थापन केला. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र धनाच्या लाभाकरितां व स्थापनाकरितां हवि भक्षण करोत. हे मनुष्य होत्या, तूंही याग कर ॥५७॥

देवोऽअग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षद्यथायथꣳ होताराविन्द्रमश्विना वाचा वाचꣳ सरस्वतीमग्निꣳ सोमꣳ स्विष्टकृत्स्विष्टऽइन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवाऽआज्यपाः स्विष्टोऽअग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिꣳ स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

अर्थ—उत्तम यज्ञ करणारा देव योग्य त्न्हेनें मैत्रावरुणरूपी होते. इंद्र, अश्विनीकुमार, सरस्वती, अग्नि, सोम या देवांचा मंत्रानें याग करिता झाला व त्यानें उत्तम यज्ञ करणारा सुरक्षक इंद्र, सविता भिषक म्हणजे वैद्य, वरुण, वनस्पती देव, प्रयाजानुयाज देव यांचा याग केला तसेंच भूमीवरील हविर्द्रव्यानें अधिष्ठातृ अशा अग्नीचाही याग केला. दैवी होत्यानें मनुष्यरूपी होत्याला यश, इंद्रिय, अन्न, पूजा व पितरांचें अन्न द्यावें. अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र द्रव्याच्या लाभाकरितां आणि स्थापनाकरितां हवि भक्षण करोत. मनुष्य होत्या, तूंहि याग कर ॥ ५८ ॥

विनियोग—अग्निमद्य इत्यादि तीन ऋचा सूक्तवाक प्रैष आहेत.

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान्बध्नन्नश्विभ्यां छागꣳ सरस्वत्यै मेषमिन्द्रायऽऋषभꣳ सुन्वन्नश्विभ्याꣳ सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

अर्थ—या यजमानानें आज सामान्यतः शिजविण्यास योग्य असें हविर्द्रव्यें व विशेषतः पुरोडाश शिजविले आणि त्यानें अश्विनीकुमारांकरितां छाग, सरस्वतीकरितां मेष यूपाला बांधले व अश्विनीकुमार, सरस्वती आणि रक्षक इंद्र यांच्याकरितां सुरेसहित सोमाचें कंडण केलें व अग्निरूपी होत्याचें वरण केलें. म्हणजे अग्नीला होता ऋत्विज बनविला. ॥ ५९ ॥

सूपस्थाऽअद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेषेणेन्द्रायऽऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तः प्रति पचताग्रभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुरश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

अर्थ—आज यूपरूपी वनस्पती देव छागांनीं अश्विनीकुमारांची, मेषानें सरस्वतीची व वृषभानें इंद्राची सेवा करिता झाला. कारण अश्विनीकुमार, सरस्वती व इंद्र हे छाग, मेष व वृषभांना वपेपासून आरंभ करून भक्षण करिते झाले; व शिजवून

त्यानें त्यांचीं अवदानें घेतलीं. व पुन्हां ते पुरोडाशानें वृद्धि प्राप्त करिते झाले. अश्विनीकुमार, सरस्वती व पालक असा इंद्र हे सुरायुक्त सोमपान करिते झाले॥६०॥

त्वामद्यऽऋषऽआर्षेयऽऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्यऽआ सङ्गतेभ्यऽएष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यतऽइति ता या देवा देव दानान्यदुस्तान्यस्माऽआ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

अर्थ—(दैवी होता अग्नीला म्हणतात.) हे मंत्रद्रष्टया, यजमानगोत्रानें वृत अशा ऋषिपुत्रा दैवी होत्या अग्ने, हा यजमान पुष्कळ देव आले असतांहि तुझेंच वरण करिता झाला. कारण कीं, त्याला असें वाटलें तूंच देवांला देण्यास योग्य असें द्रव्य ग्रहण करशील. आतां हे अग्ने, जीं दानें देवांनीं दिलीं असतील तीं या यजमानाला दे अथवा देण्याचा उपक्रम कर. हे होत्या, तूं चांगलें बोलण्याकरितां पाठविला गेला आहेस. तूं चांगलीं वाक्यें बोल. हा मनुष्यहोता देखील चांगलीं वाक्यें बोलण्याकरितां पाठविला गेला आहे ॥ ६१ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** एकविंशोऽध्यायः समाप्तः॥२१॥

इति एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

विनियोग—यानंतर चार अध्यायांत अश्वमेध यज्ञाचे मंत्र सांगितले आहेत. 'तेजोऽसि' या मंत्राचा 'पाहि' पर्यंतचा भाग अध्वर्यूनें यजमानाच्या गळ्यांत सुवर्णनिर्मित निष्कनामक आभरण बांधीत असतां त्याजकडून म्हणवावा. नंतर 'देवस्य त्वा' पासून आरपन्तीपर्यंतच्या मंत्रभागानें अश्वबन्धनार्थ दर्भमय रज्जु घेऊन 'ब्रह्मन्नश्वमित्यादि तेन राध्यासम्' येथपर्यंतच्या मंत्रानें अध्वर्यूनें हस्तबंधनाविषयीं ब्रह्म्याची आज्ञा मागावी. नंतर 'तं बधान' या मंत्रानें ब्रह्म्यानें आज्ञा दिल्यावर अध्वर्यूनें 'अभिधा असि, इत्यादि प्रजापतये' इत्यन्त मंत्रानें रज्जूनें अश्वबंधन करावें.

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पाऽआयुर्मे पाहि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥ १ ॥

अर्थ—हे सुवर्णाभरणा, तूं तेजस्वी, शुद्ध व अमृतस्वरूपी आहेस व आयुष्याचें रक्षण करणारें आहेस म्हणून प्रेरक अशा सवित्याच्या आज्ञेनें अश्विनीकुमाराच्या बाहूंनीं व पूष्याच्या हातांनीं मी तुझें ग्रहण करतों ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेषु कव्या । सा नोऽअस्मिन्सुतऽआबभूव ऋतस्य सामन्सरमाऽऽरपन्ती ॥ २ ॥

अर्थ—यज्ञाच्या आरंभीं यज्ञप्रसार होवो असें म्हणणारी ती रशना (रज्जु) आमच्या यज्ञांत उत्पन्न झाली जिचें यज्ञकुशल प्रजापति प्रभृतींनीं आपल्या यज्ञाच्या आरंभीं ग्रहण केलें ॥ २ ॥

अभिधाऽअसि भुवनमसि यन्तासि धर्ता । स त्वमग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तूं स्तुति केला गेलेला, सर्वांचा आश्रयभूत, नियमनकर्ता व जगाचा धारण करणारा आहेस, अशा तुझा स्वाहाकारानें हुत झाल्यावर तूं सर्वलोकहितकारी व वर, खालीं आणि सर्व बाजूला जाणाऱ्या अग्नीकडे गमन कर ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम्। तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि ॥ ४ ॥

अर्थ—हे अश्वा, देवाकरितां व प्रजापतीकरितां त्याचेकडे तूं स्वतः गमन करशील असें करतों. हे ब्रह्मा, मी देवाकरितां व प्रजापतीकरितां अश्वबंधन करितों. त्यायोगें माझी कर्मसमाप्ति होवो. हे अध्वर्यो, तुझ्या इच्छित घोड्याला देवाकरितां व प्रजापतीकरितां बांध, त्यायोगें तुझी कर्मसमाप्ति होवो ॥ ४ ॥

विनियोग—नंतर अध्वर्यूनें तलावाजवळ वगैरे जाऊन तेथील पाण्यानें ' प्रजापतये त्वा ' इत्यादि पांच मंत्रभागांनीं अश्वाचें सिंचन करावें. नंतर त्यानें ' यो अर्वन्तम् ' हा मंत्रभाग यजमानाकडून म्हणवावा. मारलेल्या चार डोळ्यांच्या कुत्र्याला वेताचे चटईवर धरून घोड्याचे खालीं पाण्यांत धरावा.

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि। योऽअर्वन्तं जिघांꣳसति तमभ्यमीति वरुणः परो मर्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

अर्थ—हे अश्वा, मी प्रीत अशा तुझें प्रजापति, इंद्राग्नि, वायु, विश्वेदेव व सर्व देव यांकरितां प्रोक्षण करतों. जो घोड्याला मारण्याची इच्छा करतो त्याचा वरुण नाश करतो. तो अश्वहननेच्छु मनुष्य व कुत्रा पराभूत झाला म्हणजे अश्वहिंसक मनुष्याचा कुत्र्याप्रमाणें तिरस्कार केला गेला ॥ ५ ॥

विनियोग—नंतर सरोवरादि जलांपासून अश्व अग्नीचे जवळ आणावा आणि जुहूनें घृताच्या ' अग्नये स्वाहा ' वगैरे मंत्रांनीं दहा आहुति द्याव्यात.

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहापां मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

अर्थ—१ अग्नि २ सोम ३ जलांना आनन्द देणारा ४ सविता ५ वायु ६ व्यापक विष्णु ७ इन्द्र ८ बृहस्पति ९ मित्र व १० वरुण या देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ ६ ॥

विनियोग—' हिङ्काराय स्वाहा ' इत्यादि मंत्रांनीं दक्षिणाग्नीमध्यें ४९ प्रक्रमसंज्ञक आहुतींचा होम करावा. अश्वाच्या एकूणपन्नास क्रिया आहेत.

हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सꣳहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

अर्थ—१ हिंकार २ हिंकृत ३ खिंकाळणें ४ खालीं तोंड करून खिंकाळणें ५ फुरफुरणें ६ नाक फुगविणें ७ वास घेणें ८ हुंगणें ९ खालीं बसणें १० पाय पसरून बसणें ११ पायानें जमीन खणणें १२ शब्द करणें १३ बसणें १४ कुशीस निजणें १५ सामान्यतः पाय पसरून निजणें १६ जागणें १७ कुजबुज करणें १८ पूर्ण जागें होणें १९ जांभई घेणें २० प्रकाशित होणें २१ शरीर आवरणें २२ स्वस्थ उभें राहणें २३ गमन करणें २४ विशेषेंकरून गमन करणें ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

अर्थ—२५ गमन करणें २६ धावणें २७ उसळून धावणें २८ अतिशय उड्या मारणें २९ शू शू करणें ३० शू शू केलेलें असणें ३१ बसून राहणें ३२ उठून उभें राहणें ३३ वेगयुक्त असणें ३४ बलयुक्त असणें ३५ अंगाला आळेपिळे घेणें ३६ अंगाला आळेपिळे घेतलेले असणें ३७ शरीराला कंप आणणें ३८ शरीराला कंप आलेला असणें ३९ ऐकण्याची इच्छा करणें ४० ऐकणें ४१ पाहणें ४२ पाहिलेलें असणें ४३ विशेषेंकरून पाहिलेलें असणें ४४ पापण्या लावणें ४५ जें कांहीं खाणें ४६ जें कांहीं पिणें ४७ मूत्र करणें ४८ जें कांहीं करणें व ४९ जें कांहीं केलेलें असणें या सर्व क्रियांना हें हवि, सुहुत असो ॥ ८ ॥

विनियोग—पुढील सहा ऋचा याज्यानुवाक्या आहेत.

तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो' देवस्यं धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयांत् ॥९॥

अर्थ—प्रकाशक, सर्व प्रेरक व आदित्यान्तर्गत ब्रह्मपुरुषाचें जें श्रेष्ठ व सर्व पापनाशक तेज त्याचें आम्ही ध्यान करतों. तें आम्हाला चांगली बुद्धि देवो ॥ ९ ॥

हिरंण्यपाणिमूतयें सवितारमुपंह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

अर्थ—मी सुवर्णमय हस्ताच्या सवित्याला रक्षणाकरितां बोलवतों कारण कीं तो सविता देव सर्वज्ञ व ज्ञान्यांचें स्थान आहे ॥ १० ॥

देवस्य चेततो महीं प्र सवितुर्हवामहे । सुमतिꣳ सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

अर्थ—आम्ही ज्ञात्या सवितृदेवाच्या चांगल्या बुद्धीची प्रार्थना करतों ती मोठी व सत्य साधणारी आहे ॥ ११ ॥

सुष्टुतिꣳ सुमतीवृधों रातिꣳ सवितुरींमहे । प्रदेवाय मतीविदें ॥ १२ ॥

अर्थ—आम्ही सवितृदेवाच्या चांगल्या बुद्धीची व दानाची स्तुति करतों. तो चांगली बुद्धि वाढविणारा व सर्वांची मति जाणणारा आहे ॥ १२ ॥

रातिꣳ सत्पंतिं महे सवितारमुपंह्वये । आसवं देववींतये ॥ १३ ॥

अर्थ—मी देवांच्या संतोषाकरितां सवितृदेवाला बोलावतों व त्याची पूजा करतों. तो दान देणारा, साधूंचा पालक व सन्मुख येऊन कर्मांची आज्ञा देणारा असा आहे ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

अर्थ—आम्ही आपल्या बुद्धीनें सवितृदेवाच्या बुद्धीप्रत धन मागतों म्हणजे त्याची बुद्धि आम्हाला धन देण्यास प्रवृत्त होवो. तें धन आम्हांला सर्वांना आज्ञा करण्याचें सामर्थ्य देणारें व सर्व देवांना संतोष देणारें आहे ॥ १४ ॥

विनियोग—या पुढील तीन ऋच्या स्विष्टकृताच्या पुरोऽनुवाक्य आहेत.

अग्निꣳ स्तोमेंन बोधय समिधानोऽअमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

अर्थ—हे अध्वर्यो, तूं मृत्युरहित अग्नीला प्रदीप्त करून स्तुतीनें आपल्या मनांतील अभिप्राय कळव. हें त्याला कळल्यावर तो आमचीं हविर्द्रव्यें देवांप्रत नेवो ॥ १५ ॥

स हव्यवाडमर्त्यऽउशिग्दूतश्चनोंहितः । अग्निर्धिया समृंण्वति ॥ १६ ॥

अर्थ—तो अग्नि हवि देण्याकरितां बुद्धीनें देवांशीं संयुक्त होतो. तो हविर्द्रव्यें धारण करणारा, मृत्युरहित, सर्वांना प्रिय, देवांचा दूत व हविर्द्रव्यरूपी अन्न भक्षण करण्याकरितां स्थापन केलेला आहे ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ२ ॥ आसादयादिह ॥१७॥

अर्थ—मी ज्या अग्नीचें अग्रभागीं स्थापन करतों त्याला मी असें म्हणतों कीं हे अग्ने, या यज्ञांत तूं देवांचें स्थापन कर. तो अग्नि देवांचा दूत व हविर्द्रव्यें वहन करणारा आहे ॥ १७ ॥

विनियोग—या ऋचेंत पवमान स्तुति आहे.

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः । गोजीरया रꣳहमाणः पुरंन्ध्या ॥ १८ ॥

अर्थ—हे पवमाना, तूं सूर्याला उत्पन्न केलेंस व गाईंची जीविका चालावी म्हणून आपल्या शक्तीनें वृष्टीकरितां विशेषेंकरून जलांना धारण करितोस. तूं धारेनें गमन करणारा आहेस म्हणजे दशापवित्रानें तूं द्रोणकलशाकडे जातोस. ॥ १८ ॥

विनियोग—अध्वर्यू व यजमानानें 'विभूर्मात्रा' या मंत्राचा घोड्याच्या उजव्या कानांत जप करावा. नंतर ' देवा आशापाला ' या मंत्रभागानें घोड्याच्या रक्षकांना आज्ञा करावी, नंतर ' इहरंतिः ' या मंत्रभागानें आहवनीय अग्नींत चार धृतिसंज्ञक आहुतींचा होम करावा.

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयो स्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणाऽअसि । ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि देवाऽआशापालाऽएतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षते रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तूं पृथ्वीपासून व द्युलोकापासून समर्थ झाला आहेस. तुझें नांव अश्व म्हणजे व्याप्त करणारा, हय म्हणजे गमन करणारा, अत्य म्हणजे सतत गमन करणारा, मय म्हणजे सुखस्वरूपी, अर्वा म्हणजे शत्रुनाशक, वाजी म्हणजे पक्षयुक्त, वृषा म्हणजे वीर्यसिंचक, नृमणा म्हणजे यजमानांकडे लक्ष देणारा व ययु

म्हणजे अत्यंत गमन करणारा व सिशु म्हणजे स्तुत्य अशा नांवाचा आहेस. या सर्व नावांनीं विशिष्ट असा तूं आदित्य देवांच्या मार्गाप्रत गमन कर म्हणजे आदित्य ज्या मार्गानें जातात त्या मार्गानें जा. हे दिक्पाल देवहो, यज्ञाकरितां प्रोक्षणानें संस्कृत केलेल्या या घोडयाचें तुम्ही रक्षण करा. (घोडयाचें रक्षण करणारे राजपुत्रच या ठिकाणीं आशापाल देव समजावयाचे.) हे अश्वा, तूं रममाण हो. हे अश्वा, या ठिकाणीं तुझें रमण असो. या ठिकाणीं तूं रममाण हो. या ठिकाणीं तुझा संतोष असो व या यज्ञांत तुझें स्वतःचें धारण असो. हें हवि, सुहुत असो ॥ १९ ॥

विनियोग—' सप्ताहं प्रचारंति ' या श्रुतीवरून सात दिवस दीक्षणीया इष्टि करावी. ' काय स्वाहा ' इत्यादि ऋचेमध्यें सात त्रिकें आहेत त्यापैकीं सात दिवस क्रमानें एक एक त्रिकाचा होम करावा.

काय स्वाहा कस्मैस्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

अर्थ—१ प्रजापति २ प्रजापति ३ प्रजापतिश्रेष्ठ यांना हे हवि, सुहुत असो ॥१॥ १ आधान २ आधानप्राप्त ३ मनाचे ठिकाणीं प्रवृत्त झालेला, व सर्वांचे चित्तांचा साक्षी जो प्रजापति त्याला हें हवि, सुहुत असो ॥ २ ॥ अखंडित अदिति, पूज्य अदिति आणि सुखदात्री अदिति यांना हें हवि, सुहुत असो. ॥ ३ ॥ वाग् अधिष्ठात्री सरस्वती, शोधक सरस्वती, आणि महासरस्वती यांना हें हवि सुहुत असो. ॥ ४ ॥ प्रशस्त मार्गांत असलेला पूषा, उदयानें मनुष्याला शब्द करणारा पूषा व पूषा यांना हें हवि सुहुत असो. ॥ ५ ॥ तासणारा त्वष्टा, वेग रक्षक त्वष्टा याला हें हवि सुहुत असो. ॥ ६ ॥ व्यापक विष्णु, मत्स्यादि अवतारद्वारा विशेषेंकरून रक्षण करणारा विष्णु व प्राण्यांत प्रविष्ट होणारा विष्णु यांना हें हवि सुहुत असो ७ ॥ २० ॥

विनियोग—सातव्या दीक्षणीय इष्टीचा हा विशेष आहे कीं चार औद्ग्रभण आहुतींचा होम करावयाचा त्यांचे ऐवजीं सहा आग्निक आहुतींचा आकूतिं प्रयुजं अग्नि० स्वाहा या मंत्रानें होम करून आश्वमेधिक तीन आहुतींचा होम झाल्यावर ' विश्वो देवस्य ' या मंत्रानें दहाव्या औद्ग्रभण आहुतीचा होम करावा.

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ २१ ॥

अर्थ—सगळे लोक फलदायी व प्रकाशक अशा सवित्याच्या मैत्रीची इच्छा करितात व ते धनाकरितां आणि स्वप्रजापालनार्थ अन्नाकरितां त्याची प्रार्थना करितात अशा त्या प्रेरक सूर्याला हें हवि सुहुत असो. ॥ २१ ॥

विनियोग—अध्वर्यूनें ' आब्रह्मन् ' या मंत्राचा जप करावा.

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

अर्थ—हे ब्रह्मदेवा आमच्या राष्ट्रांत यज्ञाध्ययनशील ब्राह्मण उत्पन्न होवो, पराक्रमी बाणकुशल शत्रूंचा वेध करणारा, महारथी (एकटा दहा हजार योध्यां बरोबर युद्ध करणारा) असा क्षत्रिय उत्पन्न होवो, दुग्ध देणारी धेनु, शकटवहन करणारा वृषभ, शीघ्रगामी अश्व, व सर्वगुणसंपन्न शरीर धारण करणारी स्त्री उत्पन्न होवो. तसेंच रथावर बसणारा, युद्धेच्छु व जयशील पुरुष आमच्या राष्ट्रांत उत्पन्न होवो. या यजमानाला तरुण व सभेंत बसण्यास योग्य असा वीरपुत्र होवो. आणि आमच्या राष्ट्रांत आम्ही जेव्हां जेव्हां इच्छा करूं तेव्हां मेघ वृष्टि करोत. फलयुक्त औषधी स्वतः परिपक्व होवोत आणि आमचा योगक्षेम उत्तम रीतीनें चालो. (योग म्हणजे अप्राप्त वस्तूंचा लाभ व क्षेम म्हणजे प्राप्त वस्तूचें परिपालन) ॥ २२ ॥

विनियोग—पुढील बारा मंत्रांनीं आज्यादिकांच्या आहुति उत्तर वेदीवरील अग्नींत द्याव्या.

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

अर्थ—प्राण, अपान, व्यान, चक्षु, श्रोत्र, वाणी आणि मन या इंद्रिय देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ २३ ॥

प्राच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ दक्षि॑णायै दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ प्र॒तीच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहोदी॑च्यै दि॒शे स्वाहा-र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहो॒र्ध्वायै॑ दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

अर्थ—प्राची, अर्वाची, दक्षिणा, प्रतीची (पश्चिमा), उत्तर, ऊर्ध्व व अधः या दिग्देवतांना हें हवि सुहुत असो (या ठिकाणीं अर्वाची या दिग्देवतेची बरेच वेळां पुनरुक्ति झाली आहे.) ॥ २४ ॥

अ॒द्भ्यः स्वाहा॑ वा॒र्भ्यः स्वाहो॑द॒काय॒ स्वाहा॒ तिष्ठ॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॒ स्रव॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॒ स्यन्द॑मानाभ्यः॒ स्वाहा॒ कूप्या॑भ्यः॒ स्वाहा॒ सूद्या॑भ्यः॒ स्वाहा॒ धार्या॑भ्यः॒ स्वाहा॑र्ण॒वाय॒ स्वाहा॑ समु॒द्राय॒ स्वाहा॑ सरि॒राय॒ स्वाहा ॥ २५ ॥

अर्थ—अप, वार, उदक तिष्ठंती (तलावांतील न वाहणारें पाणी) स्रवन्ती (वाहणारें पाणी), स्यंदमान नदी रूपानें वाहणारें पाणी, कूप्य विहिरींतील खोल पाणी, सूद्य सहज खणून काढतां येणारें पाणी, धार्य म्हणजे सहज प्राप्त होणारें जल, अर्णव म्हणजे डोहाचें पाणी, समुद्र म्हणजे समुद्राचें पाणी, सरीर म्हणजे गमन करणारें उदक या सर्व जलदेवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ २५ ॥

वाता॑य॒ स्वाहा॑ धू॒माय॒ स्वाहा॒भ्राय॒ स्वाहा॑ मे॒घाय॒ स्वाहा॑ वि॒द्योत॑मानाय॒ स्वाहा स्त॒नय॑ते स्वाहा॑व॒स्फूर्ज॑ते स्वाहा॒ वर्ष॑ते स्वाहा॑ऽव॒वर्ष॑ते स्वाहो॒ग्रं वर्ष॑ते स्वाहा॒ शीघ्रं वर्ष॑ते स्वाहो॑द्गृ॒ह्ण॒ते स्वाहोद्गृ॑हीताय॒ स्वाहा॑ प्रु॒ष्ण॒ते स्वाहा शीका॒यते स्वाहा॒ प्रुष्वा॑भ्यः॒ स्वाहा॑ ह्रादु॒नीभ्यः॒ स्वाहा॑ नीहा॒राय॒ स्वाहा ॥ २६ ॥

अर्थ—वात, धूम, अभ्र, मेघ, विद्योतमान, स्तनयत्, अवस्फूर्जत्, वर्षत्, ववर्षत्, उग्र वर्षत्, शीघ्र वर्षत्, उद्गृण्हत्, उद्गृहीत, प्रुष्णत्, शीकायत्, प्रुष्वा, ह्रादुनी आणि नीहार या सर्व मेघोपयोगी देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥२६॥

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहेन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑ पृथि॒व्यै स्वाहा॒न्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ दि॒वे स्वाहा॑ दि॒ग्भ्यः स्वाहाशा॑भ्यः॒ स्वाहो॒र्व्यै दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

अर्थ—अग्नि, सोम, इंद्र, पृथ्वी, अंतरिक्ष, द्युलोक, दिक्, आशा, ऊर्वीदिक् व अर्वाक्दिक् या सर्व देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ २७ ॥

नक्ष॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॑ नक्ष॒त्रियेभ्यः॒ स्वाहा॑होरा॒त्रेभ्यः॒ स्वाहा॑र्धमा॒सेभ्यः॒ स्वाहा॒ मासे॑भ्यः॒ स्वाहा॑ऽऋ॒तुभ्यः॒ स्वाहा॑र्त॒वेभ्यः॒ स्वाहा॑ संवत्स॒राय॒ स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॒ꣳ स्वाहा॑ च॒न्द्राय॒ स्वाहा॒ सूर्या॑य॒ स्वाहा॑ र॒श्मिभ्यः॒ स्वाहा॒ वसु॑भ्यः॒ स्वाहा॒ रु॒द्रेभ्यः॒ स्वाहा॑दि॒त्येभ्यः॒ स्वाहा॑ म॒रुद्भ्यः॒ स्वाहा॒ विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यः॒ स्वाहा॑ मूले॑भ्यः॒ स्वाहा॒ शाखा॑भ्यः॒ स्वाहा॒ व॒न॒स्पति॑भ्यः॒ स्वाहा॑ पुष्पे॑भ्यः॒ स्वाहा॒ फले॑भ्यः॒ स्वाहौष॑धीभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥२८॥ शतम् १००

अर्थ—नक्षत्र, नक्षत्रिय, अहोरात्र, अर्धमास, मास, ऋतु, ऋतु संबंधी, संवत्सर, द्यावापृथ्वी, चंद्र, सूर्य, रश्मि, वसु, रुद्र, आदित्य, मरुत्, विश्वेदेव, मूल, शाखा, वनस्पती, पुष्प, फल व ओषधी या सर्व कालाधिष्ठात्री देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ २८ ॥

पृ॒थि॒व्यै स्वाहा॒न्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ दि॒वे स्वाहा॒ सूर्या॑य॒ स्वाहा॑ च॒न्द्राय॒ स्वाहा॒ नक्ष॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॒द्भ्यः स्वाहौष॑धीभ्यः॒ स्वाहा॒ व॒न॒स्पति॑भ्यः॒ स्वाहा॑ परिप्ल॒वेभ्यः॒ स्वाहा॑ चरा॒च॒रेभ्यः॒ स्वाहा॑ सरीसृ॒पेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

अर्थ—पृथ्वी, अंतरिक्ष, द्युलोक, सूर्य, चंद्र, नक्षत्र, अप, ओषधि वनस्पति, परिप्लव, चराचर, सरीसृप या लोकाधिष्ठात्री देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ २९ ॥

अस॑वे॒ स्वाहा॒ वस॑वे॒ स्वाहा॒ वि॒भुवे॒ स्वाहा॒ विव॑स्वते॒ स्वाहा॑ गण॒श्रिये॒ स्वाहा॑ ग॒णप॑तये॒ स्वाहा॑भि॒भुवे॒ स्वाहाधि॑पतये॒ स्वाहा॑ शू॒षाय॒ स्वाहा॑ सꣳस॒र्पाय॒ स्वाहा॑ च॒न्द्राय॒ स्वाहा॒ ज्योति॑षे॒ स्वाहा॑ मलि॒म्लुचाय॒ स्वाहा॒ दिवा॑ प॒तय॑ते॒ स्वाहा॑ ॥ ३० ॥

अर्थ—असु, वसु, विभू, विवस्वत्, गणश्री, गणपति, अभिभू, अधिपति, शूष, संसर्प, चंद्र, ज्योति, मलिम्लुच आणि दिवापतयत या देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ ३० ॥

मध॑वे॒ स्वाहा॒ माध॑वाय॒ स्वाहा॑ शु॒क्राय॒ स्वाहा॒ शुच॑ये॒ स्वाहा॒ नभ॑से॒ स्वाहा॑ नभ॒स्या॒य॒ स्वाहे॒षाय॒ स्वाहो॒र्जाय॒ स्वाहा॒ सह॑से॒ स्वाहा॑ सह॒स्या॒य॒ स्वाहा॒ तप॑से॒ स्वाहा॑ तप॒स्या॒य॒ स्वाहा॑ꣳहसस्प॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ ३१ ॥

अर्थ—मधु, माधव, शुक्र, शुचि, नभस्, नभस्य, इष, ऊर्ज, सहस्, सहस्य, तपस्, तपस्य व अंहस्पति या मासाधिष्ठात्री देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥३१॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्नुविने स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

अर्थ—वाज, प्रसव, अपिज, क्रतु, मूर्धन्, व्यश्नुविन्, अंत्य, अंत्यभौवन, भुवन पति, अधिपति व प्रजापति या अन्नाधिपति देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥३२॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहापानो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा व्यानो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहोदानो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा स्वर्यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पताᳫं स्वाहा ॥ ३३ ॥

अर्थ—अश्वमेध यज्ञानें आयुष्य, प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, चक्षु, श्रोत्र, वाक्, मन, आत्मा, ब्रह्म, ज्योति, स्वर्ग, पृष्ठ व यज्ञ संपन्न होवो. या देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ ३३ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳫं स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

अर्थ—एक, दोन, शत, एकशेएक रात्री व दिवस या देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ ३४ ॥

इतिश्री **पाठकोपाभिधमहामहोपाध्याय श्रीधरशास्त्रिकृते**
माध्यन्दिनीय वाजसनेयि संहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः॥२२॥

इति द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

विनियोग—बावीसाव्या अध्यायांत होममंत्र सांगितले. राहिलेले कर्म तेवीसावे अध्यायांत सांगतात. दुसरे दिवसाला उक्थ्य असें नांव आहे. त्या दिवशीं महिमनामक दोन पात्रांचें ग्रहण करावें. त्यांतील प्रथम महिमपात्राचें सुवर्णोलूखलानें ' हिरण्यगर्भः ' हा मंत्र म्हणून ग्रहण करावें.

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

अर्थ--हिरण्यपुरुषरूपी ब्रह्माण्डांत गर्भरूपानें असणारा प्रजापति सर्व प्राणिसमुदायाच्या पूर्वी शरीर धारण करता झाला. तो एकटाच पुढें उत्पन्न होणाऱ्या जगाचा स्वामी होता. तोच भूलोक, अन्तरिक्षलोक व द्युलोकाला धारण करता झाला. त्या प्रजापति देवाला आम्ही हवि देतों ॥ १ ॥

विनियोग--' एष ते योनिः ' या मंत्रभागानें पात्र स्थापन करावें. व ' यस्तेऽहन् ' या मंत्रभागानें हवन करावें.

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा संबभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संबभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

अर्थ--तूं उपयामपात्रानें गृहीत आहेस. प्रजापतीला आवडणाऱ्या अशा तुझें मी ग्रहण करतों. हे पात्रा, हें तुझें स्थान आहे व सूर्य ही तुझी शक्ति आहे. हे महिमपात्रा, जो तुझा महिमा (सामर्थ्य) प्रत्येक दिवशीं व प्रत्येक वर्षी तसेंच वायूंत व अन्तरिक्षांत आणि सूर्यांत व अन्तरिक्षांत उत्पन्न झाला त्या तुझ्या सामर्थ्याच्या, प्रजापतीच्या व सर्व देवांच्या निमित्तानें हें हवि सुहुत असो ॥ २ ॥

विनियोग—' यः प्राणतः ' या मंत्रानें द्वितीय महिमपात्राचें राजतोलूखलानें ग्रहण करावें.

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकऽइद्राजा जगतो बभूव। यऽईशेऽअस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

अर्थ—त्या प्रजापति देवतेला आम्ही हवि देतों. जो जीवनव्यापार करणाऱ्या व नेत्रांची उघडझाप करणाऱ्या अर्थात् सर्व सचेतन जगाचा मोठ्या ऐश्वर्यानें एकटाच अधिपति झाला. तसेंच तो मनुष्यादि द्विपाद प्राण्यांवर व गजवगैरे चतुष्पाद प्राण्यांवर सत्ता चालवितो ॥ ३ ॥

विनियोग—वपायागाचे शेवटीं पूर्वीप्रमाणें ' यस्ते रात्रौ ' या मंत्रभागानें द्वितीय महिमपात्राचा होम करावा.

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा संबभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा संबभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

अर्थ—हे पात्रा, तूं उपयामपात्रानें गृहीत आहेस–प्रजापतीला आवडणाऱ्या अशा तुझें मी ग्रहण करतों. चंद्र ही तुझी शक्ति आहे. हे महिमपात्रा, जो तुझा महिमा (सामर्थ्य) प्रत्येक रात्रीं व प्रत्येक वर्षी तसेंच पृथ्वीवर व अग्नींत आणि नक्षत्रांवर व चंद्रान्तांत उत्पन्न झाला त्या तुझ्या सामर्थ्याच्या, प्रजापतीच्या व सर्व देवांच्या निमित्तानें हें हवि सुहुत असो ॥ ४ ॥

विनियोग—' युञ्जन्ति ब्रध्नम् ' या मंत्रानें रथाला अश्व जुंपावा.

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः। रोचन्ते रोचना दिवि ॥५॥

अर्थ—कर्म करण्याकरितां स्थित असलेले ऋत्विज् सूर्याप्रमाणें असलेल्या घोड्याला रथास जुंपतात. तो घोडा क्रोधरहित व वैदिक कर्म सिद्ध होण्याकरितां सर्वत्र गमन करणारा आहे व त्याच्या कांति आकाशांत प्रकाशित होतात ॥ ५ ॥

विनियोग—' युञ्जन्त्यस्य ' या मंत्रानें दुसरे तीन घोडे रथास जुंपावे.

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ६ ॥

अर्थ—या अश्वमेधांतील घोड्याची इच्छा पूर्ण करणारे (एकट्या त्या अश्वमेधांतील घोड्याला रथ ओढतां येणार नाहीं म्हणून त्याला साहाय्य करणारे)

पक्ष्याप्रमाणें शरीर धारण करणारे (वेगवान् शरीर असलेले) रक्त वर्णाचे, प्रौढ व मनुष्यांना वहन करणारे असे घोडे ऋत्विज रथाला जुंपतात ॥ ६ ॥

विनियोग—नंतर चार घोडे जुंपलेल्या रथावर अध्वर्यू व यजमानांनीं आरोहण करावें. पुढें रथाचे घोडे तलाव वगैरे जलाशयांतील जलांत प्रवेश करतील तेव्हां ' यद्वातः ' हा मंत्र अध्वर्यूनें यजमानाकडून म्हणवावा.

यद्वातोऽअपोऽअगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वम्। एतᳪस्तोतरनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

अर्थ—आमचा वायुसमान वेगवान् असा घोडा पाण्यांत बराच दूर गेला आहे. तो इंद्राच्या प्रियशरीराला ओलांडून बराच दूर गेला. हे अध्वर्यो, त्याला गेल्या मार्गानें परत आण ॥ ७ ॥

विनियोग—नंतर जलप्रदेशांतून देवयजनस्थली (यागभूमीवर) रथ आल्यावर त्याचा आश्वमेधिक घोडा सोडावा. व राजाच्या १ महिषी २ वावाता ३ परिवृक्ता या नांवाच्या तीन पत्न्यांनीं क्रमेंकरून 'वसवस्त्वा' इत्यादि तीन मंत्रभागांनीं घोड्याच्या देहाच्या पूर्व भागाला, मध्यभागाला व पश्चाद्भागाला तूप लावावें. तदनंतर ' भूर्भुवः स्वः ' या तीन मंत्रांनीं तीनही राजपत्न्यांनीं क्रमेंकरून १०१ सोन्याचे मणि घोड्याच्या मस्तकावरील, मानेवरील केशांत व पुच्छांतील केशांत बांधावे म्हणजे महिषीनें ' भूः ' ही महाव्याहृति म्हणून अश्वाच्या मस्तकावरील केशांत १०१ सुवर्णमणि बांधावे. वावाता संज्ञक पत्नीनें मानेवरील केशांत सुवर्णाचे १०१ मणि बांधावेत व परिवृक्तेनें पुच्छांतील केशांत सुवर्णाचे १०१ मणि बांधावेत. त्यानंतर ' लाजीन् ' इत्यादि मंत्रभागानें घोड्याला रात्रीचा अवशिष्ट राहिलेला हविर्भाग द्यावा. तो न खाईल तर हविर्भाग पाण्यांत टाकावा.

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा भूर्भुवः स्वर्लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्यऽ एतदन्नमत्त देवाऽएतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

अर्थ—हे अश्वा अष्ट वसु गायत्रछन्दानें तुझें अंजन करोत म्हणजे तुला घृतानें माखोत. एकादश रुद्र त्रैष्टुभछन्दानें तुझें अंजन करोत व द्वादश आदित्य जागतछन्दानें तुझें अंजन करोत. भूर्भुवः स्वः या तीन महाव्याहृति म्हणजे तीन

लोक अगर ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य. हे देवांनो, लाजांचा समुदाय, सक्तुसमुदाय, यवसमुदाय व दूध दही वगैरे पदार्थ एतद्रूपी अन्न तुम्ही भक्षण करा. हे प्रजापते, तूं हें हविरूपी अन्न भक्षण कर ॥ ८ ॥

विनियोग—यज्ञस्तंभाच्या दक्षिणेस उत्तराभिमुख असलेल्या ब्रह्म्यानें यज्ञस्तंभाच्या उत्तरेकडे दक्षिणाभिमुख असलेल्या होत्यास 'कः स्वित्' इत्यादि प्रश्न विचारावे. ब्रह्मोद्य कर्मात होता व ब्रह्मा यांचे प्रश्न प्रतिप्रश्न या चार अनुष्टुप् छन्दांत वर्णिले आहेत.

यापुढें ब्रह्मयाची व होत्यांचीं प्रश्नोत्तरें आहेत.

कऽ स्विदेकाकी चरति कऽउ स्विज्जायते पुनः । किᳬस्विद्धिमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ९ ॥

अर्थ—ब्रह्मयाचा प्रश्न-१ कोण एकटाच संचार करतो २ नष्ट होऊन कोण पुनः जन्माला येतो ३ थंडीचें औषध कोणतें ४ सर्व बाजूंनीं ज्यांत बीं पेरतात असें मोठें स्थल कोणतें ॥ ९ ॥

विनियोग—'सूर्य' इत्यादि मंत्रभागानें होता व ब्रह्मा हे यजमानांत ब्रह्मवर्चस्व स्थापन करतात, 'चंद्रमा' इत्यादि मंत्रभागाने आयुष्य स्थापन करतात, 'हिमस्य' इत्यादि मंत्रभागानें तेज स्थापन करतात व 'भूमिः' या मंत्रभागानें प्रतिष्ठा स्थापन करतात.

सूर्यऽएकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

अर्थ—होत्याचें उत्तर-१ सूर्य एकटा गमन करतो २ चंद्र क्षय पावून पुनः जन्माला येतो म्हणजे वाढतो. ३ अग्नि हें थंडीचें औषध आहे ४ ही पृथ्वी बीं पेरण्याचें मोठें स्थान आहे ॥ १० ॥

विनियोग—'का स्वित्' इत्यादि मंत्रानें होता ब्रह्मयाला प्रश्न करतो.

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किᳬस्विदासीद्बृहद्वयः । का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

अर्थ—१ प्रथम कशाची आठवण होते २ मोठा पक्षी कोणता ३ पिलिप्पिला कोणाला म्हणावें ४ पिशंगिला कोणाला म्हणावें. ॥ ११ ॥

विनियोग—'द्यौः' इत्यादि मंत्रानें ब्रह्मा होत्याला उत्तर देतो.

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वऽआसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

अर्थ—१ प्रथम वृष्टीचें स्मरण होतें कारण ती सर्व प्राण्यांस इष्ट आहे २ अश्वमेध हा मोठा पक्षी आहे कारण पक्षी जसा ऊर्ध्व गमन करतो तसा अश्वमेध यजमानाला घेऊन वर जातो. ३ पृथ्वीस पिलिप्पिला म्हणावें. कारण ती वृष्टीनें ओली होऊन चिक्कण होते. ४ रात्रीस पिशङ्गिला (अन्तर्धान करणारी) म्हणतात कारण रात्रीं सर्व वस्तु अन्तर्धान पावतात ॥ १२ ॥

विनियोग—'वायुष्ट्वा' इत्यादि चार मंत्रांनीं अश्वप्रोक्षण करावें.

वायुष्ट्वा पचतैरवत्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः शल्मलिर्वृद्ध्या । एष स्य राथ्यो वृषा पड्भिश्चतुर्भिरेदगन्ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवतु नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

अर्थ—हे अश्वा, वायु पाकांनीं तुझें रक्षण करो. धूमयुक्त असल्यानें कृष्णकंठ अग्नि छागांच्या योगानें तुझें रक्षण करो. न्यग्रोधवृक्ष सोमपात्रांनीं तुझें रक्षण करो. शल्मील वृक्ष (सावरीचें झाड) वृद्धीनें तुझें रक्षण करो. हा वीर्यसिंचन करणारा, रथ ओढण्यास योग्य असा अश्व चार पादांनीं या स्थानाप्रत आला. कलंकरहित चंद्रमा आमच्या अश्वाचें रक्षण करो. अग्नीला नमस्कार असो ॥ १३ ॥

सᳬशितो रश्मिना रथः सᳬशितो रश्मिना हयः । सᳬशितोऽअप्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अर्थ—रथ व घोडा रश्मीनें (किरणानें) सुशोभित दिसतो म्हणून ह्या जलोत्पन्न व दृढ शरीराचा आश्वमेधिक अश्व सोमाला पुढें करून स्वर्गाला जातो ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥ १५ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तूं आपले इच्छेप्रमाणें रूप धारण कर. (तुला स्वातन्त्र्य आहे म्हणून) तूं स्वतः याग कर. व तूं स्वतः इष्टस्थानाला गमन कर. तुझें माहात्म्य

दुसऱ्या कोणाला व्याप्त करतां येत नाहीं. म्हणजे तुझें माहात्म्य सर्वांपेक्षां अधिक आहे ॥ १५ ॥

न वाऽउ॑ऽए॒तन्म्रि॑यसे॒ न रि॑ष्यसि दे॒वाँ २॥ इदे॑षि प॒थिभि॑ः सु॒गेभि॑ः । यत्रास॑ते सु॒कृतो॒ यत्र॒ ते य॒युस्तत्र॑ त्वा दे॒वः स॑वि॒ता द॑धातु ॥ १६ ॥

अर्थ—हे अश्वा, आम्ही तुझी हिंसा करतो यायोगें तूं मरत नाहींस व तुझा नाश होत नाहीं तर तूं उत्तम अशा देवयान मार्गांनीं देवांप्रत गमन करतोस. व ज्या लोकांत पुण्यवान् लोक राहतात व जातात त्या लोकांत सविता देव तुझें स्थापन करो ॥ १६ ॥

विनियोग—'अग्निः पशुः' इत्यादि मंत्रानें प्रोक्षणीजल अश्वमुखांत स्थापन करावें (घालावें).

अ॒ग्निः प॒शुरा॑सी॒त्तेना॑यजन्त॒ सऽए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॑न्न॒ग्निः स ते॑ लो॒को भ॑विष्यति॒ तं जे॑ष्यसि॒ पिबै॒ताऽअ॒पः । वा॒युः प॒शुरा॑सी॒त्तेना॑यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॑न्वा॒युः स ते॑ लो॒को भ॑विष्यति॒ तं जे॑ष्यसि॒ पिबै॒ताऽअ॒पः । सूर्यः॑ प॒शुरा॑सी॒त्तेना॑यजन्त॒ सऽए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॒न्त्सूर्यः॒ स ते॑ लो॒को भ॑विष्यति॒ तं जे॑ष्यसि॒ पिबै॒ताऽअ॒पः ॥ १७ ॥

अर्थ—अग्नि हा सृष्टियज्ञांत देवांचा पशु होता. देवांनीं त्या अग्निरूपी पशूचा यज्ञ केला. तो पशु बनलेला अग्नि या भूलोकाला जिंकता झाला. हे अश्वा ज्या लोकांत (भूलोकांत) अग्नि आहे तो भूलोक तुला प्राप्त होवो. तूं त्याला जिंकशील म्हणून या प्रोक्षणीजलाचें पान कर. वायु हा सृष्टियज्ञांत देवांचा पशु होता. देवांनीं त्या वायुरूपी पशूचा यज्ञ केला. तो पशु बनलेला वायु या अन्तरिक्ष लोकाला जिंकता झाला. हे अश्वा, ज्या अन्तरिक्ष लोकांत वायु आहे तो अन्तरिक्षलोक तुला प्राप्त होवो. तूं त्याला जिंकशील म्हणून या प्रोक्षणीजलाचें पान कर. सूर्य हा सृष्टियज्ञांत देवांचा पशु होता. देवांनीं त्या सूर्यरूपी पशूचा याग केला. तो पशु बनलेला सूर्य या स्वर्गलोकाला जिंकता झाला. हे अश्वा, ज्या स्वर्ग लोकांत सूर्य आहे तो स्वर्गलोक तुला प्राप्त होवो. तूं त्याला जिंकशील म्हणून या प्रोक्षणीजलाचें पान कर ॥ १७ ॥

विनियोग—अश्वहननाचे पूर्वी परिपशव्ये स्वाहा या आहुतीचा होम करावा व नंतर १ देवेभ्यः स्वाहा २ प्राणायः स्वाहा ३ अपानाय स्वाहा ४ व्यानाय स्वाहा या चार आहुतींचा होम करावा. सर्व राजपत्नींना पशूंकडे नेत असतां त्यांचे कडून 'अम्बे' इत्यादि मंत्र भाग म्हणवावा.

प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ऽपा॒नाय॒ स्वाहा॑ व्या॒नाय॒ स्वाहा॑ । अम्बे॒ऽअम्बि॒केऽम्बा॑लिके॒ न मा॑ नयति॒ कश्च॒न । सस॑स्त्यश्व॒कः सुभ॑द्रिकां काम्पीलवा॒सि॒नीम् ॥ १८ ॥

अर्थ—१ प्राणाय स्वाहा २ अपानाय स्वाहा ३ व्यानाय स्वाहा या तीन आहुति आहेत. अम्बा, अम्बिका व अम्बालिकासंज्ञक राजपत्न्या परस्परांत बोलतात. हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बालिके कोणीही मनुष्य मला अश्वाकडे नेत नाहीं, तर मीच स्वतः जातें. मी जर न जाईन तर, तो दुष्ट अश्व त्या सुभद्रानामक स्त्रीला जवळ घेऊन निजेल. ती सुभद्रा कांपीलनगरांत राहणारी आहे (त्या नगरांतील स्त्रिया सुंदर व चतुर असतात) ॥ १८ ॥

विनियोग—सर्व राजपत्न्यांनीं 'गणानां त्वा' इत्यादि तीन मंत्रभागांनीं घोड्याला तीन प्रदक्षिणा घालाव्या. मधली प्रदक्षिणा पितृकर्माप्रमाणें उलटी करावी. नंतर राजपत्न्या, अध्वर्यु व यजमान यांनीं अश्वाचें प्राणसंशोधन केल्यावर 'आहमजानि' इत्यादि मंत्रभाग म्हणून महिषीसंज्ञक राजपत्नीनें अश्वाचे समीप शयन करावें.

ग॒णानां॑ त्वा ग॒णप॑तिꣳ हवामहे प्रि॒याणां॑ त्वा प्रि॒यप॑तिꣳ हवामहे नि॒धीनां॑ त्वा निधि॒पतिꣳ हवामहे वसो मम । आह॑मजानि गर्भ॒धमा त्वम॑जासि गर्भ॒धम् ॥ १९ ॥

अर्थ—हे अश्वा, आम्ही तुला बोलावतों. तूं समुदायांचा गणरूपानें पालक आहेस. तसेंच वल्लभांचें प्रियपालन करणारा आहेस व तूं सुखांचे जे साठे (निधि) त्यांचा पालक आहेस. हे वसुरूपी अश्वा, तूं माझा पति हो. हे अश्वा, गर्भधारण करणाऱ्या रेताचें आकर्षण करून मी स्थापन करतें व तूंही तें गर्भस्थापक वीर्य आकर्षण करून स्थापन कर ॥ १९ ॥

विनियोग—'स्वर्गे लोके' इत्यादि मंत्रभागानें महिषी व अश्वाचे शरीरांवर पांघरूण घालावें. 'वृषा वाजी' इत्यादि मंत्रभाग म्हणून महिषीनें अश्वशिश्न आपले योनींत स्थापन करावें.

ताऽउभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

अर्थ—महिषी म्हणते–हे अश्वा, तूं व मी आपले दोन दोन मिळून चार पाय पसरूं. अध्वर्यु म्हणतो–हे अश्वमहिषींनो, तुम्ही या यज्ञभूमीवर हें वस्त्र पांघरा. महिषी म्हणते–वीर्य धारण करणारा व वीर्यसिंचन करणारा अश्व माझे ठायीं वीर्य स्थापन करो ॥ २० ॥

विनियोग—'उत्सक्थ्या' इत्यादि मंत्रभागानें यजमानानें अश्वाचें अभिमंत्रण करावें.

उत्सक्थ्याऽअव गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन् । य स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

अर्थ—यजमान म्हणतो–हे वीर्यसिंचन करणाऱ्या अश्वा, या उंच मांडया असलेल्या महिषीच्या योनींत वीर्य स्थापन कर. त्याकरितां तूं योनींत तुझें लिंग प्रविष्ट कर. कारण कीं लिंग हें स्त्रियांना जिवंत ठेवतें व उपभोगप्रदान करतें ॥ २१ ॥

विनियोग—'यकासकौ' इत्यादि दहा ऋच्यांत १ अध्वर्यु २ ब्रह्मा ३ उद्गाता ४ होता ५ क्षत्ता यांचे कुमारी व महिषी यांच्याशीं झालेल्या थट्टेच्या भाषणाचा निर्देश आहे. हये असें संबुद्धि बोधक हें या शब्दाचें रूप आहे. 'असौ' या शब्दानें त्या त्या व्यक्तीचें नामग्रहण आहे.

यकाऽसकौ शकुन्तिका हलगिति वञ्चति । आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

अर्थ—अध्वर्यु कुमारीला तिच्या योनीकडे बोट दाखवून विचारतो हे कुमारि, तूं शीघ्र गमन करीत असतां हलहला असा शब्द करणारी लहान पक्षिणीसारखी जी तुझी योनि आहे तिच्यांत ज्यावेळीं लिंग प्रवेश करतें त्या वेळीं ती लिंग धारण करीत असतां अतिशय वीर्य क्षरण पावतें तेव्हां तिच्यांतून गल्गला असा शब्द निघतो ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुन्तकऽआहलगिति वञ्चति । विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

अर्थ—कुमारी अध्वर्यूला अंगुलीनें त्याचें लिंग दाखवून उत्तर देते. हे अध्वर्यो, बोलण्याचे वेळीं जसें तोंड उघडतें त्याप्रमाणें पक्ष्यासारखें हें तुझें लिंग आहे व त्याचे मध्यभागीं मुख आहे व चालतांना हलहल असा शब्द करून जें हालतें अशा लिंगासारख्या मुखानें तूं माझ्याशीं बोलूं नकोस ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳ सयत् ॥ २४ ॥

अर्थ—ब्रह्मा महिषीला म्हणतो–हे महिषि, जेव्हां तुझे आई व बाप पलंगावर निजले व तुझ्या बापानें तुझ्या आईच्या योनींत लिंग घातलें व तुझ्या (तुझ्या आईच्या) उपभोगानें मला सुख होतें असें तो म्हणाला तेव्हां तुझी उत्पत्ति झाली ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । विवक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

अर्थ—दासीसह महिषी ब्रह्माला म्हणते—हे ब्राह्मणा, तुझ्या आईबापांनीं पलंगावर आरोहण करून क्रीडा केली तेव्हांच तुझी उत्पत्ति झाली यावरू तुझ्याकडेही हा दोष येत असतां मला एकटीलाच त्याबद्दल कां दोष देतोस यावरही बोलावें अशी तुझ्या मुखाची हालचाल दिसते आहे तूं फार बोलूं नकोस ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय गिरौ भारꣳ हरन्निव । अथास्यै मध्यमेधताꣳ शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

अर्थ—उद्गाता वावातासंज्ञक राजपत्नीच्या संबंधानें एका मनुष्याला म्हणतो—हे पुरुषा, उंच जागीं ओझें ठेवावें त्याप्रमाणे या वावाता स्त्रीला उंच कर, तिला अशी उंच कर कीं ज्यायोगें हिचे योनीचा भाग विस्तृत होईल म्हणजे कंबरेला धरून उंच कर. उंच करण्याच्या संबंधांत दुसरा दृष्टांत–ज्याप्रमाणे खळ्यांत धान्य उडविणारा मनुष्य शीतल वारा सुरु असतां धान्याची पाटी वर करतो ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारꣳ हरन्निव । अथास्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

अर्थ—वावाता उद्गात्यासंबंधानेंही पूर्वीप्रमाणेंच म्हणते. हे पुरुषा, उंच जागीं ओझें ठेवावें त्याप्रमाणें या उद्गात्याला उंच कर असा उंच कर कीं ज्यायोगें याचें

लिंग उंच होऊन हालूं लागेल (या वेळीं स्त्रीनें पुरुषासारखें होऊन वर निजून मैथुन करावयाचें आहे यास पुरुषायित म्हणतात) उंच करण्यासंबंधांत दुसरा दृष्टांत ज्याप्रमाणें खळ्यांत धान्य उडविणारा मनुष्य शीतल वारा सुरू असतां धान्याची पाटी वर करतो ॥ २७ ॥

यद॒॑स्याऽअꣳहु॒भेद्या॑ꣳ कृ॒धु स्थू॒लमु॒पात॑सत् । मुष्का॒विद॑स्याऽएजतो गोश॒फे श॑कु॒लावि॑व ॥ २८ ॥

अर्थ--होता परिवृक्तासंज्ञक राजपत्नीसंबंधांत म्हणतो---जिची योनि विदारण करण्यास योग्य आहे अशा परिवृक्तेच्या योनींत ज्यावेळीं आंखूड व जाडें लिंग प्रवेश करतें त्यावेळीं वृषण योनीच्याबाहेर राहूनच हालतात. यास दृष्टांत---ज्याप्रमाणें गाईच्या खुरांचे जागीं मत्स्य कंपायमान होतात म्हणजे चिखलांत उमटलेल्या गाईचे खुरांतील पाण्यांत दोन मासोळ्या हालतात. ॥ २८ ॥

यद्दे॒वासो॑ ल॒लाम॑गुं॒ प्रवि॑ष्टी॒मिन॒मावि॑षुः । स॒क्थ्ना दे॑दिश्यते॒ नारी॑ स॒त्यस्या॑क्षि॒भुवो॑ यथा ॥ २९ ॥

अर्थ--परिवृक्तासंज्ञक राजपत्नी होत्याला म्हणते--ज्यावेळीं होत्रादिक ऋत्विज योनिप्रवेशानंतर भिजणारें व ज्याला सुख होतें असें लिंग योनींत प्रविष्ट करतात त्यावेळीं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या गोष्टीप्रमाणें स्त्रियांच्या मांड्या स्पष्ट दिसतात, बाकीचें शरीर पुरुषशरीरानें झाकलें जातें. ॥ २९ ॥

यद्ध॑रि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं प॒शु मन्य॑ते । शू॒द्रा यदर्य॑जारा॒ न पोषा॑य धनायति ॥ ३० ॥

अर्थ--क्षत्ता पालागलीस म्हणतो---ज्यावेळीं हरीण शेतांतील धान्य खातो त्यावेळीं शेतांच्या मालकाला हरिण पुष्ट झाला बरें झालें असें न वाटतां माझें धान्य नष्ट झालें म्हणून दुःख होतें त्याप्रमाणें शूद्र स्त्री ज्यावेळीं वैश्याशीं जारकर्म करते त्यावेळीं शूद्राला ' माझी स्त्री वैश्यधनानें पुष्ट झाली बरें झालें ' असें वाटत नाहीं तर ही व्यभिचारिणी झाली म्हणून दुःख होतें ॥ ३० ॥

यद्ध॑रि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं ब॒हु मन्य॑ते । शू॒द्रो यदर्या॑यै जा॒रो न पोष॒मनु॑मन्यते ॥ ३१ ॥

अर्थ--पालागली क्षत्त्याला म्हणते---ज्यावेळीं हरिण शेतांतील धान्य खातो त्या वेळीं शेताच्या मालकाला हरिण पुष्ट झाला बरें झालें असें न वाटतां माझें धान्य नष्ट झालें म्हणून दुःख होतें त्याप्रमाणें शूद्र ज्यावेळीं वैश्य स्त्रीशीं जारकर्म करतो त्यावेळीं वैश्याला ' माझी स्त्री पुष्ट झाली बरें झालें ' असें वाटत नाहीं तर ही व्यभिचारिणी झाली म्हणून दुःख होतें ॥ ३१ ॥

विनियोग--' दधिक्राव्णः ' इत्यादि मंत्रानें १ अध्वर्यु २ ब्रह्मा ३ उद्गाता ४ होता व ५ क्षत्ता या ऋत्विजांनीं अश्वाजवळ निजलेल्या महिषीसंज्ञक यजमानपत्नीला अश्वापासून उठवून दूर करावें.

द॒धि॒क्राव्णो॑ऽअकारिषं जि॒ष्णोरश्व॑स्य वा॒जिन॑ꣳ । सु॒र॒भि नो॒ मुखा॑ कर॒त्प्राण॒ऽआयू॑ꣳषि तारिषत् ॥ ३२ ॥

अर्थ--आम्ही अध्वर्युप्रभृति ऋत्विज् धारण करून गमन करणारा, जयशील व वेगवान् असा जो अश्व त्याच्या संस्काराकरितां अश्लील भाषण करते झालों त्यायोगें अशुद्ध झालेलीं आमचीं तोंडें व घोड्याचें तोंड हा यज्ञ शुद्ध करो (यज्ञाचे प्रसादानें अश्लील भाषणाचा दोष दूर होवो) व तो यज्ञ आमचीं आयुष्यें वाढवो ॥ ३२ ॥

विनियोग--' गायत्री त्रिष्टुप् ' इत्यादि सहा ऋचांपैकीं महिषी वगैरे तीन राजपत्नींनीं क्रमेंकरून दोन दोन ऋचा म्हणाव्या व तिघींनीं क्रमानें तांब्याच्या, रुप्याच्या व सुवर्णाच्या एकशें एक सुया घेऊन त्यायोगें अश्वाचें शरीर जर्जरित करावें अशा जर्जरित शरीरांत तलवारीचा प्रवेश सहज होतो.

गा॒य॒त्री त्रि॒ष्टुब्जग॑त्यनु॒ष्टुप्प॒ङ्क्त्या स॒ह । बृ॒ह॒त्युष्णि॑हा क॒कुप् सू॒चीभि॑ꣳ शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

अर्थ--गायत्री, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप् छंदासह जगती, उष्णिक् छन्दासह बृहती व ककुप् हे छन्द हे अश्वा तुझ्या शरीराला सुसंस्कृत करो. सुयांनीं रेघा ओढून छिद्रें करणें हा अश्वसंस्कार आहे ॥ ३३ ॥

द्विप॑दा॒ याश्चतु॑ष्पदा॒स्त्रिप॑दा॒ याश्च॒ षट्प॑दाः । विच्छ॑न्दा॒ याश्च॒ सच्छ॑न्दाः सू॒चीभि॑ꣳ शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

अर्थ--दोन, चार, तीन व सहा पादांनीं युक्त, छन्दोलक्षणरहित व छन्दोलक्षणसहित अशा छन्दो जाति हे अश्वा, तुला सूचिभेदानें सुसंस्कृत करोत ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वाऽआशाः प्रभूवरीः। मैघीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

अर्थ—हे अश्वा, शक्करी, रेवती, सर्व धारण करणाऱ्या सर्व दिशा, मेघसंबंधीं व विद्युत्संबंधीं वाणी सूचींच्या योगानें तुला सुसंस्कृत करोत ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया। देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

अर्थ—हे अश्वा, यजमानाच्या महिष्यादि स्त्रिया विचारपूर्वक इच्छेनें तुझे केश पृथक् करोत. इंद्रादि देवांच्या पत्न्या व पूर्वादि दिशा सूचींच्या योगानें तुला सुसंस्कृत करोत ॥ ३६ ॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः। अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

अर्थ—रुप्याच्या, सोन्याच्या व तांब्याच्या सुया अश्वाच्या शरीरावर मर्यादा करण्यास योग्य अशा रेघा करण्यास योग्य आहेत. त्या संस्कार करणाऱ्या सुया घोड्याच्या शरीरावर उत्तम रीतीनें मर्यादाबोधक रेघा करोत ॥ ३७ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय। इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ ३८ ॥

अर्थ—हे अश्वा ज्याप्रमाणें पुष्कळ धान्याचे स्वामी असे शेतकरी आपले पुष्कळ धान्य वेगळें करून शीघ्र कापतात त्याप्रमाणें या यजमानाचे ठायीं 'जे यजमान दर्भासनांवर बसून हविर्भागात्मक अन्नाचा याग करतात' अशा इतर यजमानांच्या उपभोग्य वस्तु स्थापन कर. तात्पर्य–यज्ञ करणाऱ्या इतरांचीं सर्व फलें या यजमानास मिळोत ॥ ३८ ॥

विनियोग—"कस्त्वा' इत्यादि सहा मंत्रांच्या अनुवाकानें मेद काढण्याकरितां अश्वाचें पोट चिरावें.

कस्त्वाऽऽच्छ्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति। कऽउ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

अर्थ—हे अश्वा, प्रजापति तुझें पोट चिरतो व तोच तुझी त्वचा फाडून काढतो व तुझ्या गात्रांचें हविर्द्रव्य करतो. बुद्धिमान् प्रजापतिच तुला मारणार आहे, मी नाहीं ॥ ३९ ॥

ऋतवस्तऽऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु। संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

अर्थ—हे अश्वा, संस्कार करणारे ऋतु प्रत्येक ऋतुसमयीं संवत्सराच्या तेजानें तुझ्या अस्थिग्रंथींना आपल्या कर्मांनीं वियुक्त करोत. व ते ऋतु अस्थिग्रंथि फाडून तुला हविर्द्रव्य बनवोत ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परूंषि ते मासाऽआच्छ्यन्तु शम्यन्तः। अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टꣳ सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

अर्थ—हे अश्वा, पक्ष व मासाच्या देवता संस्कार करीत असतां तुझ्या सर्व अस्थिग्रंथींना सर्व बाजूंनीं फाडोत. व अहोरात्र देवता व मरुद्देवता अन्य अल्पही अंग संयुक्त करोत म्हणजे तुझें कोणतेंही अंग व्यर्थ न होवो ॥ ४१ ॥

दैव्याऽअध्वर्यवस्त्वाच्छ्यन्तु वि च शासतु। गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

अर्थ—हे अश्वा, अश्विनीकुमारप्रभृति देवांचे अध्वर्यु तुला फाडोत, मारोत व त्यायोगें हविर्द्रव्य करोत. व ते तुझ्या गात्रांवरील अस्थिसंधींवर संस्कार करणाऱ्या सीमा करोत ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते। सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

अर्थ—हे अश्वा, स्वर्ग, पृथिवी व अन्तरिक्ष या तीनही लोकांचे स्वामी जे अग्नि, वायु, सूर्य ते व शरीरस्थ प्राणवायु हे तुझें जें न्यून असेल तें पूर्ण करोत. व नक्षत्रयुक्त सूर्य तुला शुभ लोक देवो ॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः। शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तुझ्या कंबरेच्या वरील मस्तकादि अवयवांना व खालच्या पादादि अवयवांना, अस्थींना व मज्जांना तसेंच तुझ्या सर्व शरीराला सुख असो ॥ ४४ ॥

विनियोग—यापुढें अठरा ऋचांत ऋत्विजांचा परस्पर संवाद आहे त्यापैकीं 'कः स्वित्' इत्यादि चार ऋचांत होता व अध्वर्यु यांचा संवाद आहे.

कऽ स्विदेकाकी चरति कऽउ स्विज्जायते पुनः॑ । किᳬस्विद्धिमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ४५ ॥

अर्थ—होता अध्वर्यूस विचारतो—१ कोण एकटाच संचार करतो ? २ नष्ट होऊन कोण पुनः जन्माला येतो ? ३ थंडीचें औषध कोणतें ? ४ सर्वबाजूंनीं ज्यांत बीं पेरतात असें मोठें स्थल कोणतें ? ॥ ४५ ॥

सूर्यऽएकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः॑ । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४६ ॥

अर्थ—अध्वर्यूचें उत्तर-१ सूर्य एकटाच गमन करतो २ चंद्र क्षय पावून पुनः जन्माला येतो म्हणजे वाढतो. ३ अग्नि हें थंडीचें औषध आहे. ४ ही पृथ्वी बीं पेरण्याचें मोठें साधन आहे ॥ ४६ ॥

किᳬस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किᳬ समुद्रसमᳬ सरः॑ । किᳬस्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अर्थ—अध्वर्यु होत्यास विचारतो—१ सूर्यमंडलासारखें तेज कोणतें ? २ समुद्रासारखें सरोवर कोणतें ? ३ पृथ्वीपेक्षां मोठें काय आहे ? ४ कोणत्या वस्तूला परिमाण नाहीं ? ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौऽ समुद्रसमᳬ सरः॑ । इन्द्रः॑ पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

अर्थ—होत्याचें उत्तर-१ ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांचें तेज सूर्यासारखें आहे. २ अन्तरिक्ष हें समुद्रासारखें सरोवर आहे. ३ इंद्र पृथ्वीपेक्षां मोठा आहे. ४ धेनूला परिमाण नाहीं कारण ती यज्ञाला धारण करणारी आहे ॥ ४८ ॥

विनियोग—'पृच्छामि त्वा' या दोन ऋचांत ब्रह्मा व उद्गात्याचीं प्रश्नोत्तरें आहेत.

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाँ३ ॥ ४९ ॥

अर्थ—ब्रह्मा उद्गात्यास विचारतो—हे देवमित्रा उद्गात्या, मी ज्ञान होण्याकरितां तुला कांहीं विचारतों तुला जर माझ्या प्रश्नासंबंधीं कांहीं ठाऊक असेल तर सांग. प्रश्न असा—गार्हपत्य, आहवनीय व दक्षिणाग्नि या तीन स्थानांत याग केला जातो त्या तीन स्थानांत सर्व भुवनें प्रविष्ट झालीं आहेत अगर नाहींत ? ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश । सद्यऽ पर्येमि पृथिवीमुत यामेकेनाङ्गेन दिवोऽअस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

अर्थ—उद्गात्याचें उत्तर—ज्या गार्हपत्यादि स्थानांत सर्व विश्व प्रविष्ट झालें अगर नाहीं असा तुझा प्रश्न आहे त्यांत मी प्रविष्ट झालों आहे व तूंहि प्रविष्ट झाला आहेस; इतकेंच नव्हे तर, त्या स्थानांत पृथिवी, स्वर्ग व स्वर्गावरील पृष्ठभागहि प्रविष्ट झाला आहे असें मी मनानें निश्चित समजतों. आतां सर्व भूतें प्रविष्ट झालीं हें वेगळें काय सांगावयाचें ? ॥ ५० ॥

केष्वन्तऽ पुरुषऽआविवेश कान्यन्तऽ पुरुषेऽअर्पितानि । एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किᳬस्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

अर्थ—उद्गात्याचा ब्रह्माला प्रश्न—हे ब्रह्मा, कोणत्या वस्तूंच्या आंत पुरुष (आत्मा) प्रवेश करता झाला व पुरुषाच्या आंत कोणत्या वस्तु शिरल्या हें मी तुला ठासून विचारतों, पाहूं तूं काय उत्तर देतोस तें ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तऽ पुरुषऽआविवेश तान्यन्तऽ पुरुषेऽअर्पितानि । एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानोऽअस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

अर्थ—ब्रह्म्याचें उत्तर—पुरुष (आत्मा) पंचमहाभूतांत शिरला व पृथिव्यादि पंचमहाभूतें पुरुषांत शिरलीं, हें माझें प्रतिज्ञापूर्वक उत्तर समज. तूं मजपेक्षां अधिक बुद्धिमान् नाहींस. ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किꣳस्विदासीद्बृहद्वयः । का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

अर्थ—होता अध्वर्यूला विचारतो–१ प्रथम कशाची आठवण होते ? २ मोठा पक्षी कोणता ? ३ पिलिप्पिला कोणाला म्हणावें ? ४ पिशिङ्गिला कोणाला म्हणावें ? ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वऽआसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

अर्थ—अध्वर्यूचें उत्तर–१ प्रथम वृष्टीचें स्मरण होतें कारण ती सर्व प्राण्यांस इष्ट आहे. २ अश्वमेध हा मोठा पक्षी आहे कारण पक्षी जसा ऊर्ध्व गमन करतो तसा अश्वमेध यजमानाला घेऊन वर जातो. ३ पृथ्वीस पिलिप्पिला म्हणावें कारण ती वृष्टीनें ओली होऊन चिक्कण होते. ४ रात्रीस पिशङ्गिला (अन्तर्धान करणारी) म्हणतात कारण सर्व वस्तु रात्रीं अन्तर्धान पावतात. ॥ ५४ ॥

काऽईमरे पिशङ्गिला का ईंकुरुपिशङ्गिला । कऽईमास्कन्दमर्षति कऽईंपन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अर्थ—अध्वर्यूचा होत्याला प्रश्न–हे होत्या, १ पिशंगिला कोणास म्हणावें ? २ तसेंच कुरुपिशिंगिला कोणास म्हणावें ? ३ मध्यें मध्यें उड्या मारून कोण गमन करतो ? ४ व मार्गांत निरनिराळ्या गतीनें कोण गमन करतो ? ॥ ५५ ॥

अजारे पिशंगिला श्वावित्कुरुपिशंगिला । शशऽआस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

अर्थ—होत्याचें उत्तर—१ मायेला अगर रात्रीला पिशङ्गिला म्हणतात कारण मायेंत सर्व विश्व लीन होतें व रात्रींच्या अंधारांत सर्व रूपवान् पदार्थ दिसत नाहींत. २ घोरपड सेधा या प्राण्याला कुरुपिशिङ्गिला असें म्हणतात कारण त्या प्राण्याचा स्वभाव कुरु कुरु असा शब्द करून झाडांच्या शेंकडों मुंग्या भक्षण करणें व आपल्या पोटांत ठेवणें असा आहे. ३ ससा हा नेहमीं उड्या मारीत गमन करितो असा त्याचा स्वभाव आहे. ४ सर्प हा मार्गांतून शीघ्र–गमन करितो व जातांना त्याच्या चालण्याचे वाकडे वाकडे वण पडत जातात असा त्याचा स्वभाव आहे. ॥ ५६ ॥

विनियोग—‘कत्यस्य’ इत्यादि चार मंत्रांनीं ब्रह्मा व उद्गाता हे दोन ऋत्विज् प्रश्न–प्रतिप्रश्न करितात—

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतारऽऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

अर्थ—ब्रह्मयाचा उद्गात्याला प्रश्न—१ यज्ञांत ज्या अन्नांची आहुति दिली जाते तीं अन्नें किती प्रकारचीं आहेत ? २ यज्ञसंबंधीं अक्षरें किती ? ३ होम किती ? ४ समिधा किती ? हें यज्ञ जाणण्याकरितां मी तुला विचारतों आणि ५ प्रत्येक ऋतूंत किती होते याग करितात ? ॥ ५७ ॥

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतारऽऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गात्याचें उत्तर–१ या यज्ञाच्या अन्नांचे प्रकार सहा (कारण कीं सर्व अन्नें षड्रसात्मक असतात.) २ यज्ञाचीं अक्षरें शंभर. कारण गायत्र्यादि, अतिधृत्यंत छंदांचीं शंभर अक्षरें होतात. ३ यज्ञाचे होम ऐंशीं. ४ यज्ञाच्या अश्व, तूपर, गोमृग हे तीन पशु म्हणजे समिधा. यज्ञ जाणण्याकरितां हें मी तुला सांगतों आणि ५ सात होते प्रत्येक ऋतूंमध्यें याग करितात । ५८ ॥

कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

अर्थ—उद्गात्याचा ब्रह्मयाला प्रश्न–१ हे ब्रह्मन्, नाभिस्थानांत सर्व नाडींचें बंधन होतें म्हणजे नाभिस्थान हें सर्व नाडींचें बंधनस्थान अर्थात् कारण आहे त्याप्रमाणें या भुवनाचें कारण काय हें कोण जाणतो ? २ द्युलोक, पृथ्वीलोक व अंतरिक्ष लोक यांस कोण जाणतो ? ३ महान् अशा सूर्याचें जन्म कोणास ठाऊक आहे अर्थात् सूर्याची उत्पत्ति कोणापासून झाली ? ४ तसेंच चंद्राची उत्पत्ति कोणापासून झाली हें कोण जाणतो ? ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

अर्थ—ब्रह्मयाचें उत्तर–१ मी या भुवनाचें कारण जाणतों, म्हणजे परमात्मा हें

जगाचें कारण आहे. तसेंच २ द्युलोक, पृथ्वीलोक व अंतरिक्ष लोक हे परब्रह्माचे विवर्तरूपी आहेत. ३ मोठ्या सूर्याचें उत्पत्तिस्थान ब्रह्मच आहे. ४ आणखी चंद्र हाहि परब्रह्मापासूनच उत्पन्न झाला आहे असें मी समजतों. ॥ ६० ॥

विनियोग—'पृच्छामित्वा' या दोन मंत्रांत यजमानाचा प्रश्न व अध्वर्यूचें उत्तर आहे.

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णोऽअश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥६१॥

अर्थ—यजमानाचा अध्वर्यूस प्रश्न–१ हे अध्वर्यो, पृथ्वीचा शेवटचा अवधि कोणता ? २ ज्या स्थलामध्यें भुवनाचें कारण राहतें तें स्थल कोणतें ? ३ वीर्यसिंचन करणाऱ्या अश्वाचें वीर्य कोणतें ? ४ ऋग् यजुः साम एतद्रूपी वेदत्रयीचें उत्कृष्ट स्थान कोणतें ? हे चार प्रश्न मी तुला विचारतों. ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याऽअयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयꣳ सोमो वृष्णोऽअश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

अर्थ—अध्वर्यूचें उत्तर–१ ही वेदी पृथ्वीची शेवटची मर्यादा आहे. २ हा अश्वमेधयज्ञ प्राणिसमुदायाचें कारण आहे. ३ ही सोमलता अश्वाचें वीर्य आहे म्हणजे सोमलता अश्ववीर्यापासून उत्पन्न झाली. ४ हा ब्रह्मदेव ऋग्यजुःसाम वेदांचें उत्कृष्ट स्थान आहे. (येथें ब्रह्मसंबंधीं वादविवाद संपला) ॥ ६२ ॥

विनियोग—नंतर अध्वर्यूनें हिरण्मय पात्रानें प्राजापत्य महिमपात्राचें ग्रहण करावें. या महिमपात्राची 'सुभूःही' पुरोनुवाक्या आहे.

सुभूः स्वयंभूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे । दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

अर्थ—विश्वोत्पादक व स्वेच्छेनें शरीर धारण करणाऱ्या अशा अनाद्यनंत परमेश्वरानें युगांताचे वेळीं गर्भ स्थापन केला. तो गर्भ योग्य वेळीं स्थापन केला व त्यापासून पुढें ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला ॥ ६३ ॥

विनियोग—'होता यक्षत्' हा मंत्र महिमपात्राचा प्रैष आहे.

होता यक्षत्प्रजापतिꣳ सोमस्य महिम्नः । जुषतां पिबतु सोमꣳ होतर्यज ॥ ६४ ॥

अर्थ—दैवी होता महिमसंज्ञक सोमपात्रासंबंधीं प्रजापतीचें हवन करो व ज्याचा याग झाला असा प्रजापति महिमपात्रांतील सोमाचें पान करो. हे मनुष्य होत्या, तूंहि याग कर ॥ ६४ ॥

विनियोग—'प्रजापते' या मंत्रानें होत्यानें याग करावा.

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्तु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

अर्थ—हे प्रजापते, तुझ्याहून अन्य कोणीहि देव या सर्व विविध रूपांची उत्पत्ति व नाश करण्यास समर्थ झाला नाहीं. म्हणून आम्ही ज्या फलाच्या इच्छेनें तुझा होम करितों तें फळ आम्हांस मिळो. आम्ही या द्रव्यांचे स्वामी होऊं ॥ ६५ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते**
माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

विनियोग—अश्वमेध यज्ञांतील कोणत्या पशूंच्या कोणत्या देवता हें या अध्यायांत सांगितलें आहे. अश्वमेध यज्ञांत एकवीस यज्ञस्तंभ असतात त्यांतील मध्यस्थस्तंभाचें नांव अग्निष्ठ असें आहे. त्या अग्निष्ठस्तंभाजवळ सतरा पशूंचा नियोग करावयाचा असतो. ते पशू व त्यांच्या देवता पुढें सांगितल्या आहेत.

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीवऽआग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेष्युधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याᳬ सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः पुच्छऽइन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥१॥

अर्थ—१ अश्व, २ तूपर, (योग्य वेळीं ज्याला शिंगें उत्पन्न होत नाहींत) ३ गोमृग (गवा) ह्या तीन पशूंची प्रजापति ही देवता आहे (म्हणून यांच्या नियोगाच्या वेळीं ‘ प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मि ’ या मंत्रानें पशूंचें बंधन करावें) ४ कृष्णग्रीव (ज्याची मान काळ्या रंगाची आहे) असा अजरूप पशु अश्वाच्या समोर त्याचें मस्तकाजवळ बांधावा. याची देवता अग्नि आहे. अश्वाच्या हनवटीच्या अधोभागीं सरस्वती देवताक ५ मेषीचें बंधन करावें. अश्विनीकुमार ज्यांची देवता आहे असे व ज्यांची दाढी खालीं लोंबते असे पांढऱ्या वर्णाचे ६।७ दोन अज अश्वाच्या पूर्वेकडील प्रत्येकीं दोन पायांशीं बांधावे. सोम व पूषा ज्यांची देवता आहे असा कृष्णकेश ८ अज अश्वाच्या नाभिस्थळीं बांधावा. सूर्य आणि यम ज्यांची देवता आहे असे श्वेत व कृष्ण ९।१० अज घोड्याच्या क्रमेंकरून उजव्या व डाव्या बाजूला बांधावेत. त्वष्टा ज्यांची देवता आहे व ज्यांच्या शेपटीला पुष्कळ केस आहेत असे ११।१२ दोन पशू घोड्याच्या मागच्या दोन पायांच्या प्रत्येक मांडीशीं बांधावेत. वायुदेवताक श्वेतवर्णाचा १३ पशु अश्वाच्या पुच्छाशीं बांधावा. तसेंच पुच्छाशींच जिची देवता इंद्र आहे अशी गर्भनष्ट झालेली १४ मेंढी बांधावी. (ही मेंढी उत्तम कर्मे करणाऱ्या इंद्राकरितां आहे म्हणजे तिची देवता इंद्र आहे.) व १५ वामन म्हणजे ठेंगणा पशु विष्णु देवताक आहे व तो पुच्छस्थानीं बांधावा ॥ १ ॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः ॥ २ ॥

अर्थ—१६ रोहित (सर्व अंग लाल आहे) धूम्ररोहित (धूम्रवर्णमिश्रित लाल) कर्कंधुरोहित (बोरासारखा लाल) या तीन पशूंची देवता सोम आहे. १७ बभ्रु (कपिलवर्ण) अरुण बभ्रु (रक्तवर्णमिश्रित कपिल) शुक बभ्रु (शुक पक्ष्याप्रमाणें असून कपिलवर्ण) ह्या तीन पशूंची देवता वरुण आहे. हे सतरा पशु मध्यम यूपाशींच बांधावयाचे आहेत. शितिरंध्र (काळ्या छिद्राचा) अन्यतः शितिरंध्र (एका बाजूला काळ्या छिद्राचा) समंत शितिरंध्र (सर्व बाजूला काळ्या छिद्राचा.) ह्या पशूंची देवता सविता आहे. शितिबाहु (ज्यांचे पुढचे पाय पांढरे आहेत) अन्यतः शितिबाहु (ज्याचा एक बाजूचा पाय पांढरा आहे) समंत शितिबाहु ज्यांचे सर्व पाय पांढरे आहेत. या पशूंची देवता बृहस्पति आहे. हे सर्व पशु मध्यम यज्ञस्तंभालाच बांधावे (नंतर द्वितीय यूपाचे पशु व त्यांच्या देवता. मध्यमयूपातिरिक्त इतर वीस यूपांना १६।१६ पशु पृषती वगैरे मंत्रांनीं बांधावे. पृषती (कावऱ्या वर्णाचे ठिपके अंगावर असलेली) क्षुद्रपृषति (कावऱ्या वर्णाचे बारीक ठिपके असलेली) स्थूल पृषती (कावऱ्या वर्णाचे मोठे ठिपके अंगावर असलेली.) या तीन स्त्रीपशूंची देवता मित्रावरुण ही आहे. । २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्तऽआश्विनाः श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामाऽअवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

अर्थ—शुद्धवाल (कांहीं भागांत शुभ्र केसांचा) सर्व शुद्धवाल (सर्व केश शुभ्र आहेत ज्याचे असा) मणिशुद्धवाल (मण्याप्रमाणें ज्याच्या केसांचा रंग आहे) या तीन पशूंची देवता अश्विनीकुमार आहे. श्येत (पांढऱ्या रंगाचा), श्येताक्ष (पांढऱ्या डोळ्याचा) अरुण (रक्तवर्णी) या तीन पशूंची देवता पशुपति रुद्र आहे. कर्ण (चंद्राप्रमाणें ज्यांच्या कानाचा रंग पांढरा आहे असे तीन पशु) यांची देवता यम आहे. व अवलिप्त असे जे तीन पशु त्यांची देवता रुद्र आहे. (या पंधरा पशूंचें द्वितीययूपाशीं बंधन करावें) नभोरूप (आकाशाप्रमाणें नील वर्णाचे पशु) यांची देवता पर्जन्य आहे. ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तऽ उषस्याः ॥ ४ ॥

अर्थ—पृश्नि (विचित्र वर्णाचा) तिरश्चीन पृश्नि (तिरपे ठिपके असलेला) ऊर्ध्वपृश्नि (ऊर्ध्व भागीं ठिपके असलेला.) या तीन पशूंची देवता मरुत् आहे. फल्गु (वाळक्या शरीराची) लोहितोर्णी (लाल केसांची) पलक्षी (पांढऱ्या रंगाची) या तीन स्त्रीपशूंची देवता सरस्वती आहे. प्लीहाकर्ण (रोगी कानांचा) शुंठकर्ण (आंखूड कानांचा) अध्यालोहकर्ण (लाल कानांचा) या तीन पशूंची देवता त्वष्टा आहे. कृष्णग्रीव (काळ्या मानेचा) शितिकक्ष (ज्यांच्या कांखेंतील केस काळे आहेत) श्वेतकक्ष (ज्याच्या कांखेंतील केंस पांढरे आहेत) अंजिसक्थ (ज्याच्या मांडीवर केंसांची उभी रेघ आहे) या पशूंची देवता इंद्र व अग्नि आहे. (हे पंधरा पशु तिसऱ्या यज्ञस्तंभाला बांधावे.) कृष्णाञ्जि (काळी ऊर्ध्वरेषा असलेला) अल्पाञ्जि (लहान ऊर्ध्वरेषा असलेला) महाञ्जि (मोठी ऊर्ध्वरेषा असलेला) या तीन पशूंची देवता उषा ही आहे. ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाताऽअदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

अर्थ—शिल्प (विचित्र वर्णाचे तीन स्त्रीपशु. यांची देवता विश्वेदेव आहे) लाल वर्णाच्या तीन अवि म्हणजे दीड वर्षाच्या बकऱ्या यांची देवता वाणी ही आहे. कोणतेंहि विशिष्ट चिन्ह नसलेले तीन पशु. यांची देवता अदिति आहे. सारख्या रंगाचे तीन पशु यांची देवता धाता आहे. (हे पंधरा पशु चौथ्या यूपाशीं बांधावे, तीन लहानग्या मेंढ्या यांच्या देवता देवपत्नी ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाᳪं रोहिता रुद्राणाᳪं श्वेताऽअवरोकिणऽआदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

अर्थ—कृष्णग्रीव (गळा काळा असलेले तीन पशु) यांची देवता अग्नि आहे. शितिभ्रू (पांढऱ्या वर्णाची भ्रुकुटि असलेले तीन पशु) यांची देवता वसु, रोहित (रक्त वर्णाचे तीन पशु) यांची देवता रुद्र श्वेत वर्णाचे व अधोभागीं छिद्र असलेले तीन पशु यांची देवता आदित्य, (हे पंधरा पशु पांचव्या यूपाशीं बांधावे) नभोरूप (आकाशाप्रमाणें नील वर्णाचे तीन पशु) यांची देवता पर्जन्य ॥ ६ ॥

उन्नतऽऋषभो वामनस्तऽऐन्द्रावैष्णवाऽउन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्तऽऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपा वाजिनाः कल्माषाऽआग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥ ७ ॥

अर्थ—१ उंच २ पुष्ट ३ पुष्कळ वय झालें तरी वाढीस न लागलेला. या तीन पशूंच्या इंद्र व विष्णु या देवता आहेत. तसेंच १ उंच २ पुढील पाय पांढरे असलेला ३ ज्याची पाठ पांढरी आहे अशा तीन पशूंची देवता इंद्र व बृहस्पति आहे. पोपटासारख्या रंगाच्या तीन पशूंची देवता वाजी ही आहे. कावऱ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता अग्नि व मरुत् ही आहे. हे पंधरा पशु सहाव्या यूपाशीं बांधावे. काळ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता पूषा ही आहे ॥ ७ ॥

एताऽऐन्द्राग्ना द्विरूपाऽअग्नीषोमीया वामनाऽअनड्वाहऽ आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यतऽएन्यो मैत्र्यः ॥ ८ ॥

अर्थ—कावऱ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता इंद्र व अग्नि आहे. दोन रंगांच्या तीन पशूंची देवता अग्नि व सोम आहे. ठेंगण्या, गाडीस जुंपण्यास योग्य अशा तीन पशूंची देवता अग्नि व विष्णु ही आहे. वंध्य अशा तीन अजांची देवता मित्र व वरुण आहे. (हे पंधरा पशु सातव्या यूपाशीं बांधावे.) एका बाजूवर कावऱ्या वर्णाच्या तीन मेंढ्या यांची देवता मित्र ही आहे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवाऽआग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्याऽअविज्ञाताऽअदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

अर्थ—कृष्णकंठांच्या तीन पशूंची देवता अग्नि आहे. कपिल वर्णाच्या तीन पशूंची देवता सोम आहे. पांढऱ्या रंगांच्या तीन पशूंची देवता वायु आहे. विशिष्ट चिन्ह नसलेल्या तीन पशूंची देवता अदिति आहे. हे पंधरा पशु आठव्या यूपाशीं बांधावे. सारख्या रंगांच्या तीन पशूंची देवता धाता ही आहे. लहान अशा तीन अजांची देवता देवपत्नी आहे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्राऽआन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

अर्थ—काळ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता भूमि आहे. धुरकट वर्णाच्या तीन पशूंची देवता अंतरिक्ष आहे. मोठ्या अशा तीन पशूंची देवता द्युलोक आहे. हे पंधरा पशु नवव्या यूपाशीं बांधावे. कावऱ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता वीज आहे. सिध्मरोग असलेल्या (कुष्ठरोग असलेल्या) तीन पशूंची देवता नक्षत्रें ही आहे ॥१०॥

धूम्रान्वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्माय कृष्णान्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

अर्थ—धूम्र वर्णाच्या (धुरासारख्या) रंगाच्या तीन पशूंची वसंताकरितां हिंसा करावी म्हणजे धूम्रवर्ण पशूंची देवता वसंत आहे. त्याचप्रमाणें श्वेतवर्ण तीन पशूंची देवता ग्रीष्म. कृष्णवर्ण तीन पशूंची देवता वर्षा. हे पंधरा पशु दहाव्या यूपाशीं बांधावे. लाल वर्णाच्या तीन पशूंची देवता शरद्. विचित्र वर्णाचे ठिपके असलेल्या तीन पशूंची देवता हेमंत. लाल व कपिल वर्णाचे ठिपके असलेल्या तीन पशूंची देवता शिशिर. ॥ ११ ॥

त्र्यवयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्यै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

अर्थ—दीड वर्षाच्या तीन पशूंची देवता गायत्री, अडीच वर्षाच्या तीन पशूंची देवता त्रिष्टुभ्, हे पंधरा पशु अकराव्या यूपाशीं बांधावे. दोन वर्षाच्या तीन पशूंची देवता जगती, तीन वर्षांच्या तीन पशूंची देवता अनुष्टुभ्, साडेतीन वर्षांच्या तीन पशूंची देवता उष्णिक्. ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्याऽऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

अर्थ—चार वर्षांच्या तीन पशूंची देवता विराट्, वीर्यसिंचनसमर्थ तरुण अशा तीन पशूंची देवता बृहती, हे पंधरा पशु बाराव्या यूपाशीं बांधावे. तारुण्यापेक्षां अधिक वय असलेल्या तीन पशूंची देवता ककुभ्, शकट धारण करणाऱ्या तीन पशूंची देवता पंक्ति, नवीन प्रसूत झालेल्या तीन मेंढयांची देवता अतिछंदस् ॥१३॥

कृष्णग्रीवाऽआग्नेया बभ्रवः सौम्याऽउपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥

अर्थ—कृष्णकंठांच्या तीन पशूंची देवता अग्नि, कपिल वर्णाच्या तीन पशूंची देवता सोम, हे पंधरा पशु तेराव्या यूपाशीं बांधावे. मिश्र रंगांच्या तीन पशूंची देवता सविता, लहान तीन वासऱ्यांची देवता सरस्वती, श्यामवर्ण तीन पशूंची देवता पूषा, कृश शरीराच्या तीन पशूंची देवता मरुत्, निरनिराळे पुष्कळ वर्ण ज्यांवर आहेत अशा तीन पशूंची देवता विश्वेदेव. हे पंधरा पशु चौदाव्या यूपाशीं बांधावे. वंध्य अशा तीन स्त्रीपशूंची देवता द्यावापृथिवी ॥ १४ ॥

विनियोग—या पुढें वरुणप्रघासपर्वांतील पशु सांगतात.

उन्नताः ऋषभा वामनास्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नता: शितिबाहवः शितिपृष्ठास्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥ १५ ॥

अर्थ—

अर्थ—' कृष्णग्रीवा आग्नेया ' हे पूर्व ऋचेंत सांगितलेले जे पंधरा पशु त्यांना संचर असें म्हणतात. ते संचर म्हणजे आग्नेयादि पंधरा पशु पूर्वी सांगितले. वरील पंधरा पशु पंधराव्या यूपाशीं बांधावे. कावऱ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता इंद्र व अग्नि आहे. कृष्ण वर्णाच्या तीन पशूंची देवता वरुण. लघुशरीराच्या तीन पशूंची देवता मरुत्, तूपर (योग्यवेळीं ज्यांना शिंगें उत्पन्न होत नाहींत असे पशु) यांची देवता क म्हणजे प्रजापति आहे ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सꣳसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अर्थ—यापुढें साकमेधाचे पशु–पहिली संतति अशा तीन पशूंची देवता अनीकवान् अग्नि, वातसमुदायामध्यें असणाऱ्या तीन पशूंची देवता सांतपन मरुत्, चिरप्रसूत पुष्कळ दिवसांनीं उत्पन्न झालेल्या तीन पशूंची देवता गृहमेधी मरुत्, संसृष्ट म्हणजे जुळ्या जन्मलेल्या तीन पशूंची देवता क्रीडिमरुत् व एका पाठीवर एक जन्मलेल्या तीन पशूंची देवता स्वतवत् मरुत्, हे पंधरा पशु सतराव्या यूपाशीं बांधावे ॥ १६ ॥

उक्ताः संचराऽएताऽऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

अर्थ—अठराव्या यूपाशीं पूर्वी सांगितलेले कृष्णग्रीवादि पंधरा महा हविः पशु बांधावे. काबऱ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता इंद्र व अग्नि, उत्तम शिंगें असलेल्या तीन पशूंची देवता महेंद्र, निरनिराळ्या रूपाच्या तीन पशूंची देवता विश्वकर्मा ॥१७॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणाᳪं सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥

अर्थ—यापुढें पित्रेष्टिदेवता पशु सांगतात–धूसर वर्णाचे व कपिल वर्णासारखे जे तीन पशु त्यांची देवता सोमवत् पितर, कपिल वर्णाचे व धुर्कट रंगासारखे जे तीन पशु त्यांची देवता बर्हिषत् पितर, हे पंधरा पशु एकोणिसाव्या यज्ञस्तंभाशीं बांधावे. काळे व कपिल वर्णासारखे जे तीन पशु त्यांची देवता अग्निष्वात्त पितर, काळे व ठिपक्याचे जे तीन पशु त्यांची देवता त्र्यंबक ॥ १८ ॥

उक्ताः संचराऽएताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अर्थ—यापुढें शुनासीरीय पशु सांगतात. कृष्णग्रीव वगैरे जे पशु पूर्वी गेले ते विसाव्या यूपाशीं बांधावे. कपिल वर्णाच्या तीन पशूंची देवता सोम आहे. उपध्वस्त (निरनिराळ्या रंगांचें मिश्रण असलेले) असे जे तीन पशु त्यांची देवता सविता, हे पशु विसाव्या यूपाशीं बांधावे. तीन वासऱ्यांची देवता सरस्वती. कृष्ण वर्णाच्या तीन पशूंची देवता पूषा. काबऱ्या वर्णाच्या तीन पशूंची देवता शुनासीर. श्वेत वर्णाच्या तीन पशूंची देवता वायु, दुसऱ्या श्वेत वर्णाच्या तीन पशूंची देवता सूर्य, हे पंधरा पशु एकविसाव्या यूपाशीं बांधावे. येणेंप्रमाणें ग्राम्य पशु सांगितले ॥१९॥

विनियोग—यापुढें अरण्यपशु सांगतात. वर सांगितलेल्या एकवीस यज्ञस्तंभांचे वीस मध्यभाग होतात. त्या प्रत्येकांत एकेक आरण्यपशु योग्य साधनांनीं बांधावा. त्याचा नियोग ज्या देवतेकरितां आहे त्या पुढें दिल्या आहेत.

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका हेमन्ताय ककरान्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

अर्थ—पहिल्या दोन स्तंभांच्या मध्यभागीं तीन कपिंजल वसंत देवतेकरितां बांधावे, तीन कलविंक ग्रीष्म देवतेकरितां बांधावे, तीन तित्तिरिपक्षांची देवता वर्षा,

तीन वर्तिकांची देवता शरद, तीन ककरांची देवता हेमंत, तीन विककरांची देवता शिशिर ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान्मित्राय कुलीपयान्वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

अर्थ—तीन शिशुमार (जलचर जंतु) यांची देवता समुद्र, तीन मंडूक (बेडूक) यांची देवता पर्जन्य, तीन मत्स्यांची देवता अप्, तीन कुलीपय (जलजन्य जंतु) यांची देवता मित्र, तीन नक्रांची देवता वरुण. ॥ २१ ॥

सोमाय हᳪंसानालभते वायवे बलाकाऽइन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्मित्राय मद्गून्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

अर्थ—तीन हंसाची देवता सोम, तीन बलाका (बगळ्यांच्या स्त्रिया) यांची देवता वायु, तीन क्रुंच पक्ष्याच्या देवता इंद्र व अग्नि, तीन मद्गु (पाण्यांतील कावळे, यांची देवता मित्र, तीन चक्रवाकांची देवता वरुण ॥ २२ ॥

अग्नये कुटरूनालभते वनस्पतिभ्यऽउलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां मयूरान्मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

अर्थ—तीन कुक्कुटांची देवता अग्नि, तीन उलूक (घुबड) यांची देवता वनस्पति, तीन चाष यांची देवता अग्नि व सोम, तीन मयूर यांची देवता अश्विनीकुमार, तीन कपोत यांची देवता मित्र व वरुण ॥ २३ ॥

सोमाय लबानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् ॥ २४ ॥

अर्थ—तीन लावक पक्ष्यांची देवता सोम, तीन कौलीक पक्ष्यांची देवता त्वष्टा, गाईला मारणाऱ्या गोषादी नामक तीन पक्षिणींच्या देवता देवपत्नी, तीन कुलीक पक्षिणींच्या देवता देववधू, तीन पारुष्ण संज्ञक पक्ष्यांची देवता गृहपति अग्नि.॥२४॥

अह्ने पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरहोरात्रयोः सन्धिभ्यो जतूर्मासेभ्यो दात्यौहान्संवत्सराय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अर्थ—तीन पारावत पक्ष्यांची देवता अहन्, तीन सीचापू पक्षिणींची देवता

रात्रि, तीन पात्रसंज्ञक पक्षिणींची देवता अहोरात्र संधि, तीन दात्यूह (कलकण्ठ) संज्ञक पक्ष्यांची देवता माष, तीन मोठ्या पक्ष्यांची देवता संवत्सर ॥ २५ ॥

भूम्याऽआखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्दिवे कशान्दिग्भ्यो नकुलान्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

अर्थ—तीन मूषकांची देवता भूमि, तीन पाङ्क्तसंज्ञक मूषकांची देवता अन्तरिक्ष, तसेंच कशसंज्ञक तीन मूषकांची देवता द्युलोक, तीन नकुलांची देवता दिशा, तीन धूसर वर्णाच्या पशूंची देवता अवान्तर दिशा (पोटदिशा) ॥ २६ ॥

वसुभ्यऽऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

अर्थ—तीन ऋश्यसंज्ञक हरणांची देवता वसु, तीन रुरूंची देवता रुद्र, तीन न्यंकूंची (न्यंकूसंज्ञक) मृगांची देवता आदित्य, तीन ठिपके असलेल्या पशूंची देवता विश्वेदेव, तीन कुलुंग पशूंची देवता साध्य ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वतऽआलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्रऽउष्ट्रान् ॥ २८ ॥

अर्थ—तीन परस्वतसंज्ञक हरिणांची देवता ईशान, तीन गौरमृगांची देवता मित्र. तीन महिषांची देवता वरुण, तीन गव्यांची बृहस्पति, तीन उष्ट्रांची देवता त्वष्टा ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिनऽआलभते वाचे प्लुषींश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

अर्थ—तीन पुरुष हत्तींची देवता प्रजापति, तीन वाकड्या तोंडाच्या पशूंची देवता वाणी, तीन मशकांची देवता चक्षु, तीन भृंगांची देवता श्रोत्र ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

अर्थ—एका गवयाची देवता प्रजापति व वायु, एका वनमेंढ्याची देवता वरुण, एका कृष्ण मेंढ्याची देवता यम, एका मर्कटाची देवता मनुष्यराज, एका रोहित पशूची देवता शार्दूल, एका गव्याच्या स्त्रीची देवता ऋषभ, एका वर्तिकेची देवता क्षिप्रश्येन, एका कीटाची देवता नीलंगु, एका जलचराची देवता समुद्र, एका हत्तीची देवता हिमवान् ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्यऽउलो हलिक्ष्णो वृषदꣳशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

अर्थ—अश्वमुखी किंनराची देवता प्रजापति, उलसंज्ञक हरिणाची देवता हलिक्ष्ण जातीचा सिंह, तीन बिडाळांची देवता धाता, एका बकाची देवता दिशा, एका धुंक्षि पक्षिणीची देवता अग्नि, एका चटकाची देवता रक्तसर्प, तीन कमळ भक्षण करणाऱ्या पक्ष्यांची देवता त्वष्टा, एका क्रुंच पक्ष्याची देवता वाक् ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्गऽआरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

अर्थ—एका कुरंगाची देवता सोम, वनांतील मेष, नकुल व शकुंति य तिघांची देवता पूषा, कोल्ह्याची देवता मायु, एका गौर मृगाची देवता इंद्र, पिद्वसंज्ञक मृग, न्यंकु आणि कक्कट या तिघांची देवता अनुमति, एका चक्रवाकाची देवता प्रतिश्रुत्का ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्भौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुकः पुरुषवाक् ॥ ३३ ॥

अर्थ—एका बलाकीची देवता सूर्य, शार्गसंज्ञक पक्षी, सृजयसंज्ञक पक्षी व शयाण्डक संज्ञक पक्षी या तिघांची देवता मित्र, माणसासारखे बोलणाऱ्या सारिकेची देवता सरस्वती, सेधा पक्ष्याची देवता भू, व्याघ्र, वृक व सर्प या तिघांची देवता मन्यु, माणसासारखे बोलणाऱ्या शुकाची देवता सरस्वान् म्हणजे समुद्र ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्यऽआतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजो लजऽआन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

अर्थ—गरुडाची देवता पर्जन्य, आति, वाहस व दार्विदा एतत्संज्ञक तीन पक्ष्यांची देवता वायु, पैंगराज पक्ष्याची देवता वाणीचा अधिपति बृहस्पति, अलज पक्ष्याची देवता अंतरिक्ष, प्लवसंज्ञक व मद्गुसंज्ञक जलपक्षी आणि मत्स्य या तिघांची देवता नदीपति, कच्छपा (कासव) ची देवता द्युलोक व पृथ्वीलोक ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः सावित्रो हꣳसो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः ॥ ३५ ॥

अर्थ—पुरुष मृग (नर मृग) याची देवता चंद्रमा, गोधा, कालका व दार्वाघाट या तीघांची देवता वनस्पति, कोंबड्याची देवता सविता, हंसाची देवता वात, नाक्र, मकर व कुलीपय एतत्संज्ञक तीन जलचरांची देवता समुद्र, व शल्यकाची देवता ह्री देवी. ॥ ३५ ॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाशऽआश्विनः कृष्णो रात्र्याऽऋक्षो जतूः सुषिलीका तऽइतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

अर्थ—हरिणीची देवता अहन्. मंडूक, मूषिका, व तित्तिरि या तिघांची देवता सर्प, लोपाशसंज्ञक वनचराची देवता अश्विनीकुमार, कृष्णमृगाची देवता रात्रि, ऋक्ष, जतू, सुषीलिका या तिघांची देवता इतरजनसंज्ञक देव, जहका (आपलें अंग आवरून धरणारी) हिची देवता विष्णु ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥ ३७ ॥

अर्थ—कोकिल पक्ष्याची देवता अर्धमास, ऋश्यमृग, मयूर व सुपर्ण या तिघांची देवता गंधर्व, उद्र नांवाच्या जलचराची देवता अप, कश्यपसंज्ञक कासवाची देवता मास, रोहित, पुण्डृणाची संज्ञक वनचरी व गोलत्तिका या तिघांच्या देवता अप्सरा व कृष्णमृगाची देवता मृत्यु ॥ ३७ ॥

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितॄणां बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोतऽउलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥ ३८ ॥

अर्थ—बेडकाची देवता ऋतु, मूषक, कश व मान्थाल या तिघांची देवता पितर, अजगराची देवता बल, कपिञ्जलाची देवता वसु, कपोत, उलूक व शश यांची देवता निर्ऋति, रानटी मेंढ्याची देवता वरुण ॥ ३८ ॥

श्वित्रऽआदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् दार्ध्रीनसस्ते मत्याऽअरण्याय सृमरो रुरू रौद्रः क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

अर्थ—श्वेत पशूची देवता आदित्य, उष्ट्र, घृणिवान्संज्ञक पशु व ज्याच्या गळ्याला स्तन लोंबतो असा मेष या तिघांची देवता मतिदेवी, गव्याची देवता अरण्य, रुरु मृगाची देवता रुद्र, क्वयि, कुटरु, दात्यौह या तिघांची देवता वाजिदेव, कोकिलाची देवता काम ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिꣳहो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः ॥ ४० ॥

अर्थ—खड्ग मृगाची देवता विश्वेदेव, काळा कुत्रा, लंबकर्ण गर्दभ व तरस या तिघांची देवता रक्षक, सूकराची देवता इंद्र, सिंहाची देवता मरुत्, सरडा, पिप्पका पक्षिणी व शकुनि या तिघांची देवता शरव्या, व एका पृषतसंज्ञक मृगाची देवता विश्वेदेव, याप्रमाणें अरण्यपशु संपले. ॥ ४० ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते**
माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः॥२४॥

इति चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

विनियोग—वनस्पतियागानंतर स्विष्टकृत्यागाचे पूर्वी लोखंडाच्या सळईवर शिजविलेल्या मांसाचा प्रजापतिदेवतेच्या निमित्तानें होम करावा. नंतर अश्वाच्या अंगांचा त्या त्या देवतेच्या निमित्तानें होम करावा. या मंत्रापासून नवव्या मंत्रांतील पृथ्वींत्वचा येथपर्यंतचा भाग द्रव्य व देवता यांचें कथन करितो म्हणजे दंत वगैरे तृतीयांत अश्वावयवरूपी द्रव्यांनीं शाद इत्यादि देवतांचें हवन करावें. उदाहरणार्थ होमाचा मंत्र " शादंदद्भिः प्रीणामिस्वाहा " असा आहे.

शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं बर्स्वैस्तेगां दꣳष्ट्राभ्याꣳ सरस्वत्याऽअग्रजिह्वं जिह्वायाऽउत्सादमवक्रन्देन तालु वाजꣳ हनुभ्यामपऽआस्येन वृषणमाण्डाभ्यामादित्याँश्मश्रुभिः पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावापृथिवी वर्तोभ्यां विद्युतं कनीनकाभ्याꣳ शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्याणि पक्ष्माण्यवार्याऽइक्षवोऽवार्याणि पक्ष्माणि पार्याऽइक्षवः ॥ १ ॥

अर्थ—अश्वदंतांनीं शाददेवाला, दंतमूल भागांनीं अवकादेवतेला, दंताच्या अधोभागीं असलेल्या मांसांनीं मृत्तिकारूपी देवतेला, दोन दाढांनीं तेगारांक देवतेला, जिभेच्या अग्रभागानें सरस्वतीला, संपूर्ण जिभेनें उत्सादेवाला, टाळूच्या भागानें अवक्रंददेवाला, हनवटीनें वाजदेवाला, मुखानें जलदेवतांना, अण्डभागांनीं वृषणदेवाला, मुखावरील केसांनीं आदित्याला, भ्रुकुटींनीं पंथादेवाला, भिवईवरील केसांनीं द्यावापृथ्वि देवतांना, नेत्रांतील बाहुल्यांनीं घोड्याच्या पांढऱ्या व काळ्या अंगांनीं प्रजापति देवतेला, पापण्यांनीं पार देवतेला, डोळ्याच्या खालच्या केसांनीं अवार देवतेला अथवा ह्याच्या पापण्यांनीं अवार देवतेला व डोळ्याच्या खालच्या केसांनीं पार देवतेला मी संतुष्ट करितों. ॥ १ ॥

वातं प्राणेनापानेन नासिकेऽउपयाममधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यं निवेष्यं मूर्ध्ना स्तनयित्नुं निर्बाधेनाशनिं मस्तिष्केण विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णाभ्याꣳ श्रोत्रꣳ श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिरदितिꣳ शीर्ष्णा निर्ऋतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणꣳ स्तुपेन ॥ २ ॥

अर्थ—अश्वाच्या प्राणवायूनें वायुदेवतेला, अपानवायूनें नासिकास्थ दोन देवतांना, खालच्या ओठानें उपयामदेवतेला वरच्या ओठानें सत्संज्ञक देवतेला, वरच्या देहाच्या शरीरकांतीनें अंतरदेवाला, खालच्या देहाच्या शरीरकांतीनें बाह्यदेवाला, मस्तकानें निवेष्यदेवाला, डोक्यांतील मज्जाभागानें स्तनयित्नुदेवाला, मस्तकांतील मांसभागानें अशनिदेवाला, कनीनिकांनें (बाहुल्या) विद्युद्देवतेला, कानांनीं श्रोत्रदेवाला, गळ्याच्या खालच्या भागानें तेदनीदेवतेला, कंठांतील मांसरहित भागानें अपदेवतांना, मानेच्या मागच्या नाडींनें चित्तदेवतेला, शिरोभागानें दितिदेवतेला, जर्जर अशा शिरोभागानें निर्ऋतिदेवतेला. घोडा चालत असतांना ज्या अवयवांचा शब्द होतो त्या अवयवांनीं प्राणदेवांना, उंच शिखेसारख्या अश्वशरीरानें रेष्मन्देवाला मी संतुष्ट करितों. ॥ २ ॥

मशकान्केशैरिन्द्रꣳ स्वपसा वहेन बृहस्पतिꣳ शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमणꣳ स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलां जवं जङ्घाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनावꣳसाभ्याꣳ रुद्रꣳ रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

अर्थ—खांद्यावरील केसांनीं मशकदेवतांना खोगीर धारण करण्याचें उत्तम कार्य करणारा जो खांदा त्याचे योगानें इंद्राला, पक्ष्यांसारखें उसळी मारीत जें घोड्याचें चालणें त्यायोगें बृहस्पतिदेवाला, खुरांनीं कूर्मदेवतांना, स्थूल अशा घोट्यांनीं आक्रमणदेवाला, घोट्याखालील नाड्यांनीं कपिंजलदेवतांना, जंघांनीं जवदेवाला, गुडघ्यांनीं अध्वनदेवाला, पोटऱ्यांनीं अरण्यदेवाला, अत्यंत शोभायमान अशा जानुदेशांनीं अग्निदेवतेला, पुढील पायाच्या गुडघ्याखालच्या भागांनीं पूषनदेवाला, खांद्यांनीं अश्विनीदेवतांना, खांद्यावरील मांसग्रंथींनीं मी रुद्रदेवतेला प्रसन्न करितों. ॥ ३ ॥

अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुताꣳ सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अर्थ—उजव्या पार्श्वभागांतील पहिल्या हाडानें अग्निदेवतेला, त्याच भागांतील खालच्या हाडानें वायुदेवतेला, तसेंच तिसऱ्या हाडानें इंद्राला, चवथ्यानें सोमाला, पांचव्यानें अदितीला, सहाव्यानें इंद्राणीला, सातव्यानें मरुतदेवतांना, आठव्यानें बृहस्पतीला, नवव्यानें अर्यमादेवतेला, दहाव्यानें धातृदेवतेला, अकराव्यानें इंद्र-

देवतेला, बाराव्यानें वरुणदेवतेला, तेराव्यानें यमदेवतेला, (हीं तेरा हाडें उजव्या बाजूच्या पार्श्वभागांतील आहेत) मी प्रसन्न करितों. ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणाᳩं सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अर्थ—डाव्या पार्श्वभागांतील हाडांच्या देवता—पहिल्या हाडाची देवता इंद्र व अग्नि, दुसऱ्याची सरस्वती, तिसऱ्याची मित्र, चवथ्याची अप, पांचव्याची निर्ऋति, सहाव्याची अग्नि व सोम, सातव्याची सर्पदेव, आठव्याची विष्णुदेव, नवव्याची पूषा, दहाव्याची त्वष्टा, अकराव्याची इंद्र, बाराव्याची वरुण, तेराव्याची यम या सर्व देवतांना या हाडांनीं मी संतुष्ट करितों. सगळ्या उजव्या पार्श्वभागाची देवता द्यावापृथिवी आहे व डाव्या पार्श्वभागाची देवता विश्वेदेव आहे. ॥ ५ ॥

मरुताᳩं स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ कुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पतीऽऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणᳩं स्थूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अर्थ—स्कंधांची देवता मरुत, घोड्याच्या पुच्छावर हाडांच्या तीन रांगा आहेत त्यांपैकीं पहिल्या रांगेची देवता विश्वेदेव, दुसरीची देवता रुद्र, तिसरीची देवता आदित्य, पुच्छभागाची देवता वायु, नितंबभागांची अग्निषोम, श्रोणींची देवता कुंच, उरूंची देवता इंद्र व बृहस्पति, उरुसंधीची देवता मित्रावरुण, नाभीजवळील नितंब भागांची देवता आक्रमण, नितंबावरील भोंवऱ्यांची देवता बल. या शरीरावयवांनीं या देवतांना मी संतुष्ट करितों. ॥ ६ ॥

पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विह्रुतऽआन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनᳪं शेपेन प्रजाᳩं रेतसा चाषान्पित्तेन प्रदरान्पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

अर्थ—स्थूल आतड्यांची देवता पूषा, गुदाच्या स्थूल भागाची देवता अंधसर्प, इतर गुदभागांची देवता सर्प, आतड्यांतील मासांची देवता विहृत, बस्तिभागाची देवता जल, अण्डभागांची देवता वृषण, लिंगाची देवता वाजदेव, वीर्याची देवता प्रजा, पित्ताची देवता ताषदेव, गुदाच्या अवशिष्ट भागाची देवता प्रदरदेव, विष्ठा पिंडांचो देवता कूश्मदेव, पूर्वोक्त अंगांनीं पूर्वोक्त देवतांना मी संतुष्ट करितों. ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान्हृदयौपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभऽउदर्येण चक्रवाकौ मतस्नाभ्यां दिवं वृक्काभ्यां गिरीन्प्लाशिभिरुपलान्प्लीह्ना वल्मीकान्क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान्हिराभिः स्रवन्तीर्ह्रदान्कुक्षिभ्याᳩं समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

अर्थ—वक्षस्थलाच्या मध्यभागाची देवता इंद्र, बल उत्पन्न करणाऱ्या अंगाची देवता अदिति, खांदे व काखा यांच्या संधिभागांची देवता दिशा, लिंगाच्या अग्रभागाची देवता अदिति, हृदयस्थ मांसाची देवता जीमूत, हृदयाच्छादक आतड्याची देवता अंतरिक्ष, पोटांतील मांसाची देवता नभोदेव, हृदयाच्या दोन्ही बाजूंच्या हाडांची देवता चक्रवाक, वृक्कांची देवता द्युलोक, शिश्नमूल नाडींची देवता गिरी, फुप्फुसांची देवता उपलदेव, क्लोमाची देवता वल्मीक, हृदयनाडींची देवता गुल्म, अन्नवाहिनी नाड्यांची देवता स्रवन्ती, डाव्या उजव्या कुक्षींची देवता ह्रददेव, उदराची देवता समुद्र, अंगावरील भस्माची देवता वैश्वानर, ह्या पूर्वोक्त अंगांनीं या पूर्वोक्त देवतांना मी संतुष्ट करितों. ॥ ८ ॥

विधृतिं नाभ्या घृतᳪं रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीहारमूष्मणा शीनं वसया प्रुष्वाऽअश्रुभिर्ह्रादुनीर्दूषीकाभिरस्ना रक्षाᳩंसि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

अर्थ—नाभीची देवता विधृति, वीर्याची देवता घृत, पक्वान्नरसांची देवता जल, वसाबिंदूंची देवता मरीचि, शरीरांतील उष्णतेची देवता नीहार, मांसस्नेहाची देवता शीन, अश्रूंची देवता प्रुष्वा, नेत्रमलाची देवता ह्रादुनी, रक्ताची देवता रक्षस्, राहिलेल्या इतर अंगांची देवता चित्र, सौंदर्याची देवता नक्षत्र, चर्माची देवता पृथिवी या अंगांनीं या पूर्वोक्त देवतांच्या निमित्तानें मी घृताचा होम करितों. यानंतर ' जंबूकायस्वाहा ' या मंत्रानें अवभृथ यागाचे शेवटीं पाण्यांत बुडी मारलेल्या, घाऱ्या डोळ्याच्या, टक्कल पडलेल्या, मोठे दांत असलेल्या, अत्यंत गौरवर्ण पुरुषाच्या

मस्तकावर घृताच्या होम करावा. मंत्राचा अर्थ—वरुणाला हें हवि स्वाहुत असो (हारीत ऋषींचें असें मत आहे कीं, जुंबकायस्वाहा ही जुंबका नांवाची गायत्री आहे. पाण्यांत बुडून या गायत्रीचा जप केला असतां ब्रह्महत्त्येचें पाप नाहींसें होतें). ॥ ९ ॥

विनियोग—यापुढील चार मंत्र प्राजापत्य पशूंचे याज्यानुवाक्यारूपी आहेत.

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १० ॥

अर्थ—हिरण्मयपुरुषरूपी ब्रह्माण्डांत गर्भरूपानें असणारा प्रजापति सर्व प्राणिमात्र-समुदायाच्यापूर्वी शरीर धारण करितां झाला. तो एकटाच पुढे उत्पन्न होणाऱ्या जगाचा स्वामी होता. तोच भूलोक, अंतरिक्ष लोक व द्युलोकाला धारण करिता झाला. त्या प्रजापति देवाला आम्ही हवि देतों. ॥ १० ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकऽइद्राजा जगतो बभूव । यऽईशेऽअस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ११ ॥

अर्थ—त्या प्रजापति देवतेला आम्ही हवि देतों जो जीवनव्यापार करणाऱ्या व नेत्रांची उघडझांप करणाऱ्या अर्थात् सर्व सचेतन जगाचा मोठ्या ऐश्वर्यानें एकटाच अधिपति झाला. तसेंच तो मनुष्यादि द्विपाद प्राण्यावर व गज वगैरे चतुष्पाद प्राण्यावर सत्ता चालवितो. ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रः रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

अर्थ—आम्हीं प्रजापति देवतेला हवि देतों त्याचें हे हिमालयादि पर्वत नदीसह समुद्र व पूर्वादि दिशा ऐश्वर्य आहे असें शहाणे लोक म्हणतात व त्याचे बाहू जगाचें रक्षण करण्यास समर्थ आहेत ॥ १२ ॥

यऽआत्मदा बलदा यस्य विश्वऽउपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

अर्थ—उपासकांना सायुज्यमुक्ति देणारा व सामर्थ्य देणारा आणि ज्याच्या आज्ञेंत सर्व देव आणि मनुष्यें राहतात व ज्याचें ज्ञानपूर्वक उपासन केलें असतां मोक्ष प्राप्त होतो व ज्याच्या अज्ञानानें संसारकारणीभूत मृत्यु येतो त्या प्रजापति देवतेला आम्ही हें हवि देतों ॥ १३ ॥

विनियोग—वैश्वदेव पशु, वपा व पुरोडाश पशूंच्या पुढील दहा ऋचा याज्यानुवाक्या आहेत.

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासोऽअपरीतासऽउद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद्वृधेऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १४ ॥

अर्थ—कल्याणकारी, सर्व बाजूंनीं निर्विघ्न, पूर्वी अविज्ञात व अन्य यज्ञांची माहिती करून देणारे अशा यज्ञांचे कर्ते आम्ही होऊं. ज्यायोगें प्रमाद व आळस न करणारे व प्रत्येक दिवशीं रक्षण करणारे देव आमच्या वृद्धीस तत्पर राहतील ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानाᳬं रातिरभि नो निवर्त्तताम् । देवानाᳬं सख्यमुपसेदिमा वयं देवा नऽआयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

अर्थ—यजमानाचें शुभचिंतन करणारे जे देव त्यांची आमच्याविषयीं चांगली बुद्धि होवो व ते आम्हाला दान देवोत. नंतर आम्ही देवाचे मित्र होऊं. व आम्हां मित्रांना पुष्कळ दिवस वांचण्याकरितां ते आयुष्य देवोत ॥ १५ ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम् । अर्यमणं वरुणᳬं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

अर्थ—आम्ही भग, मित्र, अदिति, दक्ष, प्रजापति, अर्यमा, वरुण, सोम व अश्विनीकुमार या निश्चलस्वरूपी देवांना वेदरूपी प्राचीन स्वयंभू वाणीनें बोलावितों. महापूजनीय सरस्वती भगादि देवांसहवर्तमान आमचें कल्याण करो ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

अर्थ—वारा आम्हाला हितकारक रीतीनें वाहो. तो आमचें सुखकारी हित करो. तसेंच पृथिवी व स्वर्ग आमचें तसलें हित करोत. सुखदाते सोमरसाचें कंडण करणारे पाषण आमचें हित करोत. हे अश्विनीकुमारांनो, गृहाप्रमाणें धारण करणारे तुम्ही आमची बालादिकांकरितां केलेली हितप्रार्थना ऐका व तुम्हीही आमचें हित करा ॥ १७ ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ १८ ॥

अर्थ—आम्ही त्या प्रसिद्ध रुद्राला संतुष्ट करण्याकरितां बोलावितों. तो स्थावर-जंगम प्राणिसमुदायांचा रक्षक आहे व आमच्या बुद्धीला संतोष देणारा आहे. तसेंच आम्ही ज्ञानरक्षक व पुत्रादिकांचा पालक व अविनाशी पूषा आमच्या वृद्धीला व कल्याणाला कारण होईल अशा तऱ्हेनें आम्ही त्याला बोलावतों ॥ १८ ॥

स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्ताक्ष्र्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

अर्थ—मोठा कीर्तिमान् इंद्र व सर्वज्ञ पूषा आणि अविनाशी पंखांचा गरुड तसेंच देवगुरु बृहस्पति आमचें कल्याण करो ॥ १९ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवाऽअवसा गमन्निह ॥ २० ॥

अर्थ—पृषतीसंज्ञक घोडीवर आरोहण करणारे, अदिति ज्यांची माता आहे, कल्याण प्राप्त करून देणारे, सर्वदा यज्ञगृहांत गमन करणारे, अग्निमुखानें हविर्भक्षण करणारे, सर्वज्ञ व सूर्य ज्यांचे नेत्र आहे असे सर्व मरुत आणि सर्व देव आमच्या यज्ञांत हवि मिळविण्याकरितां येवोत ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

अर्थ—हे यजमानाचें पालन करणाऱ्या देवांनो, आम्ही कानांनीं चांगलें ऐकावें व डोळ्यांनीं चांगलें पहावें. दृढ शरीरावयवांनीं तुमची स्तुति करणारे आम्ही देवांनीं दिऊलें शंभर वर्षांचें आयुष्य प्राप्त करावें म्हणजे आम्हांला तुम्ही शंभर वर्षे आयुष्य द्या ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

अर्थ—हे देवांनो, तुम्ही आम्ही म्हातारे होईपर्यंत अर्थात् शंभर वर्षे आमच्या-जवळ रहा. आम्हांला इतक्या म्हातारपणापर्यंत वांचवा कीं, तोंपर्यंत आमच्या मुलांना मुलें व्हावीत. त्याच्या आंत हें आमचें विनाशी जीवित नष्ट करूं नका ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवाऽअदितिः पञ्चजनाऽअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

अर्थ—द्युलोक, अंतरिक्ष, माता, पिता व पुत्र आणि सर्व देव हे अदितिस्वरूप आहेत. विशेष काय सांगावें ? पूर्वी झालेले व पुढें होणारे सर्व प्राणीही अदितिस्वरूपीच आहेत म्हणजे अदिति सर्वव्यापी आहे ॥ २३ ॥

विनियोग—" मानः " इत्यादि सोळा ऋचांच्या दोन अनुवाकांनीं घृताचा होम करावा.

मा नो मित्रो वरुणोऽअर्यमायुरिन्द्रऽऋभुक्षा मरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ २४ ॥

अर्थ—यज्ञांत आम्ही अश्वाच्या चरित्रांचें वर्णन करणार आहों त्यावद्दल मित्र, वरुण, अर्यमा, वायु, इंद्र, ऋभुक्षा इत्यादि देवांनीं आमची निंदा करूं नये. कारण कीं, आम्ही सूर्यापासून उत्पन्न झालेल्या अश्वाचीच स्तुति करणार आहोंत. म्हणजे अश्वरूपानें आम्ही ती देवांची स्तुति करितों ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूपऽइन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

अर्थ—ज्या वेळीं ऋत्विज् स्नान करून उटणें लावलेल्या व सोन्याचे मणि पुच्छास बांधलेल्या घोड्याच्या तोंडाशीं आज्य, सक्तु वगैरे नेतात त्यावेळीं डोक्याला दोरा बांधलेला मे मे शब्द करणारा नाना रंगांचा अज तें आज्यसक्तु भक्षण करण्याकरितां येतो. व दुसरा नाभीजवळ बांधलेला इंद्र व पूषा यांचें आवडतें अन्न असलेला अजही पूर्वोक्त घृतसक्तु भक्षण करण्यास येतो ॥ २५ ॥

एष च्छागः पुरोऽअश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता त्वष्टेदेनꣳ सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

अर्थ—ज्यावेळीं हा अग्नीचा हविर्भाग असलेला विश्वेदेवप्रिय अज वेगवान् अश्वाकडून पुढें नेला जातो त्यावेळीं प्रजापतींत या-च्छागाला उत्तम कीर्ति देण्याकरितां संतुष्ट करितो. कारण कीं, तो अज देवांना संतुष्ट करणारा आणि हविर्भागरूपानें पुढें ठेवण्यास योग्य असा आहे ॥ २६ ॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भागऽएति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

अर्थ—ऋत्विज् ज्यावेळीं हविर्योग्य, आदित्याप्रमाणें गमन करणाऱ्या अश्वाकडून तीन वेळा अग्नीला प्रदक्षिणा घालवितात त्यावेळीं पोषण करणाऱ्या अग्नीचा हविर्भाग जो अज तो देवांना आपण आल्याची ओळख देण्याकरितां शब्द करीत पुढें येतो ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावयाऽअग्निमिन्धो ग्रावग्राभऽउत शᳬस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणाऽआपृणध्वम् ॥ २८ ॥

अर्थ—हे होत्रादि ऋत्विजांनो, प्रसिद्ध अश्वमेधयज्ञानें घृतकुल्या (घृताचे पाट) वगैरे नद्या घृतादिकांनीं पूर्ण भरा. यज्ञ करून फळ मिळवा. तो यज्ञ विप्र, हवि, दक्षिण्णा इत्यादिकांनीं सुशोभित आहे व चांगला हुत आहे. होत्रादि ऋत्विजांचा तपशील १ होता (देवाला बोलावणारा ऋत्विज) २ अध्वर्यु (यज्ञाची इच्छा करणारा) ३ आवयाः (सन्मुख उभा राहून होम करणारा) प्रतिप्रस्थाता ४ अग्निमिंधः (अग्नीला प्रदीप्त करणारा) अग्निध्र ५ ग्रावग्राभः (सोम कांडण्याचे दगडांची स्तुति करणारा) ६ शंस्ता (प्रशास्ता) ७ सुविप्रः (ब्रह्मा) ॥ २८ ॥

यूपव्रस्काऽउत ये यूपवाहाश्चषालं येऽअश्वयूपाय तक्षति । ये चार्वते पचनᳬ सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्नऽइन्वतु ॥ २९ ॥

अर्थ—त्या ऋत्विजांचा प्रयत्न आमच्या यज्ञाची सिद्धि करो. ज्यांनीं यूपाकरितां झाड तोडलें, तोडलेलें लांकूड वाहून आणलें व यूपावरील चषाल नांवाचें काष्ठ तयार केलें आणि ज्यांनीं अश्वाकरितां पाकसाधन अन्न काष्ठभाण्डादिक आणलें त्या ऋत्विजांचा उद्योग आमचा यज्ञ सिद्ध करो ॥ २९ ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशाऽउप वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्राऽऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

अर्थ—आमचें इष्टफल स्वतः आमचेकडे येवो. तें फळ आम्हीं धारण केलें आणि ज्यांच्या पृष्ठावर बसण्यास सर्व इच्छितात असा अश्व देवांचें मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां आमच्याकडे येवो. आम्ही देवांच्या पोषणाच्या निमित्तानें ज्या घोड्याला

चांगल्या तऱ्हेनें बांधून ठेवलें त्याला बुद्धिमान् ऋषि (मंत्रद्रष्टे) ऋत्विज अनुमोदन देवोत. अर्थात् त्या अश्वाकडे पाहून ऋत्विज् संतुष्ट होवोत. ॥ ३० ॥

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणᳬ सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

अर्थ—हे यजमाना, वेगवान अशा अश्वाच्या गळ्यांत असलेली दोरी, डोक्यावर असलेली दोरी, पायांत असलेला दोरीचा बंध, तसेंच हे अश्वा, तुझ्या तोंडांतील प्रभूत तृण हीं सर्व देवाच्या उपयोगाला पडोत ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति । यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

अर्थ—मक्षिकेनें अश्वाचा जो मांसभाग भक्षण केला व घोड्याला उटणें लावीत असतां स्वरुपात्राला जो भाग चिकटला, जें घोड्याचें मांस अंग कापीत असतां शस्त्राला चिकटलें व जें अश्वाला मारणाराच्या हाताला व नखाला चिकटलें तीं सर्व देवोपयोगी होवोत. ॥ ३२ ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति यऽआमस्य क्रविषो गन्धोऽअस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधᳬ शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

अर्थ—खाल्लेल्या तृणाचा जो अपक्व भाग आमाशयांत राहतो त्याला ऊवध्य म्हणतात. तो दुर्गंध उत्पन्न करितो. त्या आममांसभागाचा जो दुर्गंध त्याला विशसिते सुसंस्कृत म्हणजे दोषरहित करोत तसेंच मेध्य अश्वाला ते पाक करणारे योग्य रीतीनें शिजवोत म्हणजे अतिपक्व किंवा किंचित् पक्व न करोत म्हणजे योग्य शिजवोत ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तुझें अंग अग्नीवर शिजविलें जात असतां त्याचा जो रस खालीं गळतो तसेंच तें लोखंडाच्या सळईवर भाजलें जात असतां जो भाग खालीं गळून पडतो तो जमिनीवर अगर तृणावर न राहो. तर हविर्भागाची इच्छा करणाऱ्या देवांना तो दिला जावो ॥ ३४ ॥.

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं यऽईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासतऽउतो तेषामभिगूर्तिर्नऽइन्वतु ॥ ३५ ॥

अर्थ—ज्यांना हा अश्व परिपक्व झाला असें समजतें व हा पाक सुगंधि झाला आतां अग्नीवरून बाहेर काढा असें जे म्हणतात आणि जे हुतशिष्ट अश्वमांसाची याचना करितात त्या लोकांचा उद्योग आम्हाला प्रसन्न करो ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं मांस्पचन्याऽउखाया या पात्राणि यूष्णऽआसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

अर्थ—पुढील पदार्थ अश्वाला भूषित करितात. १ मांस शिजविण्याच्या भांड्याकडे मांस शिजलें कीं नाहीं याकरितां पुनः पुनः पाहणें. २ शिजलेला मांसरस ज्यांत ओतावयाचा तीं भांडीं. ३ उष्णता धारण करणारीं (मांसरस निवूं न देणारी) मांसरस-पात्रांचीं झांकणें. ४ हृदयादि अवयव दाखविणारीं वेताचीं साधनें. ५ हिंसा करण्यास साधनीभूत खड्ग वगैरे ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभिविक्त जघ्रिः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

अर्थ—हे शिजल्या जाणाऱ्या अश्वाच्या अवयवा, तूं शिजत असतां ज्यांत धूर होत आहे असा अग्नि तुझा सिमसिम असा शब्द न करो. फार उष्णतेनें प्रकाशित होणारी स्थाली (शिजविण्याचें भांडें) न हालो. ती स्थाली देवतेचें गंधग्राहक घ्राण आहे. प्रयाजांनीं होमलेला आप्रीसूक्तांनीं अग्नीला प्रदक्षिणा घातलेला "ये यजामहे" इत्यादि शब्दांनीं आघोषित केला गेलेला आणि वषट्कारांनीं संस्कृत अशा अश्वाला देव ग्रहण करो ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्वीशमर्वतः । यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तुझी हिंसा होत असतां तूं जें इकडे तिकडे हिंडलास, बसलास, लोळलास व बंधस्थानाकडे गेलास ह्या तुझ्या क्रिया व जें जलपान केलें, तृणादि भक्षण केलें त्याही सर्व क्रिया देवाला उपयोगी होवोत ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वासऽउपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै । संदानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥ ३९ ॥

अर्थ—ऋत्विज पुढील प्रिय वस्तू देवाकडे पोंचवितात. १ घोड्याचें पांघरावयाचें वस्त्र. २ घोड्याच्या अंगावर घातलेले सोन्याचे दागिने. ३ त्याच्या डोक्यावरील दोरी-४ व पायाचा बंध. ॥ ३९ ॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद । स्रुचेव ता हविषोऽअध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

अर्थ—हे अश्वा, घोडेस्वार मोठा शूत्कार करून धांवणाऱ्या तुला, चाबकानें मारता झाला. तें सर्व मारणें यज्ञामध्यें स्रुचेनें हविर्भाग द्यावा त्याप्रमाणें समंत्र मी आहुति-रूपानें कल्पित करितों. म्हणजे ती यज्ञाची आहुति असें समजतों. ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

अर्थ—वेगवान आणि देवप्रिय अशा घोड्याच्या पाठीवरील दोन्ही भागांचीं चौतीस हाडें कापण्याकरितां खड्ग संचार करितें म्हणून हे ऋत्विजांनो ज्ञानाच्या योगानें तुम्ही घोड्याचीं शरीरें छिद्ररहित करा. व प्रत्येक पर्वाचें (पेराचें) नांव घेऊन तुम्ही त्याचा छेद करा. ॥ ४१ ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथऽऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥ ४२ ॥

अर्थ—प्रदीप्त अशा अश्वाला मारणारा कालात्मा प्रजापति आहे तसेंच त्याला नियमन करणारे द्यावापृथिव्यभिमानी देव आहेत. हे अश्वा, तुझ्या शरीरावरील मांसपिंडाचे जे मी खंड करितों ते वसंतादि यज्ञकालामध्यें अग्नींत होमतों ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपत्प्रियऽआत्मा पियन्तं मा स्वधितिस्तन्वऽआतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तूं देवलोकांत जात असतां तुला तुझा देह दुःखित न करो म्हणजे देहवियोगजनित पीडा तुला न होवो. शस्त्र तुझीं शरीरें शिल्लक न ठेवो म्हणजे सर्व अंगें कापून देवांना देवो. व कुशल नसलेला शमिता तुझीं अंगें शास्त्रोक्त क्रम सोडून अयोग्य रीतीनें न कापो. जर तो मांसग्रहणलोलुप होईल तर अयोग्य कापील तसें त्यानें न करावें तर योग्य रीतीनें कापावें. ॥ ४३ ॥

न वाऽउऽएतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२ ॥ इदेषि पथिभिः सुगेभिः । हरी ते युञ्जा पृषतीऽअभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

अर्थ—हे अश्वा, यज्ञांत मरण्यानें तुझा हा मृत्यु नव्हे व तुझी ही व्यर्थ हिंसाही नव्हे कारण कीं, तूं जाण्यास उत्तम साधनीभूत अशा देवमार्गांनीं जात आहेस. हे अश्वा, तुला नेण्याकरितां इंद्राचे घोडे रथाला जोडले जातात. तसेंच मरुतांचें वाहन पृषतीसंज्ञक तुझ्या रथाला जोडले जातात. तसेंच अश्वीचें वाहन जो रासभ त्याच्या जागीं घोडा जोडला जातो अर्थात् यज्ञांत मारल्यामुळें देवस्वरूपी झालेल्या अशा तुला स्वर्गांत नेण्याकरितां इंद्रादि आपापलीं वाहनें पाठवितील. ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ२ ॥ उत विश्वापुषं रयिम् । अनागास्त्वं नोऽअदितिः कृणोतु क्षत्रं नोऽअश्वो वनताᳬ हविष्मान् ॥ ४५ ॥

अर्थ—या मंत्रांत प्रार्थना आहे. देवस्वरूपी झालेला अश्व आम्हाला पुष्कळ गायी, पुष्कळ चांगले घोडे, पुत्र, सर्वजनपोषक असें द्रव्य देवो, व निष्पाप करो. तसेंच अखंडित, ज्याचे [illegible] हविर्भूत झाले असा अश्व आमचें दुसऱ्याच्या पीडेपासून रक्षण करो ॥ ४५ ॥

विनियोग—अश्वस्विष्टकृत होमानंतर " इमोनु कम् " इत्यादि दोन ऋचांतील द्विपदांचा होम करावा.

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत् । यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यै-रिन्द्रः सह सीषधाति ॥ ४६ ॥

अर्थ—या भुवनांना आम्ही वश करितों. ऐश्वर्यवान् सपरिवार असा देवेंद्र व विश्वेदेव, द्वादश आदित्य व एकूणपन्नास मरुत्गणासहवर्तमान आमचें कल्याण करो व तो इंद्र आदित्यासह आमच्या अश्वमेध यज्ञ, शरीर व पुत्रादिक प्रजा यांना सिद्ध करो ॥ ४६ ॥

अग्ने त्वं नोऽअन्तमऽउत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वसुरग्निर्वसु-श्रवाऽअच्छा नक्षि द्युमत्तमᳬ रयिं दाः तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं सर्वदा आमच्याजवळ रहा. आमचें पालन कर व शांत होऊन

आमच्या पुत्रादिकांचे रक्षण कर. तूं सर्व लोकांचें आश्रयस्थान आहेस. आहवनीयादि रूपानें गमन करणारा व धनदाता म्हणून ज्याची कीर्ति आहे अशा हे अग्ने, तूं निर्मल स्वभावाचा होऊन आमच्या होमस्थानाप्रत ये, म्हणजे जेव्हां जेव्हां आम्ही होम करूं तेव्हां तेव्हां तूं प्राप्त हो. आणि अत्यंत प्रकाशयुक्त द्रव्य आम्हांला दे. ज्वालायुक्त व सर्व प्रकाशक अग्ने, आम्ही तुजकडे आमच्या मित्राच्या कल्याणाची निश्चयेंकरून याचना करितों. समिद्धो अञ्जन् २९।१ हा आश्वमेधिक अध्याय आहे. ह्या वचनावरून हौत्रांत ज्या मंत्रांचा विनियोग आहे तेवढे मंत्र अश्वमेधांत म्हणजे सत्तावीस वर्षांनीं पुरा होणारा अश्वमेध यज्ञ येथें संपला ॥ ४७ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते

माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये पंचविंशोऽध्यायः ॥ [illegible] ॥

इति पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

विनियोग—" इषेत्वा " इत्यादि पहिल्या अध्यायापासून दर्शपौर्णमास, पितृयज्ञ, अग्निहोत्रोपस्थान, पशु, चातुर्मास्य अग्निष्टोम, वाजपेय, राजसूय, अग्नि, सौत्रामणि, अश्वमेध या यज्ञांसंबंधीं मंत्रांचें व्याख्यान केलें. यापुढें आलेले मंत्र खिल आहेत. त्यांचा कोणत्याही यज्ञकर्मांत विनियोग नाहीं.

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदो वायुश्चान्तरिक्षं च संनते ते मे संनमतामदऽआदित्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामदऽआपश्च वरुणश्च संनते ते मे संनतामदः । सप्त सꣳसदोऽअष्टमी भूतसाधनी सकामाँ२ ॥ अध्वनस्कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना ॥ १ ॥

अर्थ—अग्नि व पृथिवी एकमतानें माझा अमुक शत्रु माझ्या स्वाधीन करो असेंच वायु आणि अंतरिक्ष, आदित्य आणि द्युलोक व जल आणि वरुण एकमतानें माझा अमुक शत्रु माझ्या स्वाधीन करोत. यापुढें परमात्म्याची प्रार्थना—हे परमेश्वरा, अग्नि, वायु, अंतरिक्ष, आदित्य, द्युलोक, जल व वरुण हीं तुझीं सात अधिष्ठानें व सर्व प्राण्यांची उत्पादक पृथ्वी ही आठवी असे आपल्या मार्गांना सकाम करोत. म्हणजे आम्ही ज्या मार्गानें जाऊं त्यांत आमचें इच्छित सफल होवो. माझी या देवदत्तादि पुरुषाबरोबर संगति होवो म्हणजे त्याचें व माझें मत एक असो ॥ १ ॥

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्याꣳ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

अर्थ—मी ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र, वैश्य, आत्मीय व परका अशा सर्व लोकांना ' यांना अन्न द्या, तुम्ही उत्तम भक्षण करा '; इत्यादि गोड वाक्यें बोलतों म्हणून मी देवांना व या संसारांत दक्षिणेला व दात्याला प्रिय होवो. माझी ही इच्छा सफल होवो व हा देवदत्तादि माझा मित्र मला संतुष्ट करो ॥ २ ॥

बृहस्पते ऽअति यदर्योऽअर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वैष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

अर्थ—हे सत्यब्रह्मापासून उत्पन्न झालेल्या वेदपालक बृहस्पते, श्रीमंताला योग्य असें नाना प्रकारचें द्रव्य आमच्या यजमानांना दे. जें कांतिमान द्रव्य या लोकांमध्यें प्रकाशतें व ज्यायोगें पुष्कळ यज्ञ केले जातात व ज्या द्रव्यानें दुसरें द्रव्य मिळतें असें द्रव्य दे. हे बार्हस्पत्य पात्रा, तुझें मी बृहस्पतीकरितां उपयामपात्रानें ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. यावर बृहस्पतीकरितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्निहायाहि पिबा सोमꣳ शतक्रतो । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमतऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥४॥

अर्थ—शंभर यज्ञ करणाऱ्या हे स्तुतियुक्त इंद्रा, तूं या यज्ञांत ये व सोमपान कर. विशेषेंकरून खंडन (कंडण) करणाऱ्या पाषाणांनीं कुटला गेलेला जो सोमरस त्याचें पान कर. हे पात्रा, तुझें मी गोमानइंद्राकरितां उपयामपात्रानें ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. यावर गोमानइंद्राकरितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिबा सोमꣳ शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमतऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥५॥

अर्थ—वृत्रासुराला मारणाऱ्या व शंभर यज्ञ करणाऱ्या इंद्रा, तूं ये व स्तुत्य अशा पाषाणांनीं कंडण केलेल्या सोमरसाचें पान कर. हे पात्रा, तुझें मी उपयामपात्रानें गोमानइंद्राकरितां ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. यावर गोमानइंद्राकरितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ५ ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ६ ॥

अर्थ—आम्ही यज्ञसमाप्तीकरितां सत्ययुक्त अविनाशी तेजाचा पालक अक्षय्य व प्रदीप्त अशा वैश्वानराची स्तुति करितों. हे पात्रा, तुझें मी उपयामपात्रानें वैश्वानराकरितां ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. त्यावर वैश्वानराकरितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

अर्थ—आमच्याविषयीं वैश्वानराची सद्बुद्धि असो. कारण कीं, वैश्वानर या

अरणीतून उत्पन्न होऊन जगांतील मनुष्यांना त्यांच्या कर्माप्रमाणें फल देतो व सूर्या-बरोबर तेजानें स्पर्धा करितो म्हणजे तो सूर्यासारखा तेजस्वी आहे. व तो प्रकाश-मान असून भुवनांतील सर्व प्राण्यांना सेव्य आहे. हे पात्रा, तुझें मी उपयाम-पात्रानें वैश्वानराकरितां ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. त्यावर वैश्वानरा-करितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ७ ॥

वैश्वानरो नऽऊतयऽआ प्रयांतु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ८ ॥

अर्थ—वैश्वानर आमच्या रक्षणाकरितां दूर देशांतून उक्थस्तोमरूपी वाहनावर बसून येवो. हे पात्रा, तुझें मी उपयामपात्रानें वैश्वानराकरितां ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. त्यावर वैश्वानराकरितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसऽएष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

अर्थ—आम्ही अत्यंत स्तुत्य अशा अग्नीची प्रार्थना करितों. तो अग्नि मंत्रद्रष्टा, पवित्र करणारा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व निषाद यांचा हितकर्ता व यज्ञांत अग्रभागीं स्थापन केलेला असा आहे. हे पात्रा, तुझें मी उपयामपात्रानें तेजोरूपी अग्नीकरितां ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. त्यावर तेजोरूपी अग्नीकरितां तुझें मी स्थापन करितों ॥ ९ ॥

महाँ२॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु । हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥१०॥

अर्थ—इंद्र आमचें कल्याण करो. व जो आमचा द्वेष करितो त्या शत्रूला मारो. तो इंद्र श्रेष्ठ आहे, त्याचे हातांत वज्र आहे व तो आत्मस्वरूपी असल्यामुळें पंचप्राण, दश इंद्रियें व मन हे सोळा पदार्थ लिंगशरीररूपानें त्यांत वास करितात. हे पात्रा, तुझें मी उपयामपात्रानें इंद्राकरितां ग्रहण करितों. हें तुझें स्थान आहे. त्यावर इंद्राकरितां मी तुझें स्थापन करितों ॥ १० ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः । अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनवऽइन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ११ ॥

अर्थ—हे यजमानांनो, त्या इंद्राची आम्ही स्तुति करितों. तो दर्शनीय व

आपल्या गमनानें शत्रूला नाश करणारा स्थितिकारी अन्नानें आनंदित होणारा असा आहे. प्रत्येक दिवशीं नवीन प्रसवलेल्या गाई आपल्या वत्सांना हंबरण्याच्या शब्दानें ज्याप्रमाणें बोलावतात त्याप्रमाणें आम्ही इंद्राची स्तुति करितों ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजाऽउदीरते ॥ १२ ॥

अर्थ—हे उद्गात्या, इष्ट फलांची अत्यंत प्राप्ति करून देणाऱ्या बृहत् सामाचें तूं अग्नीकरितां गायन कर, व सामगायनानें प्रत्यक्ष झालेल्या अग्नीला असें सांग कीं, कांति हेंच ज्याचें द्रव्य आहे अशा हे अग्ने, तुझ्यापासून, जशी प्रथम परिणीत स्त्री अंतर्गृहांतून पतीकडे उपभोगार्थ जाण्याकरितां निघते, त्याप्रमाणें द्रव्य व अन्नें निघतात. ॥ १२ ॥

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्नऽइत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धासऽइन्दुभिः ॥ १३ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं ये. मी तुझी अशा तऱ्हेनें उत्तम स्तुति करितों. तूं या सोम-रसाचे योगानें वाढ. ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु ते हविः । संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अर्थ—हे अग्ने, ऋतुकाल तुझा यज्ञ करोत. चैत्रादि मासाधिष्ठित देव तुझें पुरो-डाशादि हविर्द्रव्य रक्षण करो. संवत्सराधिष्ठान देव तुझ्याकरितां आमचा यज्ञ धारण करो व तोच आमच्या पुत्रादि प्रजेचे रक्षण करो. ॥ १४ ॥

उपह्वरे गिरीणाᳬ संगमे च नदीनाम् । धिया विप्रोऽअजायत ॥ १५ ॥

अर्थ—ब्राह्मण माझ्या सहाय्यानें यज्ञ करितांना या बुद्धीनें पर्वतांच्या समीप व गंगादि नद्यांच्या संगमावर सोम उत्पन्न झाला. ॥ १५ ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिविसद्भूम्याददे । उग्रᳬ शर्म महि श्रवः ॥१६॥

अर्थ—हे सोमा, तुझ्या रसापासून उत्पन्न झालेलें होमजन्य, स्वर्गस्थ अपूर्व पृथ्वी ग्रहण करिते तें अपूर्व उत्कृष्ट, सुखकारक आहे व त्यायोगें मोठी कीर्ति प्राप्त होते (या मंत्रांत पंचाहुति परिणाम सांगितला आहे. प्रथम यज्ञांत होमलेली आहुति द्युलोकांत जाते. तेथून जलरूपानें अंतरिक्षांत येते तेथून अन्नरूपानें पृथ्वीवर पडते त्या अन्नाचें पुरुषाच्या उदरांत रेत होतें. नंतर त्यापासून स्त्रीयोनीच्या ठिकाणीं गर्भ होतो. तो जन्मल्यावर प्राण्याला धन व कीर्ति मिळते.)॥ १६ ॥

स नऽइन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥

अर्थ—हे सोमा, तूं रसरूपी होऊन इंद्र, वरुण व मरुत् यांच्याकरितां आहुतिरूप धारण कर. हे तिघे यज्ञ करण्यास योग्य आहेत व तूं धन प्राप्त करून देणारा आहेस. ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्यऽआ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥१८॥

अर्थ—ईश्वर असा सोम हीं सर्व द्रव्यें दान करणाऱ्या आम्हाला देवो. तीं द्रव्यें आम्ही मागतों. ॥ १८ ॥

अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्वैरनु सर्वेण पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

अर्थ--आम्ही पुत्र, धेनू, अश्व व इतर कामना यांनीं परिपुष्ट होऊं व गृहादि सर्व वृद्धिंगत पदार्थांनीं, दासीदासांनीं, गजतुरगांनीं आम्ही वृद्धीप्रत प्राप्त होऊं. व प्रत्येक ऋतूंत देव आमचा यज्ञ स्वर्गाप्रत नेवो. ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारꣳ सोमपीतये ॥ २० ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं हवींची इच्छा करणाऱ्या देवपत्नींना या यज्ञांत आण व सोमपानाकरितां त्वष्टृदेवाला बोलाव. ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वꣳ हि रत्नधाऽ असि ॥ २१ ॥

अर्थ—हे पत्नीयुक्त नेष्टया, आमच्या यज्ञाची स्तुति कर. व ऋतुदेवासह सोमपान कर. कारण तूंच उत्तम धनांचा धारण करणारा आहेस ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

अर्थ—धनदाता अग्नि सोमपानाची इच्छा करितो. म्हणून हे ऋत्विजांनो, तुम्ही होम करा व आपल्या कार्यास उद्युक्त व्हा व नेष्टृस्थानांतून देवासह सोमाकडे जा ॥ २२ ॥

तवायꣳ सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमꣳ सुमनाऽअस्य पाहि । अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठरऽइन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, हा तुझा सोम आहे म्हणून तूं प्रसन्नचित्तानें आमच्याकडे येऊन या सोमाचें सर्वदा रक्षण कर व या यज्ञांत पसरलेल्या दर्भासनावर बसून सोमरसाला उदरांत धारण कर ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहवाऽआ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुषाणोऽअन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ २४ ॥

अर्थ—हे देवपत्नींनो, तुम्ही स्वगृहाप्रमाणें आमच्या यज्ञगृहांत या व दर्भावर स्वस्थपणानें बसा. ज्यांना बोलावणें सुखकर आहे अशा तुम्ही आहां. हे त्वष्टया, देवपत्नी आल्यानंतर तूं हविरूपी अन्नाचें सेवन करून संतुष्ट हो व देव, देवपत्नी यांचे समुदायही संतुष्ट होवोत. ॥ २४ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥२५॥

अर्थ—हे सोमा, अत्यंत स्वादिष्ट व अत्यंत मदोत्पादक अशा धारेनें तूं दशापवित्रांतून द्रोणकलशांत जा. कारण कीं, इंद्रानें तुझें पान करावें म्हणूनच आम्हीं तुझें कंडण केलें आहे. ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहते । द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

अर्थ—दुष्टनाशक सर्वजगताचें शुभाशुभ पाहणारा सोम द्रोणकलशरूपी स्वस्थानांमध्यें राहतो. तें द्रोणपात्र लोखंडानें कोरून वासल्यानें पात्रासारखें बनविलें आहे. व त्यांत बराच सोमरस एकदम राहूं शकतो ॥ २६ ॥

इति श्री**पाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते** माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

विनियोग—या सत्ताविसाव्या अध्यायांत पंचचितिक अग्नीच्या संबंधाचे मंत्र आहेत.

समास्त्वाग्नऽऋतवो वर्धयन्तु संवत्सराऽऋषयो यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वाऽआभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

अर्थ—हे अग्ने, मास, ऋतु, व संवत्सरांच्या अधिष्ठातृ देवता, मंत्रद्रष्टे ऋषि व सत्यस्वरूपी मंत्र तुला वाढवोत. व त्यांनीं वाढविलेला असा तूं दिव्यकांतीनें प्रकाशित हो. आणि सर्व दिशा व विदिशांना प्रकाशित कर ॥ १ ॥

सं चेद्ध्यस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिषदुपसत्ता तेऽअग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं प्रदीप्त हो. व या यजमानाला अग्निचयनाची आठवण दे. त्याला मोठें ऐश्वर्य देण्याचा उद्योग कर. हे अग्ने, तुझी सेवा करणारा यजमान नष्ट न होवो. तुझें यजन करणारे ऋत्विज कीर्तिसंपन्न होवोत व जे यज्ञ न करणारे दुसरे लोक त्यांची कीर्ति न होवो ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणाऽइमे शिवोऽअग्ने संवरणे भवा नः । सपत्नहा नोऽअभिमातिजिच्च स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

अर्थ—हे अग्ने, ऋत्विज यज्ञाकरितां तुझें सेवन करितात म्हणून या यज्ञामध्यें ब्राह्मणासह आमचें कल्याण कर. आमच्या शत्रूंना मार व न मारलेल्या अन्य शत्रूंना वश कर व प्रमादरहित होऊन आपल्या स्थानावर जागृत रहा ॥ ३ ॥

इहैवाग्नेऽअधि धारया रयिं मा त्वा निक्रन्पूर्वचितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां तेऽअनिष्टृतः ॥ ४ ॥

अर्थ—हे अग्ने, या आमच्या यजमानांनाच तूं अधिक द्रव्य दे. ज्यांनीं पूर्वी चयनयज्ञ केला म्हणूनच ज्यांचा विशेष यज्ञ करण्याचा स्वभाव ते तुझा अवमान न करोत. व हे अग्ने, क्षत्रियजाति सहज तुझ्या ताब्यांत राहो. तसेंच तुझा याग करणारा यजमान अहिंसित होऊन धनपुत्रादिकांनीं वाढो ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सः रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । सजातानां मध्यमस्थाऽएधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं क्षत्रियांकडून यज्ञ करीव. तुझे यजमान उत्तम आहेत. हे अग्ने, सूर्यासहवर्तमान तूं यजमानाकडून यज्ञ करीव. या यजमानाच्या बरोबरीच्या यजमानामध्यें तूं मध्यस्थपणानें रहा. म्हणजे तो इतर यजमानांच्या वरोबरीचा होईल. हे अग्ने, राजांनीं यज्ञांत बोलाविण्यास योग्य असा तूं या यज्ञगृहांत प्रकाशित हो ॥ ५ ॥

अति निहोऽअति स्रिधोऽत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यः सहवीरा रयिं दाः ॥ ६ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं मारणाऱ्यांचें कुत्सिताचार लोकांचें दुर्लक्षतेचें आणि अदातृत्वाचें अतिक्रमण करून निश्चयेंकरून सर्व पापांचा नाश कर व नंतर आम्हाला पुत्र व द्रव्य दे ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदाऽअनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहीह । विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः शिवेभिरद्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

अर्थ—हे अग्ने, या यज्ञांत राहून सर्व दिशा प्रकाशित कर. तूं पराजय करण्यास अशक्य आहेस. तुझ्यापासून सर्व द्रव्य उत्पन्न झालें. तुझी कोणीही हिंसा करूं शकत नाहीं. तसेंच विशेषेंकरून शोभणारा असून क्षत्रियांचा पोषक आहे आणि मनुष्यांच्या जन्मजरादि भीत्या नाहींशा करून शांत अशा तुझ्या ज्वालांनीं वृद्धीकरितां आमचें रक्षण कर ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनः सः शितं चित्सन्तराः सः शिशाधि । वर्धयैनं महते सौभगाय विश्वऽएनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

अर्थ—हे बृहस्पते. हे सवित्या, या यजमानाला कर्माविषयीं माहिती दे. पूर्वी शिकविलेलेंही पुनः पुनः शिकीव. मोठ्या ऐश्वर्याकरितां यांना वाढीव. विश्वेदेव या यजमानाच्या संतोषानंतर संतुष्ट होवोत ॥ ८ ॥

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य बृहस्पतेऽअभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

अर्थ—हे बृहस्पते, तूं मरणापासून व नरक लोकापासून मुक्त कर. तसेंच

लोकापवादापासून मुक्त कर. देवांचे वैद्य जे अश्विनीकुमार त्यांनीं शुद्ध कर्म करून या यजमानापासून मृत्युकर्म दूर केलें आहे ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्तऽउत्तरम्। देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

अर्थ--आम्ही उत्कृष्ट अशा स्वर्गाकडे पाहणारे होत्साते तमोबहुल अशा या लोकांतून बाहेर पडलों. आणि देवलोकांत सूर्याकडे पहात पहात आम्ही ब्रह्मलोकांत प्राप्त झालों. ॥ १० ॥

ऊर्ध्वाऽअस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचींꣳष्यग्नेः। द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

अर्थ—या अग्नीच्या समिधा व विश्वप्रकाशक शुद्ध तेजें ऊर्ध्व अशा देवलोकाकडे जातात. ह्या अग्नीचें मुख उत्तम आहे व तो यजमानानें प्रदीप्त केला असल्यामुळें त्याचा पुत्र आहे. ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः। पथोऽअनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

अर्थ—अग्निदेव मधुर घृतानें यज्ञमार्गांना माखो. म्हणजे या यज्ञांत पुष्कळ घृत असो. हा अग्नि जलांचा नातू आहे. (जलापासून वृक्ष उत्पन्न होतात व वृक्षापासून अग्नि उत्पन्न होतो.) तसेंच तो प्राणवान् सर्व द्रव्ययुक्त व सर्व देवांमध्यें प्रकाशक आहे. ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशꣳसोऽअग्ने। सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

अर्थ--हे अग्ने, तूं मधुर घृतानें यज्ञाला व्याप्त करतोस. तूं देवांना संतुष्ट करणारा, ऋत्विजांकडून स्तविलेला, चांगलें कर्म करणारा, प्रकाशमान, विश्वोत्पादक, विश्वव्यापी व सर्वांचा अंगिकार करणारा आहेस. ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा अग्निꣳ स्रुचोऽअध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

अर्थ—ज्ञानसामर्थ्यानें स्तुति करणारा व यज्ञभार उचलणारा हा अध्वर्यु यज्ञ-

कर्में चालूं असतां घृतानें पूर्ण असलेल्या स्रुचा, जुहू वगैरे पात्रें घेऊन अग्नीकडे येतो. ॥ १४ ॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा सुप्रयसः। वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

अर्थ--तो अध्वर्यु उत्तम अन्नांचा स्वामी जो अग्नि त्याच्या ऐश्वर्याचें स्तवन करो व मदोत्पादक अशीं हविर्द्रव्यें त्याला देवो. तो अग्नि सर्व जगाला आपले ठिकाणीं राहविणारा, अतिशय चेतना देणारा व सर्व द्रव्यदात्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे. ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्तेऽअग्नेः। उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

अर्थ—ज्यांच्यांत मोठें अंतर आहे, म्हणजे विशाल स्वरूपाची व ऋत्विजांना सहज जाण्यास सुलभ अशीं मोठमोठालीं दारें (तदधिष्ठातृ देवता) या अग्नीचीं यज्ञ-कर्में धारण करतात नंतर विश्वेदेव तीं यज्ञकर्में धारण करितात. ॥ १६ ॥

तेऽअस्य योषणे दिव्ये न योनाऽउषासानक्ता। इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

अर्थ—प्रसिद्ध असलेल्या अहोरात्राच्या देवता आमच्या शास्त्रोक्त यज्ञाचें रक्षण करोत. त्या या अग्नीच्या स्त्रिया असून स्वर्गांत राहतात. जो अग्नि गार्हपत्यस्थानांत स्थित आहे ॥ १७ ॥

दैव्या होताराऽऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम्। कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अर्थ—अहो दैव्य होते अग्निवायूंनो, तुम्ही आमचा यज्ञ उत्तम संपादन करा व त्या आमच्या यज्ञाला वर देवमार्गानें जाणारा असा करा व अग्नीच्या ज्वालेची स्तुति करा. ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदꣳ सदन्त्विडा सरस्वती भारती। मही गृणाना ॥१९॥

अर्थ—पृथ्वीवरील इडा, मध्यस्थ सरस्वती व द्युलोकस्थ भारती ह्या तिन्ही मोठ्या व पूज्य देवता या दर्भासनावर बसोत ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम्। रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

अर्थ—त्वष्टादेव सहजप्राप्त होणारें, मोठें, अत्यंत सामर्थ्ययुक्त असें जें द्रव्य त्याची वृद्धि आमच्या बेंबीवर ठेवो. तात्पर्य बेंबीवर ठेवलेला पदार्थ सहज मांडीवर येऊन पडतो त्याप्रमाणें हें पुष्कळ द्रव्य आम्हांला मिळो ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा ररांणस्त्मनां देवेषु । अग्निर्हव्यꣳ शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

अर्थ—शमिता अग्नि हविर्द्रव्याचा संस्कार करितो म्हणून हे वनस्पते, स्वतः देवांना हविर्भाग देणारा असा तूं तें सुसंस्कृत हविर्द्रव्य स्रुचेच्या मुखानें खालीं अग्नींत टाक ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहां कृणुहि जातवेदऽइन्द्राय हव्यम् । विश्वेदेवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

अर्थ—ज्यापासून ज्ञान उत्पन्न होतें अशा हे अग्ने, हें हविर्द्रव्य स्वाहाकारपूर्वक इंद्राला दे. विश्वेदेव हें हवि सर्व सेवन करोत. ॥ २२ ॥

विनियोग—वायूकारणें हुत अशा पशूच्या सह याज्यानुवाक्या आहेत.

पीवोऽअन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतांमभिश्रीः । ते वायवे समनसो वितस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अर्थ—उत्तम बुद्धिमान् अश्वांना आश्रय करणारा योग्य असा वायु पुष्कळ अन्न खाल्लेल्या व धनवर्धक अशा ज्या घोड्यांचें सेवन करितो ते सर्व एकचित्त होऊन वायूकरितां विशेषें करून उभे राहतात अशा रीतीनें अश्वांचा व वायूचा संयोग झाल्यावर ऋत्विज सर्वच चांगलीं अपत्यें मिळवून देणारीं कर्में करितात ॥ २३ ॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् । अध वायुं नियुतः सश्चत स्वाऽउत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

अर्थ—या द्यावापृथिवी उदकरूपी धनाकरितां वायूला उत्पन्न करित्या झाल्या व द्रव्याकरितां बुद्धिदात्री वाक्‌देवी वायूला धारण करिते. वायूच्या उत्पत्तीनंतरच त्याचे घोडे पुष्कळ मंडळी जेथें जमली आहेत अशा स्थानावर त्यानें सेवन करितात. तो वायु श्वेत वर्णाचा व द्रव्य धारण करणारा आहे ॥ २४ ॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् । ततो देवानाꣳ समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

अर्थ—ज्या वेळीं पूर्वी मोठीं गर्भधारक व अग्निरूपी हिरण्यगर्भाला धारण करणारीं जलें विश्वाप्रत प्राप्त होतीं झालीं त्यावेळीं एक वरच्या राहिलेल्या त्या गर्भापासून देवांचा प्राण असलेला असा लिंगशरीररूपी हिरण्यगर्भ उत्पन्न झाला. प्रजापतिरूपी हिरण्यगर्भाला आम्ही हवि देतों ॥ २५ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देवऽएकऽआसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

अर्थ—जो अंतर्यामी देव आपल्या माहात्म्यानें प्रजापतीला धारण करणाऱ्या व यज्ञोत्पादक अशा पूर्वोक्त जलांना पहाता झाला व जो सर्व देवांमध्यें मुख्य आहे त्या प्रजापतिरूपी देवाला आम्ही हवि देतों ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्वाꣳसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे । नि नो रयिꣳ सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ २७ ॥

अर्थ—हे वायो, तूं ज्या घोड्यांवर (अश्वस्त्रियांवर) आरोहण करून यज्ञाकरितां यज्ञशाळेंत असलेल्या हविर्भागाचें दान करणाऱ्या यजमानाकडे जातोस त्या घोड्यावर बसून आमच्याकडे ये व आम्हाला उत्तम उपभोग्य असें द्रव्य दे व पुत्र, गाई व अश्व यतद्रूपी द्रव्य दे ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायोऽअस्मिन्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

अर्थ—हे वायो, शेंकडों व हजारों घोड्यांनीं (अश्वस्त्रियांनीं) आमच्या यज्ञाला ये व या तृतीय सवनामध्यें तृप्त हो. हे ऋत्विजांनो तुम्ही कल्याणकारक कर्म करून सर्वदा आमचें रक्षण करा ॥ २८ ॥

विनियोग—यापुढील सहा ऋचा वपादिकांच्या याज्यानुवाक्या आहेत.

नियुत्वान्वायवागह्ययꣳ शुक्रोऽअयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

अर्थ—हे वायो, तुझा स्वभाव नेहमीं यजमानाच्या घरीं जाण्याचा आहे म्हणून अश्वस्त्रियांवर आरोहण करून आमच्याकडे ये. हें शुक्रपात्र तुला प्राप्त होवो. ॥ २९ ॥

वायो शुक्रोऽअयामि ते मध्वोऽअग्रं दिविष्टिषु । आयाहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

अर्थ—हे वायो, यज्ञामध्यें रसाचें सार असें जें शुक्रपात्र तें तुला प्राप्त होवो. हे वायुदेवा, यजमानांना स्पृहणीय असा तूं अश्वयुक्त रथानें सोमपानाकरितां आमच्याकडे ये. ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्भिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

अर्थ—अग्रभागीं गमन करणारा, यज्ञानें संतुष्ट होणारा व कल्याणकारक असा वायु उत्तम घोड्यावर आरोहण करून सादर चित्तानें यज्ञाप्रत येवो. ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि । नियुत्वान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

अर्थ—हे वायो, अश्वस्त्रियांनीं युक्त असा तूं जे तुझे हजारों रथ आहेत त्यांनीं सोमपानाकरितां ये. ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विꣳशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिꣳशता च नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

अर्थ—ज्याची जगद्रूपी उत्तम संमृद्धि आहे अशा हे वायो, एक दशक म्हणजे दहा, दोन दशक म्हणजे वीस, तीन दशक म्हणजे तीस घोड्यांवर बसून जीं पात्रें धारण करितोस तीं तूं ह्या यज्ञामध्यें ठेव. ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवाꣳसि स्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

अर्थ--हे सत्यपालक, त्वष्टयाच्या जावया, (आदित्यापासून जल घेऊन त्यांत वायु गर्भ स्थापन करितो त्यापासून वृष्टि होते म्हणून वायु आदित्याचा जावई आहे. आदित्य व त्वष्टा एकच) व आश्चर्यस्वरूपी वायो, आम्हीं तुझ्या अन्नांची याचना करितों. ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाऽइव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

अर्थ—हे शूर इंद्रा, दूध पाजण्यापूर्वी गाई ज्याप्रमाणें वत्सांची स्तुति करितात त्याप्रमाणें आम्ही जंगम वस्तूंचा मालक स्वर्गद्रष्टा, व स्थावर वस्तूंचा अधिपति अशा तुझी सन्मुख होऊन स्तुति करितों. ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ२॥ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

अर्थ--हे धनवान् इंद्रा, स्वर्गांत व पृथ्वीवर तुझ्यासारखा कोणी नाहीं. मागें उत्पन्न झाला नाहीं व पुढेंही उत्पन्न होणार नाहीं म्हणून अश्वाची इच्छा करणारे, अन्नयुक्त आणि गायीची कामना करणारे आम्ही तुझी स्तुति करितों. ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

अर्थ--हे इंद्रा, यज्ञ करणारे आम्ही निश्चयेंकरून अन्नप्राप्तीकरितां, शत्रुनाशाकरितां, दिग्विजयाकरितां व अश्वप्राप्तीकरितां तुलाच बोलावितों. तूं विहित कर्मकारी व निषिद्ध कर्मत्यागी जे साधु त्यांचा पालक आहेस ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानोऽअद्रिवः । गामश्वꣳ रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

अर्थ—आश्चर्यकारक कर्म करणाऱ्या, वज्र हस्तांत धारण करणाऱ्या, पर्वत जिंकणाऱ्या इंद्रा, तूं आम्हाला गाय व रथ वाहण्यास योग्य असा अश्व दे. तूं धैर्यानें व तेजानें स्तुत्य आहेस. लढाई जिंकून आलेल्या घोड्याला अगर हत्तीला रक्षण करून ज्याप्रमाणें अन्न देतात त्याप्रमाणें तूं आम्हाला वरील वस्तु दे. ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्रऽआभुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

अर्थ—पूज्य व सर्वदा वर्धमान असा इंद्र संतोषजनक अशा कोणत्या तऱ्हेनें अथवा कोणत्या मोठ्या स्तुत्य अशा यागक्रियेनें आमचा मित्र होईल ? ॥ ३९ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मꣳहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिदारुजे वसु ॥ ४० ॥

अर्थ—हे इंद्रा, सर्व मदकारक वस्तूंमध्यें अत्यंत मादक असा सोमरूपी अन्नाचा कोणता अंश तुला उन्मत्त करितो ? ज्यायोगें उन्मत्त होऊन तूं अत्यंत कठीण अशादी सुवर्णादि वस्तूंचे तुकडे करून आम्हाला देतोस ॥ ४० ॥

अभी षु णः॒ सखी॑नामवि॒ता ज॑रितॄ॒णाम् । श॒तं भ॑वास्यू॒तये॑ ॥ ४१ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, आमचें पालन करण्याकरितां तूं शेंकडो रूपें धारण करितोस. तूं स्तुति करणाऱ्या व मित्र असलेल्या अशा आम्हा ऋत्विजांचा पालक आहेस ॥४१॥

य॒ज्ञा य॑ज्ञा वोऽअ॒ग्नये॑ गि॒रा गि॑रा च॒ दक्ष॑से । प्रप्र॑ व॒यम॒मृतं॑ जा॒तवे॑दसं प्रि॒यं मि॒त्रं न श॑ꣳसिषम् ॥ ४२ ॥

अर्थ—निरनिराळ्या यज्ञांत निरनिराळ्या स्तुतिवाक्यांनीं मी तुमच्याकरितां मित्राप्रमाणें अग्नीची स्तुति करितों. तो अग्नि उत्साह व बलानें युक्त आहे. अविनाशिस्वरूपी व ज्ञानोत्पादक असा आहे ॥ ४२ ॥

पा॒हि नोऽअग्न॒ऽएक॑या पा॒ह्युत द्वि॒तीय॑या । पा॒हि गी॒र्भिस्ति॒सृभि॑रूर्जां पते पा॒हि च॑त॒सृभि॑र्वसो ॥ ४३ ॥

अर्थ—अन्नपालक व द्रव्यवान् अशा हे अग्ने, ऋग्वेदरूपी वाणींनीं तुझी स्तुति केली. आमचें रक्षण कर. तसेंच यजुर्वेदानें ऋग्, यजुः, साम या तीन वेदांनीं आणि गद्यपद्यरूपी निगदवाक्य व ऋग्, यजुः, साम अशा चौघांनीं तुझी स्तुति केली. आतां आमचें रक्षण कर ॥ ४३ ॥

ऊ॒र्जो नपा॑त॒ꣳ स हि॒नाऽयम॑स्म॒युर्दाशे॑म ह॒व्यदा॑तये । भुव॒द्वाजे॑ष्ववि॒ता भु॒वद्वृ॒धऽउ॒त त्रा॒ता त॒नूना॑म् ॥ ४४ ॥

अर्थ—यजमान अध्वर्यूची प्रार्थना करितो. हे अध्वर्यो, जलाचा नातू जो अग्नि त्याला संतुष्ट कर. ज्याअर्थी हा आमची इच्छा करणारा व अन्नाचा आणि शरीराचा संरक्षक आहे म्हणून आम्ही हविर्भाग देण्याकरितां संकल्प करितों. ॥ ४४ ॥

सं॒व॒त्स॒रो॑ऽसि परिवत्स॒रो॑ऽसीदावत्स॒रो॑ऽसीद्वत्स॒रो॑ऽसि वत्स॒रो॑ऽसि । उ॒षस॑स्ते कल्पन्ताम॒होरा॒त्रास्ते॑ कल्पन्तामर्धमा॒सास्ते॑ कल्पन्तां॒ मासा॑स्ते कल्पन्तामृ॒तव॑स्ते कल्पन्ताꣳ संवत्स॒रस्ते॑ कल्पताम् । प्रेत्या॒ऽएत्यै॒ सं चा॒ञ्च॒ प्र च॑ सारय । सु॒प॒र्ण॒चिद॑सि॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वः सी॑द ॥ ४५ ॥

अर्थ—हे अग्ने, **तूं संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, इद्वत्सर व वत्सररूपी आहेस (अर्थात् पंचसंवत्सरात्मक युगरूपी आहेस) त्या तुझे** प्रातःकालादिक **समय दिवस, रात्री, शुक्ल कृष्ण पक्ष, चैत्रादि मास, वसंतादि ऋतू व वर्षे अवयव**

होवोत. हे कालरूपी अग्ने, तूं गमनाकरितां संकोच धारण कर व आगमनाकरितां प्रसरण पाव. चयन यज्ञामध्यें तूं गरुडाचा आकार धारण केलेला आहेस तो तूं वाक् देवतेसहवर्तमान प्राणांप्रमाणें स्थिर होऊन रहा ॥ ४५ ॥

इति श्रीपाठकोपाह्वमाह्वामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृतं माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

विनियोग—हा अध्याय सौत्रामणिसंबंधीं पशूंचा प्रयाजानुयाज प्रैषरूपी आहे.

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभा पृथिव्याऽअधि । दिवो वर्ष्मन्त्समिध्यतऽओजिष्ठश्चर्षणीसहां वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

अर्थ—दैवी होता समित्काष्ठानें इंद्राचा याग करो. जो इंद्र पृथ्वीच्या यजनीय प्रदेशावर अग्निरूपानें, तिच्या नाभिस्थानीं अंतरिक्षामध्यें विद्युद्रूपानें व पृथ्वीच्या वर स्वर्गाच्या वरिष्ठ प्रदेशांत आदित्यस्वरूपानें प्रदीप्त केला जातो. तसेंच तो मनुष्यांना पराजय करणारांमध्यें अत्यंत तेजस्वी आहे. असा इंद्र घृतपान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ १ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमूतिभिर्जेतारमपराजितम् । इन्द्रं देवꣳ स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशꣳसेन तेजसा वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

अर्थ—दैवी होता नराशंस व तनूनपात (अग्नि) या देवांसह इंद्राचा हविर्द्रव्यांनीं याग करो तीं हविर्द्रव्यें संतुष्ट करणारीं व अत्यंत मधुर व स्वादिष्ट आहेत. तो इंद्र शत्रूंचा जेता, कोणाकडून पराजित न होणारा व स्वर्गाला आपलें स्थान समजणारा असा आहे. व नराशंस देव तेजस्वी आहे. या दोन देवतांनीं युक्त इंद्र घृतपान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् । देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरंदरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥

अर्थ—दैवी होता प्रयाजदेवतांसह ऋत्विजांनीं स्तुत, यजमानाकडून बोलावला जाणारा व अविनाशी अशा इंद्राचा याग करो. सर्व देवांच्या बरोबरीचा पराक्रम असलेला वज्रहस्त शत्रुनगरीचा नाश करणारा इंद्रदेव घृतपान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ३ ॥

होता यक्षद्बर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् । वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥

अर्थ—दैवी होता प्रयाजदेवतेंत स्थित असलेला उपवेशन करणारांत श्रेष्ठ, जलाची वृष्टि करणारा, मनुष्यांना हितकारक कार्यें करणारा असा जो इंद्र त्याचें यजन करो. तो इंद्र एकमेकांची मैत्री असलेल्या वसु, रुद्र, व आदित्य देवतांसह या दर्भावर बसो व घृतपान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर. ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यꣳ सहो द्वारऽइन्द्रमवर्धयन् । सुप्रायणाऽअस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वारऽइन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥

अर्थ—दैवी होता ज्या प्रयाजदेवतांनीं इंद्र, त्याचें ओज व वीर्य व मनोबल यांस वाढविलें त्यांचा याग करो. (ओज—इंद्रियसामर्थ्य, वीर्य—शारीरसामर्थ्य) त्या प्रयाजदेवता जलसेचन करणाऱ्या अशा इंद्राकरितां द्वाररूपानें उघडल्या जावोत. त्या उघडल्यामुळें ज्यामध्यें गमन सुखकर झालें आहे व ज्या यज्ञ वाढवितात अशा द्वाररूपी प्रयाजदेवता या यज्ञामध्यें घृतपान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर. ॥ ५ ॥

होता यक्षदुषेऽइन्द्रस्य धेनू सुदुघे मातरा मही । सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ६ ॥

अर्थ—दैवी होता रात्रिदेवता व उषा देवतांचा याग करो. त्या एका वत्साला वाढविणाऱ्या, दोन गायींप्रमाणें आपल्या तेजानें इंद्राला वाढवोत. त्या देवता इंद्राला संतुष्ट करणाऱ्या, उत्तम दूध पाजणाऱ्या, आईसारखें रक्षण करणाऱ्या व मोठ्या आहेत. त्या दोन देवतांनीं घृतपान करावें. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर. ॥ ६ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजा सखाया हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्तऽइन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥

अर्थ—दैवी होता देवलोकसंबंधी होत्यांचें यजन करो. जे चिकित्साकुशल, परस्परांवर स्नेह करणारे, भूतकालदर्शी, प्रकाशमान व उत्तम ज्ञानयुक्त असे आहेत ते हविर्भागानें इंद्राची चिकित्सा करितात व त्याला सामर्थ्य देतात. ते या घृताचा अंश पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ ७ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसऽइडा सरस्वती भारती महीः । इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ८ ॥

अर्थ—दैवी होता औषधरूपी जे तीन लोक व इडा, सरस्वती आणि भारती या

तीन देवता यांचा याग करो. त्या तीन लोकांनें धारण करणारे अग्नि, वायु व सूर्य आहेत. त्यांचेच शीतोष्ण, वात, वृष्टि वगैरे त्यांतील कर्मे आहेत. त्या इडादि तीन देवता मोठ्या, इंद्राच्या पालक व हविर्भागयुक्त अशा आहेत. ते लोक व त्या देवता घृताच्या अंशा पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ ८ ॥

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजꣳ सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपꣳ सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥

अर्थ—दैवी होता प्रयाजदेवतादि त्वष्टा तिचा याग करो. तो त्वष्टा स्वामी, द्रव्यदाता, रोगनिवर्तक, उत्तम तऱ्हेनें याग करण्यास योग्य, घृतानें ज्याची शोभा वाढते असा, उत्तम वीर्यसंपन्न व धनवान् असा आहे. तो इंद्राचे ठायीं वीर्यस्थापन करून या घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ ९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुं धियो जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन्पथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १० ॥

अर्थ—दैवी होता वनस्पतिसंज्ञक प्रयाजदेवतेचा याग करो. तो वनस्पती हविर्द्रव्यांना संस्कार करणारा, बहुकर्मा, बुद्धीचा सेवक, आत्म्याला हितकारक असा आहे. तो स्वादिष्ट घृतानें यज्ञाला माखून जाण्यास सुलभ अशा मार्गांनीं स्वादघृतयुक्त यज्ञाला देवाकडे नेतो. तो वनस्पती घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर. ॥ १० ॥

होता यक्षदिन्द्रꣳ स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानाꣳ स्वाहा स्वाहाकृतीनाꣳ स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवाऽआज्यपा जुषाणाऽ इन्द्रऽआज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥

अर्थ—दैवी होता इंद्राचा याग करो. तो स्वाहाकारानें आज्याचे, मेदाचे, सोमबिंदूचे स्वाहाकारांचे, हविर्द्रव्यसंबंधी स्तुतींचे जे देव त्यांचा याग करो. स्वाहाकारानें संतुष्ट होणारे जे घृतपसंज्ञक प्रयाज व हा इंद्र घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ ११ ॥

देवं बर्हिरिन्द्रꣳ सुदेवं देवैर्वीरवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतꣳ राया बर्हिष्मतोऽत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १२ ॥

अर्थ—बर्हिरादि देवता मरुदादि देवविशिष्ट इंद्राला वाढवितात. त्या बर्हिरादि देवता हविर्भाग देणाऱ्या वीर अशा ऋत्विजांनीं युक्त आहेत. त्यासंबंधीं बर्हि म्हणजे दर्भ वेदीवर पसरले आहेत ते दिवसां तोडले आहेत व रात्रीं आणले संभाळून ठेवले आहेत. जे दर्भ हविर्द्रव्यानें दर्भयुक्त अन्य यागांना ओलांडून आले तत्संबंधीं देवता धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १२ ॥

देवीर्द्वारऽइन्द्रꣳ संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् । आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वाणꣳ रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ १३ ॥

अर्थ—यज्ञकर्मामध्यें यज्ञगृहाचीं द्वारें असतात. तद्रूपी देवता इंद्राला वाढवित्या झाल्या. तीं द्वारें अडसर, कवाड, फळ्या वगैरेंनीं दृढ आहेत. तीं द्वारें ओरडकर, उड्या मारणारे, तरुण व बालवत्स ज्यांत सहज पडतील अशा रस्त्यांत असलेल्या, मातीनें भरलेल्या लहान कुव्यासारख्या खड्याला दूर करोत. म्हणजे द्वारांनीं अन्नाला असा रस्ता द्यावा कीं ज्यांत यज्ञ, प्रजा यांस विघ्न करणारे कूपादिक येऊं नयेत. द्वारसंबंधीं देवता धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां, व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १३ ॥

देवीऽउषासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्यह्वेताम् । दैवीर्विशः प्रायासिष्टाꣳ सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

अर्थ—दिवस व रात्रीच्या अधिष्ठातृ देवता यज्ञ चालू असतां इंद्राला बोलावित्या झाल्या. त्या देवसंबंधीं प्रजेकडे आल्या. अत्यंत तुष्ट व अतिशय हितकारक अशा त्या रात्री व दिवस यासंबंधीं देवता धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां, व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रमवर्धताम् । अयाव्यन्याघा द्वेषाꣳस्यान्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

अर्थ—प्रीतियुक्त व द्रव्य धारण करणाऱ्या ज्या द्यावापृथिवी देवता त्यांनीं इंद्राला वाढविलें. त्या दोघींपैकीं एक यजमानाचीं पापें व दौर्मनस्य दूर करिते व

दुसरी त्याला उपभोगयोग्य वस्तु देते. त्या तत्त्वज्ञ अशा दोन देवता धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां, व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १५ ॥

देवीऽऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रमवर्धताम्। इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिꣳ सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधातामूर्जमूर्जाहुतीऽऊर्जयमाने वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज॥१६॥

अर्थ—मोठ्यानें हांक मारलेल्या पूर्वोक्त देवता इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या दोघी इच्छा पूर्ण करणाऱ्या व चांगल्या रीतीनें कामना पुरविणाऱ्या आहेत. त्या दोघींपैकीं एक यजमानाला अन्न व दुग्धादि रस देते व दुसरी त्याला पुत्रादिकांबरोबर भोजन आणि पान करविते. त्या दोघी नव्या व जुन्या अन्नाची गांठ घालून देतात (गेल्या वर्षीचें अन्न पुढील वर्षापर्यंत पुरवितात.) यजमानाला उपभोग्य असें द्रव्य देतात. त्या दोघी रुपा करणाऱ्या रसाच्या आहुतींनीं युक्त व रस वाढविणाऱ्या आहेत. त्या तत्त्वज्ञ अशा दोन देवता धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां, व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १६ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम्। हताघशꣳसावाभार्ष्टां वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षितौ वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १७ ॥

अर्थ—दैव्यहोते असे देव इंद्रदेवाला वाढविते झाले. पाप्यांचा नाश करणाऱ्या अशा त्या देवांनीं यजमानाकरितां स्पृहणीय द्रव्यें आणिलीं. ते तत्त्वज्ञ असे दोन देव धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १७ ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन्। अस्पृक्षद्भारती दिवꣳ रुद्रैर्यज्ञꣳ सरस्वतीडा वसुमती गृहान्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥१८॥

अर्थ—भारती, सरस्वती व इडा या तीन देवता (येथें मंत्रांत आदर दाखविण्याकरितां ' देवीस्तिस्रः, ' तिस्रोदेवीः ' अशी द्विरुक्ति केली आहे) पालन करणाऱ्या इंद्राला वाढवित्या झाल्या. भारती द्युलोकाला स्पर्श करिते, सरस्वती रुद्रासह यज्ञाला स्पर्श करिते. इडा वसुयुक्त होऊन भूलोकाला स्पर्श करिते. त्या देवता धन

देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १८ ॥

देवऽइन्द्रो नराशꣳसस्त्रिवरूथस्त्रिबन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत्। शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिः स्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १९ ॥

अर्थ—ज्यांत ऋत्विज स्तुति करितात असा यज्ञदेव इंद्राला वाढविता झाला. तो यज्ञ ऐश्वर्यवान् सदस्, हविर्धान व आग्नीध्र या तीन वरूथांनीं युक्त ऋग् यजुः साम या तीन बंधनांनीं सहित असा आहे. तो काळ्या पृष्ठाच्या गायींनीं स्थापन केलेला व हजार गायींनीं प्रवृत्त होणारा असा आहे. या यज्ञाच्या हौत्रकर्माला मित्रावरुणच योग्य आहेत. तसेंच औद्गात्रकर्माला बृहस्पति व आध्वर्यवकर्माला अश्विनीकुमार योग्य आहेत. तो यज्ञ धन देण्याकरितां, तें धन ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयत्। दिवमग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं पृथिवीमदृꣳहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २० ॥

अर्थ—वनस्पतिदेव इतर देवांसह इंद्राला वाढविता झाला. त्या वनस्पतीचीं पानें सोन्याचीं आहेत. त्याच्या शाखा मधुररसयुक्त असून त्याचीं फळें उत्तम आहेत. तो अग्रभागानें द्युलोकाला व मध्यभागानें अंतरिक्षाला स्पर्श करितो. व त्यानें मूल भागानें पृथ्वीला दृढ केलें. तो वनस्पती धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ २० ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत्। स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्या बर्हीꣳष्यभ्यभूद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २१ ॥

अर्थ—अनुयाज देवतास्वरूपी बर्हि म्हणजे कुश ते इंद्राला वाढविते झाले व त्यांनीं इतर कुशांचा पराभव केला. ते पूर्वोक्त बर्हि इतर जलस्थ औषधीमध्यें प्रकाशमान, भूमीवर उत्तम तऱ्हेनें स्थित होणारे, इंद्रानें ज्याचा आश्रय केला असे

आहेत. ते धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ २१ ॥

देवोऽअग्निꣳ स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्य करोतु नो वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २२ ॥

अर्थ—स्विष्टकृत् अग्निदेव इंद्रदेवाला वाढविता झाला. यज्ञकर्म उत्तम रीतीनें करावें हा ज्याचा अधिकार आहे असा स्विष्टकृत् नामक अग्नि आमचा यज्ञ उत्तम तऱ्हेनें संपादित करो. तो अग्नि धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर ॥ २२ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय छागम् । सूपस्थाऽअद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय छागेन । अघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन । त्वामद्य ऋषे० ॥ २३ ॥

अर्थ—या यजमानानें आज सामान्यतः शिजविण्यास योग्य अशीं हविर्द्रव्यें व विशेषतः पुरोडाश शिजविला आणि त्यानें इंद्राकरितां यूपाला छाग बांधला. आज यूपरूपी वनस्पतिदेव छागानें इंद्राचें सेवन करिता झाला. तो वपेपासून आरंभ करून भक्षण करिता झाला व शिजवून त्यानें त्याचीं अवदानें घेतलीं व पुन्हां तो पुरोडाशानें वृद्धि प्राप्त करिता झाला. हे मंत्रद्रष्ट्या, यजमानगोत्रानें वृत अशा ऋषिपुत्रा, दैवीहोत्या अग्ने, हा यजमान पुष्कळ देव आले असतांहि तुझेंच वरण करिता झाला. कारण कीं त्याला असें वाटलें, तूंच देवाला देण्यास योग्य असें द्रव्य ग्रहण करशील. हे अग्ने, जीं दानें देवांनीं दिलीं असतील तीं या यजमानाला दे अथवा देण्याचा उपक्रम कर. हे होत्या, तूं चांगलें बोलण्याकरितां पाठविला गेला आहेस. तूं चांगलीं वाक्यें बोल. हा मनुष्यहोतादेखील चांगलीं वाक्यें बोलण्याकरितां पाठविला गेला आहे ॥ २३ ॥

होता यक्षत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं छन्दऽइन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २४ ॥

अर्थ—दैवी होता अग्नि व आयुष्य देणाऱ्या इंद्राचा याग करो. तो अग्नि मोठा प्रकाशमान् व कीर्तिसंपन्न आहे. हे होत्या, याग करीत असतां तूं गायत्री छंद, वीर्य,

दीड वर्षाची गाय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन कर. हा इंद्रयुत प्रयाजदेव अग्नि घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंहि याग कर. ॥ २४ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्दऽइन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २५ ॥

अर्थ—दैवी होता तनूनपात् प्रयाजदेव व आयुष्य देणारा आणि अदितिगर्भापासून उत्पन्न झालेला जो इंद्र त्याचा याग करो. तो तनूनपात् यज्ञफल देणारा व पवित्र आहे. याग करीत असतां होत्यानें उष्णिक्छंद, वीर्य, दोन वर्षांची गाय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. तो इंद्रसहित तनूनपात् देव या घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंहि याग कर. ॥ २५ ॥

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिरीड्यꣳ सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टुभं छन्दऽइन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २६ ॥

अर्थ—दैवी होता इडासंज्ञक प्रयाजदेवतांसह आयुष्य देणारा, स्तुत्य, ऋषींनीं स्तविलेला, वृत्रासुराला मारणारा, प्रशस्य व बलानें सोमासारखा आल्हाद देणारा जो इंद्र त्याचा याग करो. याग करीत असतां त्यानें अनुष्टुप्छंद, वीर्य, अडीच वर्षांची गाय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. इंद्रासहित इडा घृताचा अंश भक्षण करो. हे मनुष्यहोत्या, तूं याग कर. ॥ २६ ॥

होता यक्षत्सुबर्हिषं पूषण्वन्तममर्त्यꣳ सीदन्तं बर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम् । बृहतीं छन्दऽइन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २७ ॥

अर्थ—दैवी होता बर्हिरूपी प्रयाजदेवतेसह आयुष्यदात्या इंद्राचा याग करो. तो इंद्र सूर्यानें युक्त, अविनाशी, आवडत्या व अक्षय्य अशा कुशावर राहणारा आहे. होत्यानें याग करीत असतां बृहतीछंद, वीर्य, तीन वर्षांचा वृषभ व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. तो इंद्र घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंहि याग कर. ॥ २७ ॥

होता यक्षद्व्यचस्वतीः सुप्रायणाऽऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माणमिन्द्रं वयोधसम् । पङ्क्तिं छन्दऽइहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २८ ॥

अर्थ—दैवी होता, द्वारदेवता, सुदृढ व आयुष्य देणाऱ्या इंद्राचा याग करो. त्या देवतांसंबंधीं द्वारें विस्तीर्ण, सहज जातां येण्यासारखीं, सत्य वाढविणारीं व सोन्याचीं बनविलीं असावीं त्याप्रमाणें दृढ आहे. होत्यानें याग करीत असतां पंक्तिच्छंद, वीर्य, साडेतीन वर्षांचा वृषभ व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. द्वारदेवता घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंहि याग कर. ॥ २८ ॥

होता यक्षत्सुपेशसा सुशिल्पे बृहतीऽउभे नक्तोषासा न दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभं छन्दऽइहेन्द्रियं पष्ठवाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ २९ ॥

अर्थ—दैवी होता रात्र आणि दिवसाच्या देवता व सर्वोत्मा आणि आयुष्यदाता इंद्र यांचा याग करो. त्या दिवस-रात्रींच्या देवता उत्तम रूपवती एकमेकांच्या तोडीच्या व सुंदर आहेत. याग करीत असतां होत्यानें त्रिष्टुप्च्छंद, वीर्य, चार वर्षांची गाय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. त्या दिवसरात्रींच्या देवता घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ २९ ॥

होता यक्षत्प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारा दैव्या कवी सयुजेन्द्रं वयोधसम् । जगतीं छन्दऽइन्द्रियमनड्वाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ३० ॥

अर्थ—दैवी होता देवांचे होते व आयुष्यदाता इंद्र यांचा याग करो. ते देवांचे होते उत्तम ज्ञानवान् देवांचें जणूंकाय मूर्तिमान यश व भूतकालदर्शी आहेत. यागाच्या वेळीं होत्यानें जगतीछंद वीर्य, गाडी ओढणारा बैल व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. ते देवहोते घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर ॥ ३० ॥

होता यक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रो देवीर्हिरण्ययीर्भारतीर्बृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं वयोधसम् । विराजं छन्दऽइहेन्द्रियं धेनुं गां वयो दधद्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३१ ॥

अर्थ—दैवी होता इडा, सरस्वती, भारती या तीन देवता आणि पालक व आयुष्यदाता अशा इंद्राचा याग करो. इडादि देवता रूपसंपन्न, अंगावर सोन्याचे दागिने असलेल्या व मोठ्या तेजस्वी आहेत. यागाचे वेळीं होत्यानें विराटच्छंद, वीर्य, दूध देणारी गाय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. त्या इंद्रसहित तीन देवता घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर ॥ ३१ ॥

होता यक्षत्सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिवर्धनं रूपाणि बिभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदं छन्दऽइन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

अर्थ—दैवी होता, त्वष्टा व आयुष्य देणाऱ्या इंद्राचा याग करो. तो त्वष्टा उत्तम वीर्यसंपन्न, पुष्टि वाढविणारा, नाना जातीमध्यें रूपें व वृद्धि उत्पन्न करणारा असा आहे. याग करीत असतां होत्यानें द्विपदच्छंद; वीर्य, रेतःसिंचनयोग्य वृषभ व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. हे त्वष्टया, घृताच्या अंशाचें पान कर. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां बिभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्दऽइहेन्द्रियं वशां वेहतं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

अर्थ—दैवी होता वनस्पति व आयुष्यदाता इंद्र यांचा याग करो. तो वनस्पती हविर्द्रव्यांचा संस्कार करणारा, पुष्कळ कर्मे करणारा, सुवर्णाचीं पानें असलेला, ज्याच्याजवळ शस्त्रें (स्तावक मंत्र) उच्चारले जातात असा पशूची दोरी धारण करणारा, सुंदर व पूज्य असा आहे. यागाचे वेळीं होत्यानें ककुप्च्छंद, वीर्य, वन्ध्या गाय व जिचा गर्भ नष्ट झाला अशी गाय अशा दोन्ही व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. तो इंद्रसहित वनस्पति घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर ॥ ३३ ॥

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अतिच्छन्दसं छन्दऽइन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो दधद्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

अर्थ—दैवी होता स्वाहाकारस्वरूपी प्रयाजदेवता व आयुर्दाता इंद्र यांचा याग करो. तो इंद्र देवांचा अग्रणी, प्रत्येक यज्ञांत गृहाचा पालक, ऋत्विजांना प्रार्थना करण्यास योग्य, रोगनाशक, भूतकालदर्शी व रोगापासून रक्षण करणारा आहे. याग करीत असतां होत्यानें अतिच्छंदस्संज्ञक छंद, वीर्य, मोठा धष्टपुष्ट बैल व आयुष्य

इंद्राचे ठायीं स्थापन करावें. इंद्रसहवर्तमान स्वाहाकृतिरूप प्रयाजदेवता घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर ॥ ३४ ॥

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् । गायत्र्या छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ३५ ॥

अर्थ—गायत्रीच्छंदानें चक्षुरिंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणाऱ्या बर्हिरादि देवता आयुष्यप्रद इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या बर्हिरादि देवता धन देण्याकरितां व ठेवण्याकरितां यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ३५ ॥

देवीर्द्वारो वयोधसꣳ शुचिमिन्द्रमवर्धयन् । उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ३६ ॥

अर्थ—उष्णिकृच्छंदानें प्राण, इंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणाऱ्या द्वारदेवता आयुष्यप्रद व पवित्र अशा इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या द्वारदेवता धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ३६ ॥

देवीऽउषासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३७ ॥

अर्थ—अनुष्टुप्छंदानें बलरूपी इंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणाऱ्या प्रकाशमान अशा दिवस व रात्रीच्या देवता आयुष्यप्रद इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या देवता धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥३७॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियꣳ श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३८ ॥

अर्थ—बृहतीच्छंदानें श्रोत्रेंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणाऱ्या प्रीतिमान् धन देणाऱ्या व प्रकाशक अशा दोन अनुयाज देवता आयुष्यप्रद व प्रकाशमान् इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या देवता धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां, व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ३८ ॥

देवीऽऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं शुक्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥३९॥

अर्थ—पंक्तिच्छंदानें वीर्यरूपी इंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणाऱ्या रसाची ज्यांना आहुति आहे अशा दूध देणाऱ्या, ज्यांचें दूध सहज काढतां येतें अशा दान करणाऱ्या दोन देवता दुग्धानें आयुष्यप्रद इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या दोन देवता धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥३९॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं त्विषिमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ४० ॥

अर्थ—त्रिष्टुप्छंदानें कांतिरूपी इंद्रिय (त्वक् इंद्रिय) व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणारे व प्रकाशक असे देवहोते प्रकाशमान व आयुष्यप्रद इंद्राला वाढविते झाले. ते देवहोते धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर ॥ ४० ॥

विनियोग—दैवीस्तिस्रः तिस्रोदेवी अशी आदर दाखविण्याकरितां द्विरुक्ति केली आहे.

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमवर्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियꣳ शूषमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४१ ॥

अर्थ—भारती, इडा व सरस्वती या तीन देवता जगतीछंदानें बलरूपी इंद्राचे ठायीं स्थापन करणाऱ्या होतसात्या पालक व आयुष्यप्रद अशा इंद्राला वाढवित्या झाल्या. त्या देवता धन देण्याकरितां, तें मिळविण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करोत. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ४१ ॥

देवो नराशꣳसो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियꣳ रूपमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४२ ॥

अर्थ—विराट्छंदानें रूपइंद्रिय व आयुष्य इंद्रियाचे ठायीं स्थापन करणारा यज्ञरूपी देव आयुष्यप्रद प्रकाशमान इंद्राला वाढविता झाला. तो यज्ञदेव धन देण्या-

करितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ४२ ॥

दे॒वो व॒न॒स्पति॑र्दे॒वमिन्द्रं॑ व॒यो॒ध॑सं दे॒वो दे॒वम॑वर्धयत् । द्वि॒पदा॒ छन्द॑से॒न्द्रि॒यं भग॒मिन्द्रे॒ व॒यो॒ दध॑द्व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ ४३ ॥

अर्थ—द्विपद्छंदानें सौभाग्यरूपी इंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणारा दाता, यूपरूपी जो वनस्पति देव तो प्रकाशमान व आयुष्यप्रद अशा इंद्राला वाढविता झाला. तो वनस्पती देव धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ४३ ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां दे॒वमिन्द्रं॑ व॒यो॒ध॑सं दे॒वं दे॒वम॑वर्धयत् । क॒कु॒भा छन्द॑से॒न्द्रि॒यं य॒शऽइन्द्रे॒ व॒यो॒ दध॑द्व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ ४४ ॥

अर्थ—ककुभ्च्छंदानें यशोरूपी इंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणारा जलजन्य औषधीमध्यें श्रेष्ठ असा बर्हिदेव प्रकाशमान व आयुष्यप्रद इंद्राला वाढविता झाला. तो बर्हिदेव धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ४४ ॥

दे॒वोऽअ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वमिन्द्रं॑ व॒यो॒ध॑सं दे॒वो दे॒वम॑वर्धयत् । अति॑च्छन्दसा॒ छन्द॑से॒न्द्रि॒यं क्ष॒त्रमिन्द्रे॒ व॒यो॒ दध॑द्व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ ४५ ॥

अर्थ—अतिच्छंदस्छंदानें नाशापासून रक्षण करणारें इंद्रिय व आयुष्य इंद्राचे ठायीं स्थापन करणारा दाता, उत्तम यज्ञ करणारा अग्निरूपी देव आयुष्यप्रद व प्रकाशमान इंद्राला वाढविता झाला. तो अग्निदेव धन देण्याकरितां, तें ठेवण्याकरितां व यजमानाच्या घरांतील जमिनींत पुरण्याकरितां घृताच्या अंशाचें पान करो. हे मनुष्यहोत्या, तूंही याग कर. ॥ ४५ ॥

अ॒ग्निम॒द्य होता॑रमवृणीता॒यं यज॑मानः॒ पच॒न्पक्तीः॒ पच॑न्पुरो॒डाशं॑ ब॒ध्नन्निन्द्रा॑य व॒यो॒ध॑से॒ छाग॑म् । सू॒प॒स्था॒ऽअ॒द्य दे॒वो वन॒स्पति॑रभव॒दिन्द्रा॑य व॒यो॒ध॑से॒ छागे॑न । अघ॑त्तं मेद॒स्तः प्रति॑ पच॒ताग्र॑भीद॒वी॑वृधत्पुरो॒डाशे॑न ॥ त्वाम॒द्य ऋषे० ॥ ४६ ॥

अर्थ—या यजमानानें आज सामान्यतः शिजविण्यास योग्य अशीं हविर्द्रव्यें व विशेषतः पुरोडाश शिजविला आणि त्यानें आयुष्यप्रद इंद्राकरितां यूपाला छाग बांधला. आज यूपरूपी वनस्पतिदेव छागानें आयुष्यप्रद इंद्राची सेवा करिता झाला. तो वपेपासून आरंभ करून भक्षण करिता झाला. व शिजवून त्यानें त्याचीं अवदानें घेतलीं व पुनः तो पुरोडाशानें वृद्धि प्राप्त करता झाला. हे मंत्रद्रष्टया, यजमानगोत्रानें वृत अशा ऋषिपुत्रा, दैवी होत्या अग्ने, हा यजमान पुष्कल देव आले असतांही तुझेंच वरण करिता झाला. कारण कीं त्याला असें वाटलें कीं तूंच देवाला देण्यास योग्य असें द्रव्य ग्रहण करशील. हे अग्ने, जीं दानें देवांनीं दिलीं असतील तीं या यजमानाला दे. अथवा देण्याचा उपक्रम कर. हे होत्या, तूं चांगलें बोलण्याकरितां पाठविला गेला आहेस. तूं चांगलीं वाक्यें बोल. हा मनुष्यहोतादेखील चांगलीं वाक्यें बोलण्याकरितां पाठविला गेला आहे ॥ ४६ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते**

माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इति अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

विनियोग—हा अध्याय अश्वमेधसंबंधीं आहे.

समिद्धोऽअञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्पिन्वमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

अर्थ—हे ज्ञानोत्पादक अग्ने, तूं प्रिय अशा देवांच्या सभेंत जा व तेथें त्यांना संतुष्ट कर. तूं प्रदीप्त, बुद्धीचा गर्भ प्रकट करणारा, (बुद्धिरहस्य प्रकाशित करणारा) स्वादिष्ट घृत देवांना देणारा, गमन करणारा व वाजिन् नांवाचें हविर्द्रव्य देवाकडे पोंचविणारा असा आहेस ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन्सं पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताᳪं स्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

अर्थ—घृतानें देवयानमार्ग (देवांनीं जावयाचे मार्ग) रूपी जीं हविर्द्रव्यें त्यांना घृतानें भिजविणारा अश्व देवाकडे जावो. त्यानें मीही देवांचें हविर्द्रव्य आहे असें समजावें. हे अश्वा, सर्व दिशांकडील भूतें तुझेमागून गमन करोत. या यजमानाला हविर्द्रव्य दे ॥ २ ॥

ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तूं स्तुत्य, वंद्य, शीघ्र, व अश्वमेधयोग्य आहेस. अग्नि संतुष्ट व हविर्द्रव्य धारण करणाऱ्या अशा तुला देवाकडे नेवो. त्या अग्नीचा देवाशीं स्नेह आहे ॥ ३ ॥

स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥ ४ ॥

अर्थ—आम्ही दर्भ उत्तम रीतीनें पसरूं. त्या पृथ्वीवर विस्तीर्ण रीतीनें पसरलेल्या देवसहित दर्भांना अदितिदेवी स्वर्ग लोकामध्यें स्थापन करो. ती अदितिदेवी स्नेहयुक्त, सुख देणारी व प्रसन्न होणारी आहे ॥ ४ ॥

एताऽउ वः सुभगा विश्वरूपा विपक्षोभिः श्रयमाणाऽउदातैः । ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

अर्थ—हे ऋत्विग् यजमानांनो, शोभायुक्त नानारूपी अशीं जीं तुमचीं द्वारें तीं वर विस्तीर्ण अशा कवाडांच्या फळ्यांनीं विशाल होवोत. तीं द्वारें इकडे तिकडे हालणारीं, मोठीं, चांगलीं, लागतांना शब्द करणारीं, सुशोभित व ज्यांत सहज गमन करितां येईल अशीं आहेत ॥ ५ ॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभिसंविदाने । उषासा वाᳪं सुहिरण्ये सुशिल्पेऽऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

अर्थ—हे पत्नी यजमानांनो, तुमच्या यज्ञाच्या या स्थानावर रात्रीं व दिवसाच्या देवतांचें मी स्थापन करितों. ज्या देवता द्युलोक व पृथ्वी यांच्या मध्यभागीं संचार करणाऱ्या यज्ञाचें मुख अशा जो अग्निहोत्रहोमकाल त्याला सांगणाऱ्या ज्यांत उत्तम सुवर्णालंकार भूषणें आहेत व त्या एकमेकांच्या तोंडाच्या अशा आहेत ॥ ६ ॥

प्रथमा वाᳪं सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

अर्थ—हे दोन यजमानांनो, तुमच्या दोन मुख्य होत्यांना मीं प्रसन्न केलें. ते दोन होते एका रथावर बसणारे, चांगल्या अंगकांतीचे, प्रकाशमान, सर्व भुवनांस पाहणारे, तुमच्या यज्ञकर्माचें अनुष्ठान करणारे आपल्या हाताच्या खुणेनें या आहवनीय अग्नींत होम करा असें सांगणारे आहेत ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञᳪं सरस्वती सह रुद्रैर्नऽआवीत् । इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

अर्थ—आदित्ययुक्त भारती आमच्या यज्ञाची इच्छा करो. रुद्रासह सरस्वती आमच्या यज्ञाचें रक्षण करो. व इडाही रक्षण करो. ती इडा देवांनीं बोलाविलेली व स्नेहयुक्त आहे. हे भारती सरस्वती इडादेवींनो, तुम्ही आमचा यज्ञ देवाकडे न्या ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायतऽआशुरश्वः । त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

अर्थ—त्वष्टा देवांची इच्छा करणाऱ्या अर्थात् देवांचा याग करणाऱ्या पुत्राला उत्पन्न करितो. त्वष्टयापासून शीघ्र गमन करणारा व सर्व दिशाव्यापी घोडा उत्पन्न होतो. तसेंच त्यानें हें सर्व विश्व निर्माण केलें. हे होत्या, तूं या यज्ञांत पुष्कळ कार्य करणाऱ्या त्वष्टयाचा याग कर ॥ ९ ॥

अश्वों घृतेन त्मन्या समक्तऽउप देवाँ२ ॥ ऋतुशः पाथऽएतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

अर्थ—पत्नींनीं घृतानें माखलेला घोडा स्वतः यज्ञाचे वेळीं हविर्भाग देवाकडे नेवो. तसेंच देवलोकांना जाणणारा वनस्पति देव अग्नीनें भक्षित केलेलीं हविर्द्रव्यें देवाकडे नेवो ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

अर्थ—हे अग्ने, प्रजापतीच्या तपश्चर्येनें वाढणारा, नुकताच अरणीपासून उत्पन्न झालेला तूं यज्ञाला धारण करितोस. तूं स्वाहाकारपूर्वक होमलेल्या हविर्द्रव्यासह अग्रगामी (पुढें जाणारा) होऊन देवाकडे जा. तेथें देव उत्तम हवि भक्षण करोत. ॥ ११ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमानऽउद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहूऽउपस्तुत्यं महि जातं तेऽअर्वन् ॥ १२ ॥

अर्थ—हे अश्वा, उदधींतून प्रथम उत्पन्न झालेला व पशुजातींत उत्पन्न झालेला तूं जेव्हां खिंकाळलास (शब्द करिता झालास) तेव्हां तुझें ऐश्वर्य पुढीलप्रमाणें स्तुति करण्यास योग्य असें असतें झालें. तुझ्या खिंकाळण्यानें शौर्यात तूं श्येन पक्ष्याला व वेगांत हरिणाच्या पायांना जिंकलेंस. (अशी तुझी स्तुति झाली.) ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं त्रितऽएनमायुनगिन्द्रऽएणं प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् । गन्धर्वोऽअस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

अर्थ—अष्ट वसूंनीं सूर्यमंडलापासून अश्वाला बाहेर ओढून काढलें. त्यावेळीं तीन स्थानांतील वायू यमानें दिलेल्या या अश्वाशीं संयुक्त झाला. प्रथम इंद्र या अश्वावर आरोहण करिता झाला व विश्वावसु गंधर्व या अश्वाची दोरी (लगाम) धारण करिता झाला. ॥ १३ ॥

असि यमोऽअस्यादित्योऽअर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विपृक्तऽआहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तूं यम व आदित्य आहेस व गुप्त कर्मानें तीन स्थानीं राहणारा असा इंद्र आहेस. तसेंच तूं सोमाशीं संलग्न झाला आहेस. अशा तऱ्हेनें यमादिकाशीं सायुज्याला गेलेल्या व आदित्यरूपानें आकाशांत असलेलीं तुझीं ऋग्यजुःसामरूपी तीन स्वरूपें आहेत असें शहाणे लोक बोलतात. ॥ १४ ॥

त्रीणि तऽआहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्याप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे । उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा तऽआहुः परमं जनित्रम् ॥ १५ ॥

अर्थ—हे अश्वा, ज्या ठिकाणीं वायुरूपानें तुझें श्रेष्ठ जन्म झालें असें शहाणे लोक सांगतात तेथें आकाशांत आदित्यरूपानें तुझीं पूर्वोक्त तीन स्वरूपें त्यांनीं सांगितलीं; जलांत कृषि, वृष्टि व बीजें हीं तुझीं तीन रूपें आहेत, व अंतरिक्षांत मेघ विद्युत् व मेघाचा शब्द हीं तुझीं तीन रूपें आहेत, व वरुणरूपी माझी स्तुति करतोस असें शहाणे लोक बोलतात. ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाᳬं सनितुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रशनाऽअपश्यमृतस्य याऽअभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

अर्थ—हे अश्वा, वेतस, कट वगैरे तुझें अंग झाडणारीं साधनें मी पाहतों. तसेंच तुझ्या खुरांना बांधणाऱ्या ज्या दोऱ्या त्यांच्या खुंट्या मीं पाहिल्या. त्या दोऱ्या कल्याणकारक व यज्ञाच्या संरक्षक आहेत. ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् । शिरोऽअपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तुझें शरीर जवळून व लांबून मी मनानें ओळखतों. तें तुझें शरीर भूमीवरून आकाशमार्गानें सूर्याप्रत उडणारें आहे. आकाशांत असलेले, गमनास सुलभ व धूळ वगैरे नसलेले जे मार्ग त्यायोगें गमन करणारें व उडणारें जें तुझें सूर्यरूपी मस्तक तेंही मी पाहतों. ॥ १७ ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिषऽआ पदे गोः । यदा ते मर्तोऽअनु भोगमानडादिद्ग्रसिष्ठऽओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

अर्थ—हे अश्वा, या सूर्यमंडलामध्यें उत्तम असें तुझें रूप मी सर्व बाजूंनीं पाहतों, तें रूप हविर्द्रव्याला जिंकण्याची इच्छा करितें. ज्यावेळीं मनुष्यरूपी यजमान तुला हविर्भाग देतो त्यावेळीं तत्कालच तूं हविरूपी औषधी (गवत) भक्षण करतोस. तूं अतिशय भक्षण करणारा आहेस ॥ १८ ॥

अनु त्वा रथोऽअनु मर्योऽअर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम्। अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

अर्थ—हे अश्वा, रथ, मनुष्य, यजमान, गाई, कन्यांचें ऐश्वर्य हीं तुझ्यामागून गमन करोत. तात्पर्य तूं जाशील तेथें हीं येवोत. तसेंच मनुष्यसमुदाय तुझ्या मैत्रीला प्राप्त होते झाले. विशेष काय सांगावें ? देवांनी तुझ्या सामर्थ्याचें अनुमान केलें ॥ १९ ॥

हिरण्यशृङ्गो योऽअस्य पादा मनोजवाऽअवरऽइन्द्रऽआसीत्। देवाऽइदस्य हविरद्यमायन्योऽअर्वन्तं प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

अर्थ—या घोड्याची कांति सोन्यासारखी आहे व याचे पाय लोखंडासारखे व मनाप्रमाणें वेगवान् आहेत. जो इंद्र पहिल्यानें या घोड्यावर बसला तो देखील या घोड्यापेक्षां कमी दर्जाचा आहे. कारण हा घोडा वायुरूप आहे व देवदेखील या घोड्याचें भक्ष्य जें हविर्द्रव्य त्याप्रत आगमन करिते झाले ॥ २० ॥

विनियोग—या घोड्याची सूर्यरथाच्या घोड्यांच्या रूपानें स्तुति करितात.

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सꣳ शूरणासो दिव्यासोऽअत्याः। हꣳसाऽइव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ २१ ॥

अर्थ—ज्यावेळीं सूर्याच्या रथाला जोडलेले सात घोडे हंसाप्रमाणें संघशक्ति करून (जनावानें जोर करून) उडण्याचा प्रयत्न करितात त्यावेळीं ते आकाशाला व्याप्त करितात. त्यावेळीं त्या अश्वांच्या शरीराचा मध्यभाग पुढें ढकलला जातो म्हणजे छाती व मांड्या मोठ्या होतात; मध्य-प्रदेश संलग्न होऊन पोट लहान होतें व शं शं असा शब्द त्यांच्या मुखांतून निघतो. ते अश्व दिव्य आहेत व एकदां रथाला जोडलेले ते ब्रह्मदेवाचा दिवस संपेपर्यंत त्या रविरथाला सारखे ओढीत राहतात ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिष्ण्वर्वन् तव चित्तं वातऽइव ध्रजीमान्। तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

अर्थ—हे अश्वा, तुझें शरीराचा स्वभाव उसळी मारून गमन करण्याचा आहे व तुझें चित्त वाऱ्याप्रमाणें सूक्ष्म वस्तूंचें ग्रहण करण्याचें आहे. तसेंच हे अश्वा, विद्युत्, चंद्र, अर्क व अग्नि यांमध्यें नानाप्रकारेंकरून स्थित असलेल्या व विकास पावणाऱ्या तुझ्या कांति अरण्यांत दावाग्निरूपानें पसरतात ॥ २२ ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः। अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

अर्थ—घोडा हिंसास्थानाला प्राप्त झाला. तो गमनशील आहे व त्याचें चित्त देवांकडे असल्यानें तो प्रकाशमान आहे. या घोड्याच्या पुढे नाभिस्थानीं अजाला (मेंढयाला) नेतात, व या अश्वाच्या मागें स्तुति करणारे ऋत्विज् येतात ॥ २३ ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वाँ२॥ अच्छा पितरं मातरं च। अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्याऽअथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

अर्थ—अश्व द्यावापृथिवींच्या समीप त्यांच्या एकत्र वसण्याच्या उत्कृष्ट स्थानांवर प्राप्त झाला. आतां हे यजमाना, तूं संतुष्ट होऊन देवलोकाला जा. अशा तऱ्हेनें देवत्वाला प्राप्त झालेला व हविर्भाग देणाऱ्या तुला देवसमुदाय उपभोग्य वस्तु देवो ॥ २४ ॥

समिद्धोऽअद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः। आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

अर्थ—हे सुज्ञ अग्ने, यजमानाच्या यज्ञशाळेंत आज प्रदीप्त असा तूं देवांचा याग करितोस. हे यजमानांना महत्त्व देणाऱ्या अग्ने, तूं देवांना बोलाव व त्यांचा याग कर. कारण कीं, तूं बुद्धिमान, भूतकालदर्शी व शहाणा असा दूत आहेस ॥ २५ ॥

तनूनपात्पथऽऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्स्वदया सुजिह्व। मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २६ ॥

अर्थ—हे जलाच्या पौत्रा, चांगली जीभ असलेल्या अग्ने, तूं यज्ञाचे मार्ग म्हणजे हविर्द्रव्यें यांना भक्षण कर व भक्षण करीत असतां त्या हविर्द्रव्यांना मधुररसानें

माख. बुद्धिसहवर्तमान ज्ञानें वाढवून व यज्ञाची समृद्धि करून आमचा यज्ञ तूं देवांकडे पाठीव ॥ २६ ॥

नराशᳪंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवाऽउभयानि हव्या ॥ २७ ॥

अर्थ—यज्ञांनीं पूजिल्या जाणाऱ्या प्रजापतीचें माहात्म्य देवांच्यामध्यें आम्ही स्तवितों. (माहात्म्याची स्तुति करितों.) ते देव सोम व इतर हविर्द्रव्यें अशा दोघांना भक्षण करितात व ते उत्तम कर्म करणारे पवित्र व बुद्धिधारक आहेत ॥ २७ ॥

आजुह्वानऽईड्यो वन्द्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यह्व होता सऽएनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ २८ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं देवांना बोलविणारा, स्तुत्य, वंद्य, अष्टवसूंशीं स्नेह करणारा असा आहेस. हे महत्स्वरूपा, प्रेरणा केला गेलेला व अत्यंत यजनशील असा तूं देवांना बोलावेणारा आहेस. तूं त्यांचा याग कर ॥ २८ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यतेऽअग्रेऽअह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्योऽअदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

अर्थ—दिवसा सकाळीं श्रुतीची आज्ञा म्हणून पूर्वेकडे अग्र असलेले या वेदीच्या आच्छादनाकरितां दर्भ पसरतात. ते अत्यंत श्रेष्ठ, देवांना व अदितीला सुख देणारे, दर्भ विशेषेंकरून पसरले असल्यानें विस्तीर्ण होतात ॥ २९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

अर्थ—विस्तृत असल्यानें गमनास सुलभ अशा द्वारदेवता, ज्याप्रमाणें स्त्रिया आपल्या पतीच्या निमित्तानें ऊरु (मांड्या) विस्तीर्ण करितात त्याप्रमाणें विशाल होवोत. हे द्वारदेवतांनों, मोठ्या, सर्वत्रगामी, सुशोभित व विशाल अशा तुम्ही देवांकरितां त्यांना सहज जातां येईल अशा रीतीनें विस्तीर्ण व्हा ॥ ३० ॥

आ सुष्वयन्ती यजतेऽउपाकेऽउषासानक्ता सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मेऽअधि श्रियᳪं शुक्रपिशं दधाने ॥ ३१ ॥

अर्थ—दिवस-रात्रीच्या देवता आपल्या यज्ञगृहामध्यें निश्चित बसोत. त्या परस्परांस रमणाऱ्या, पूज्य, एकमेकांजवळ बसलेल्या, स्त्री-स्वरूपाच्या, मोठ्या, सोन्याचे

दागिने असलेल्या; श्वेत व काबऱ्या रंगाच्या अशा आहेत. (दिवसाचा रंग पांढरा व रात्रीचा रंग काबरा असतो.) ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२ ॥

अर्थ—दैवी होते चांगली वाणी बोलणारे, यजमानाकरितां यज्ञ निर्माण करणारे, यज्ञामध्यें ऋत्विजांची प्रेरणा करणारें, स्वतःही यज्ञकर्म करणारे व हाताच्या खुणानें आहवनीय अग्नि दाखवून यांत याग करा असें सांगणारे आहेत ॥ ३२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विडा मनुष्वदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदᳪं स्योनᳪं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

अर्थ—भारती, इडा व सरस्वती या यजमानयुक्त व कर्मज्ञान करून देणाऱ्या देवता आमच्या यज्ञास शीघ्र येवोत. उत्तम कर्म करणाऱ्या या तीन देवता सुखकारक अशा या दर्भावर बसोत ॥ ३३ ॥

यऽइमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिᳪंशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

अर्थ—हे होत्या, अत्यंत याग करणारा व स्वतःच्या कार्याचें ज्याला ज्ञान आहे असा तूं त्या त्वष्टृ देवाचा याग कर. ज्या त्वष्टयानें सर्व प्राण्यांच्या उत्पादक अशा द्यावापृथिवींचीं व सर्व भुवनांचीं विचित्र रूपें निर्माण केलीं ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथऽऋतुथा हवीᳪंषि । वनस्पतिः शमिता देवोऽअग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

अर्थ—हे होत्या, देवांचें हविर्द्रव्य मधुररसयुक्त घृतानें माखून तूं स्वतः प्रत्येक यज्ञाचे वेळीं देवांना हविर्भाग दे. वनस्पतीयूप, शमितादेव व अग्नि हे तूं दिलेलें हविर्द्रव्य भक्षण करोत ॥ ३५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतᳪं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

अर्थ—देवांना बोलावणाऱ्या, पूर्व दिशेकडे आहवनीय स्वरूपानें असलेल्या या

अग्नीच्या मुखांत स्वाहाकारानें होमकेलेलें हवि देव भक्षण करोत. जो अग्नि नुकताच उत्पन्न होऊन या यज्ञाला विशेषेंकरून निर्माण करिता झाला व जो देवांचा अग्रगामी बनला ॥ ३६ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या॑ऽअपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३७ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तुला यजमानांनीं उत्पन्न केलें आहे. तूं अज्ञानी मनुष्याला ज्ञान देणारा व सुवर्णरहित मनुष्याला सुवर्ण देणारा असा आहेस ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वꣳ स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

अर्थ—ज्या वेळीं कवच धारण करणारा वीर संग्रामामध्यें येतो त्या वेळीं सेनेचें मुख मेघासारखें बनतें. म्हणजे विजा, कडकडाट, जलधारा यांचे योगें मेघ जसा असह्य होतो त्याप्रमाणें हस्ति, अश्व वगैरेंनीं व अस्त्र, बाण वगैरेंच्या वृष्टींनीं सेनामुख असह्य होतें. म्हणून हें कवच धारण करणाऱ्या वीरा, व्रणरहित अशा शरीरानें तूं शत्रूंना मारून जय प्राप्त कर. कवचाचा महिमा तुझें पालन करो. (ही कवचाची स्तुति) ॥ ३८ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३९ ॥

अर्थ—(ही धनुष्याची स्तुति) आम्ही धनुष्याच्या साहाय्यानें गाई, मार्ग व उग्र संग्राम जिंकतों. धनुष्य शत्रूच्या इच्छा अपूर्ण करितें. व आम्ही धनुष्यानें सर्व दिशा जिंकतों. ॥ ३९ ॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियꣳ सखायं परिषस्वजाना । योषेव शिङ्क्ते वितताऽधि धन्वञ्ज्याऽइयं समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

अर्थ—(धनुष्याच्या दोरीची स्तुति) ही दोरी धनुष्यावर विस्तृत केली असतां (धनुष्य सज्ज केलें असतां) अस्पष्ट शब्द (टणत्कार) करितें. ज्याप्रमाणें एखादी कामिनी स्त्री कामुक पुरुषाला संतुष्ट करण्याकरितां अस्पष्ट शब्द बोलते. ती दोरी संग्रामांतून तरून नेणारी म्हणजे विजय देणारी आहे व आकर्ण ओढली असतां कानांत कांहीं बोलण्याच्या इच्छेनें कीं काय ती योद्ध्याच्या कानाच्या अत्यंत समीप येते. व आपला प्रिय मित्र जो बाण त्याला आलिंगन देते. ॥ ४० ॥

तेऽआचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे । अप शत्रून्विध्यताꣳ संविदाने ऽआर्त्नी ऽइमे विष्फुरन्तीऽअमित्रान् ॥ ४१ ॥

अर्थ—(धनुष्याच्या दोन्ही अग्रभागांची स्तुति) आई मुलाला मांडीवर घेते त्याप्रमाणें धनुष्याचीं दोन्ही टोकें बाणाला मध्यभागीं धारण करितात व शत्रूंना मारतात. एकमताच्या दोन स्त्रिया ज्याप्रमाणें आपल्या प्रियकराकडे येतात त्याप्रमाणें हीं दोन टोकें योद्ध्याकडे येतात. तीं परस्परांत संकेत करितात व शत्रूंना भिवविण्याकरितां टणत्कार शब्द करितात. ॥ ४१ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य । इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

अर्थ—(भात्याची स्तुति) जो भाता पुष्कळ बाणांचा पिता आहे व बाणसमूह ज्याचे पुत्र आहेत तो भाता युद्ध चालू आहे असें समजून चिश्च असा शब्द करितो (भात्यांतून बाण काढीत असतां असा शब्द होतो) तो भाता योद्ध्यानें पाठीशीं बांधलेला असूनही योद्ध्याच्या आज्ञेनें मोठाल्या योद्ध्यांनीं युक्त अशा शत्रुसेनांचा पराजय करितो. ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

अर्थ—(अर्ध्या मंत्रांत रथाची स्तुति व अर्ध्या मंत्रांत रथाच्या दोरींची स्तुति आहे) रथावर बसलेला सारथि आपल्या इच्छेप्रमाणें घोड्यांना त्या त्या स्थलीं नेतो. हे जनहो, जे मागें असलेले रश्मि (दोऱ्या) अश्वांचें चित्त आपल्या स्वाधीन करून घेतात त्या रश्मींच्या प्रभावाची तुम्ही स्तुति करा. ॥ ४३ ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रूꣳरनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

अर्थ—(अश्वांची स्तुति) अश्वाच्या दोऱ्या हातांत धरणारे सारथी मोठे जयजयकार शब्द करितात व घोडेही रथासहवर्तमान गमन करून मोठ्यानें शब्द करितात व खुरांच्या टापांनीं शत्रूवें आक्रमण करून त्यांचा नाश करितात व स्वतः नष्ट होत नाहींत ॥ ४४ ॥

रथवाहणꣳ हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म । तत्रा रथमुप शग्मꣳ सदेम विश्वाहा वयꣳ सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

अर्थ--(रथ ज्यावर ठेवितात त्या गाड्याची स्तुति) या गाड्याला रथवाहण असें म्हणतात. कारण वाजपेय यज्ञांत गाड्यावर रथ ठेवावा लागतो. तसेंच याचें हविर्धान हेंही नांव आहे. ज्या गाड्यावर योद्धयाचें कवच व आयुध स्थापन केलें आहे तो रथ आम्ही प्राप्त करितों. तो सुखकारक आहे व आम्ही सर्वदा प्रसन्न चित्ताचे आहोंत ॥ ४५ ॥

स्वादुषꣳसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

अर्थ--(रथरक्षकांची स्तुति) आमचे रथरक्षक लोक सहज रथावर बसणारे, संरक्षक, आयुष्य धारण करणारे, कोणतेही कष्ट प्राप्त झाले असतां जे आश्रय करण्यास योग्य असे, सामर्थ्यवान्, मोठे बलवान् व बुद्धिवान्, नानाविध सेनांनीं युक्त, बाण धारण करण्यास समर्थ, उग्र शरीराचे व असेल तितकें बल खर्च करणारे विशाल व शूरसमुदाय अंगावर चालून आले तरी त्यांचा पराजय करणारे असे असोत ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा । पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत ॥ ४७ ॥

अर्थ--ब्राह्मण, सोमपान करणारे पितर, कल्याणकारक व पापरहित द्यावापृथिवी व सूर्य आमचें पाप दूर करोत. हे यज्ञवर्धक देवांनो, आमचें रक्षण करा. कोणीही दुष्ट आम्हांला आपल्या स्वाधीन न करो. ॥ ४७ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता । यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यꣳसन् ॥ ४८ ॥

अर्थ--(बाणाची स्तुति) बाण पक्ष्याच्या पिसाला आपल्या पुच्छाचे ठायीं धारण करितो. व वध करण्याकरितां शत्रूचा शोध करणारें त्याचें टोंक दंतासारखें आहे. व गाईच्या स्नायूंनीं तो बाण ठिकठिकाणीं बांधला गेला आहे. योद्धयाच्या प्रेरणेनें तो शत्रुसैन्यांत जातो. जेथें योद्धे धांवतात व इकडे तिकडे पसरतात अशा युद्धांत बाण आमचें कल्याण करो ॥ ४८ ॥

ऋजीते परि वृङ्ग्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः । सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ ४९ ॥

अर्थ--सरळ गमन करणाऱ्या हे बाणा, तूं आमच्यावर पडूं नकोस. आमचें शरीर पाषाणासारखें दृढ होवो. सोम आम्ही अधिक (मोठे) आहोंत असें म्हणो व देवमाता अदिति आम्हांला सुख देवो ॥ ४९ ॥

आजङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ२॥ उप जिघ्नते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ ५० ॥

अर्थ--(चाबकाची स्तुति) अश्वांची प्रेरणा करणाऱ्या हे चाबका, तूं युद्धामध्यें जय प्राप्त होण्याकरितां शूर स्वभावाच्या घोड्यांची प्रेरणा कर. घोडेस्वार तुझा प्रहार घोड्यांच्या उंच उंच मांसल भागावर व जघन भागावर करितात ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमाꣳसं परि पातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

अर्थ--(हस्तप्रावरणाची स्तुति) हस्तप्रावरण (हाताचें आच्छादन) माझें सर्व बाजूनें रक्षण करो. त्या प्रावरणाला सर्व ज्ञान आहे व तें पुरुषासारखें शूर आहे. जें हस्तप्रावरण सर्पाप्रमाणें बाहूचें वेष्टन करितें व शत्रूनें धनुष्याच्या दोरींतून सोडलेला जो बाण त्याला निवृत्त करितें ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः संनद्धो असि वीडयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

अर्थ--हे काष्ठमय रथा, तूं दृढ अंगाचा हो. तूं आमचा मित्र व संग्रामांतून पार नेणारा असून तुझे ठायीं सारथि बसला आहे. हे रथा, ज्या अर्थी तूं गायीच्या चर्मांनीं (चामड्यांनीं) आवळून बांधला गेला आहेस त्या अर्थी आम्हाला घट्ट धर. तुझ्यावर आरोहण करणारा रथी (योद्धा) जिंकण्यास योग्य अशीं रिपुद्रव्यें जिंको ॥ ५२ ॥

दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतꣳ सहः । अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रꣳ हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

अर्थ--हे अध्वर्यो, तूं हविर्द्रव्यानें रथाचा याग कर. रथ हा द्युलोकावरून व

पृथ्वींतून काढलेलें तेज आहे व वृक्षांतून काढून बनविलेलें बल आहे. तो जलांचा सारभूत, बलप्रद व किरणांनीं वेष्टित अथवा गोचर्मांनीं वेष्टित असा आहे. तसेंच तो इंद्रवज्रापासून निर्माण झाला आहे ॥ ५३ ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रतिहव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

अर्थ—हे रथा, हे देवा, तूं हविर्द्रव्याचें ग्रहण कर. तूं इंद्राच्या वज्रापासून उत्पन्न झालेला, देवांना जय देणारा म्हणून त्यांचें मुख, सूर्यानें स्तुत्य, वरुणाचें शत्रुवधसाधन व आम्ही दिलेलें हविर्द्रव्य सेवन करणारा असा आहेस ॥ ५४ ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयोऽअपसेध शत्रून् ॥ ५५ ॥

अर्थ—हे दुंदुभे, (नगाऱ्या) तूं आपल्या शब्दानें पृथ्वी व आकाश दणदणून टाक. नाना प्रकारें स्थित असलेल्या स्थावर जंगमात्मक विश्वाला पुष्कळ प्रकारेंकरून तुझी ओळख पटो. शत्रूंना अत्यंत दूर प्रदेशीं तूं घालव. इंद्र व देव यांच्याशीं तुझा स्नेह आहे ॥ ५५ ॥

आ क्रन्दय बलमोजो नऽआ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः । अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनाऽइतऽइन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

अर्थ—हे दुंदुभे, तूं शत्रुसैन्याला रडव, आम्हांला तेज दे, व आमच्या पापांचें निराकरण कर व शब्द कर. आमच्या सेनेंतून दुष्ट असे कुत्र्यांसारखे शत्रू नष्ट कर, कारण कीं, तूं इंद्राच्या मुष्टीसारखा दृढ आहेस म्हणून आम्हांला दृढ कर ॥ ५६ ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति । समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, भोंवतालच्या शत्रुसेनांना तूं पळवून लाव. आपला ज्ञानयुक्त दुंदुभि मोठमोठ्यानें वाजतो तेव्हां आपला जय झाला असें समजवून आमच्या सेनांना परत आण (दुंदुभीचा मोठा शब्द झाला त्या अर्थी आपला जय आहे असें समजून आमच्या सेना परत येवोत.) अश्वाप्रमाणें उड्या मारणारे आमचे योद्धे संचार करोत व आमचे रथी युद्धांत जय मिळवोत. ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेवऽऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माषऽ ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्णऽएकशितिपात्पेत्वः ॥ ५८ ॥

अर्थ—१ कृष्णग्रीव पशु व त्याची देवता अग्नि. २ मेषी. तिची देवता सरस्वती. ३ पिंगलवर्ण पशु, देवता सोम. ४ कृष्णवर्ण पशु, देवता पूषा. ५ कृष्णपृष्ठ पशु, देवता बृहस्पति. ६ विचित्रवर्ण पशु. देवता विश्वेदेव. ७ रक्तवर्ण पशु. देवता इंद्र. ८ काबऱ्या वर्णाचा पशु. देवता मरुत्. ९ दृढ शरीराचा पशु. देवता इंद्राग्नि. १० शरीराच्या खालचा भाग पांढरा आहे ज्याचा असा पशु. देवता सविता. ११ एक पाय पांढरा व एक काळा आणि वेगवान् असा पशु. देवता वरुण. एकंदर अकरा पशु ॥ ५८ ॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माषऽआग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः ॥ ५९ ॥

अर्थ—१ लाल तीळ धारण करणारा बैल. पशु. देवता अनीकवान् (सैन्ययुक्त) अग्नि. २।३ ज्यांच्या शरीराच्या अधोभागीं पांढरा वर्ण आहे असे दोन पशु. देवता सविता. ४।५ चांदीसारखी ज्यांची बेंबी आहे असे दोन पशु. देवता पूषा. ६।७ पिवळे शृंगरहित दोन पशु. देवता विश्वेदेव. ८ कावरा पशु. देवता मरुत्. ९ कृष्ण अज पशु. देवता अग्नि. १० मेषी पशु. देवता सरस्वती. ११ वेगवान् पशु. देवता वरुण. असे अकरा पशु ॥ ५९ ॥

विनियोग—या मंत्रांत दहा पुरोडाश सांगितले आहेत त्यांचें वर्णन.

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपालऽइन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्रऽ औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्याऽअष्टाकपालः ॥ ६० ॥

अर्थ--१ गायत्री छंद, त्रिवृत्स्तोम व रथंतरसाम यांनीं स्तुत अग्नीला अष्टाकपाल पुरोडाश. २ त्रिष्टुप् छंद, पंचदशस्तोम व बृहत्साम यांनीं स्तुत जो इंद्र त्याला एकादश कपाल पुरोडाश. ३ जगति छंद, सप्तदशस्तोम वैरूपसाम यांनीं स्तुत अशा विश्वेदेवांना द्वादशकपाल पुरोडाश. ४ अनुष्टुप् छंद, एकविंशस्तोम, वैराजसाय यांनीं स्तुत अशा मित्रावरुणांना दुधांत शिजविलेला चरु. ५ पंक्तिच्छंद, त्रिणवस्तोम, शाक्वरसाम यांनीं स्तुत अशा बृहस्पतीला केवल चरु. ६ उष्णिकूछंद, त्रयस्त्रिंशस्तोम रैवतसाम यांनीं स्तुत अशा सवित्याला द्वादशकपाल पुरोडाश. ७ चरु व देवता प्रजापति. ८ चरु व देवता विष्णुपत्नी अदिति. ९ द्वादशकपाल पुरोडाश. देवता वैश्वानर अग्नि. १० अष्टाकपाल पुरोडाश व देवता अनुमति. हे दहा हविर्भाग आहेत ॥ ६० ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते

वाजसनेयिमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे **'वेदप्रकाशाख्ये'** एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥

इति एकोनत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः।

अथ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतुपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ १ ॥

अर्थ—हे प्रकाशमान् सर्वप्रेरक सवित्या, या यजमानाकडून ऐश्वर्यप्राप्तीकरितां चयनयाग करून घे. तुझ्या प्रसादानें आकाशांत असलेला, दुसऱ्याच्या मनांतील हेतु ओळखणारा व वाणीचा पालक, सूर्यमंडलरूपी देव आमची वाणी शुद्ध करो. तसेंच तुझ्या कृपेनें तो आमची वाणी श्रवण करो ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥२॥

अर्थ—त्या प्रकाशक व प्रेरक अशा आदित्यांतर्गत पुरुषरूपी ब्रह्माचें सर्वांनीं प्रार्थना करण्यास योग्य असें जें सर्वनाशक तेज आहे; त्याचें आम्ही ध्यान करितों. तो सविता आमच्या बुद्धीला सत्कर्मानुष्ठानाची प्रेरणा करो ॥ २ ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्नऽआसुव ॥ ३ ॥

अर्थ—हे सवितृदेवा, आमचीं सर्व पापें दूर कर. व जें कल्याणकारक असें तें आमच्याकडे आण ॥ ३ ॥

विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः। सवितारं नृचक्षसम् ॥४॥

अर्थ--आम्ही सवित्याला बोलावितों. तो वास करण्यास योग्य आहे व नाना प्रकारच्या द्रव्याला देणारा असून मनुष्यांना यथायोग्य रीतीनें पाहणारा आहे ॥ ४ ॥

विनियोग—यापुढें अध्याय समाप्तीपर्यंत पुरुषमेधाचे पशु आहेत. त्या पशूचा नियोग " ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मि " असा करावा.

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरहणं पाप्मने क्लीबमाक्रयायाऽअयोगूं कामाय पुँश्चलूमतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

अर्थ—१ देवता ब्रह्म; पशु ब्राह्मण. २ देवता क्षत्र; पशु क्षत्रिय. ३ देवता मरुत्; पशु वैश्य. ४ देवता तपस्; पशु शूद्र. ५ देवता तमस्; पशु तस्कर. ६ देवता नारक; पशु वीरहन् (शूर). ७ देवता पाप्मन्; पशु नपुंसक. ८ देवता आक्रया; पशु अयोगू (लोखंडाचें ज्ञान असलेला). ९ देवता काम; पशु पुंश्चल (व्यभिचारिणी) १० देवता अतिक्रुष्ट; पशु मगध देशांतील मनुष्य अथवा वैश्यापासून क्षत्रिय स्त्रीचे ठायीं झालेला मुलगा ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्म्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभꣳ हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय तक्षाणम् ॥ ६ ॥

अर्थ—११ देवता नृत्त; पशु सूत. (ब्राह्मण स्त्रीचे ठायीं क्षत्रियापासून झालेला मुलगा.) १२ देवता गीत; पशु नट. १३ देवता धर्म; पशु सभासद. १४ देवता नरिष्ठा; पशु भयंकर. १५ देवता नर्म; पशु वाचाट. १६ देवता हस; पशु कारि. १७ देवता आनंद; पशु स्त्रीचा मित्र. १८ देवता प्रमद; पशु कुमारीपुत्र (कन्यावस्थेंत झालेला मुलगा) १९ देवता मेधा; पशु रथकार. २० देवता धैर्य; पशु तक्षा (सुतार) ॥ ६ ॥

तपसे कौलालं मायायै कर्मारꣳ रूपाय मणिकारꣳ शुभे वपꣳ शरव्याया इषुकारꣳ हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृगयुमन्तकाय श्वनितम् ॥ ७ ॥

अर्थः—२१ देवता तपस्; पशु कुलालापत्य. २२ देवता माया; पशु लोहकार. २३ देवता रूप; पशु मणिकार. २४ देवता शुभ; पशु बीज पेरणारा. २५ देवता शरव्या; पशु बाणकर्ता २६ देवता हेति; पशु मनुष्यकारिन् २७ देवता कर्मन्; पशु धनुष्याची दोरी करणारा. २८ देवता दिष्ट; पशु दोऱ्या वळणारा. २९ देवता मृत्यु; पशु मृग पकडणारा. ३० देवता अंतक; पशु कुत्रें नेणारा. ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादं पुरुषव्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं प्रयुग्भ्य उन्मत्तꣳ सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्यताया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

अर्थः—३१ देवता नदी; पशु अंत्यजापत्य. ३२ देवता ऋक्षीका; पशु निषादपुत्र. ३३ देवता पुरुषव्याघ्र; पशु उन्मत्त. ३४ देवता गंधर्वाप्सरस्; पशु व्रात्य; पतित. ३५ देवता प्रायुज्; पशु उन्मत्त. ३६ देवता सर्पजन; पशु विकलांग. ३७ देवता अय; पशु द्यूतकार. ३८ देवता ईर्यता; पशु द्यूत न करणारा. ३९ देवता पिशाच; पशु वांबूच्या पाट्या करणारी बाई. ४० देवता यातुधान; पशु काट्याचें काम करणारी बाई ॥ ८ ॥

सन्धये जारं गेहायोपपतिमार्त्यै परिवित्तं निर्ऋत्यै परिविविदानमराध्या एदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीꣳ संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामोद्यायोपसदं वर्णायानुरुधं बलायोपदाम् ॥ ९ ॥

अर्थ—४१ देवता संधि; पशु जार. ४२ देवता गेह; पशु व्यभिचारी. ४३ देवता आर्ति; पशु परिवित्त (धाकट्या भावाचें लग्न झालें असतां ज्याचें लग्न झालें नाहीं असा वडील भाऊ). ४४ देवता निर्ऋति; पशु परिविविदान (वडील भावाचे पूर्वी लग्न केलेला) ४५ देवता अराधि; पशु एदिधिषुपति. (वडील बहिणीच्या पूर्वी जिचें लग्न झालें अशा स्त्रीचा पति). ४६ देवता निष्कृति; पशु रूप करणारी स्त्री. ४७ देवता संज्ञान; पशु कामउद्दीपिकर स्त्री. ४८ देवता प्रकामोद्य. पशु समीपस्थित (हे अट्टेचाळिस पशु अग्निष्ठ यूपाशीं बांधावे).

१ देवता वर्ण; पशु अनुरुध् (अनुसरण करणारा) २ देवता बल, पशु उपदा (नजरभेट देणारा) ॥ ९ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्भ्यः स्रामꣳ स्वप्नायान्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्निनमुपशिक्षाया अभिप्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

अर्थ—३ देवता उत्साद; पशु वक्रांग. ४ देवता प्रमुत्; पशु ऱ्हस्वांग. ५ देवता द्वार; पशु नेहमीं पाणी येणाऱ्या डोळ्यांचा. ६ देवता स्वप्न; पशु अन्ध. ७ देवता अधर्म; पशु बधिर. ८ देवता पवित्र; पशु वैद्य. ९ देवता प्रज्ञान; पशु ज्योतिषी. १० देवता आशिक्षा; पशु प्रश्न विचारणारा. ११ देवता उपशिक्षा; पशु सर्व तऱ्हेनें प्रश्न विचारणारा (हे अकरा पशु द्वितीययूपाशीं बांधावे.) १ देवता मर्यादा; पशु प्रश्नांचा विचार करून उत्तर देणारा ॥ १० ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं जवायाश्वपं पुष्ट्यै गोपालं वीर्यायाविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशं कीलालाय सुराकारं भद्राय गृहपᳪं श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

अर्थ—२ देवता अर्म; पशु गजपालक. ३ दे० जव; प० तुरंगपालक. ४ दे० पुष्टि; प० धेनुपालक. ५ दे० वीर्य; पशु अविपालक. ६ दे० तेजस्; प० अजपालक. ७ दे० इरा; प० शेतकरी. ८ दे० कीलाल; प० मद्यकर्ता. ९ दे० भद्र; प० गृहपालक. १० दे० श्रेयस्; प० धनकर्ता. ११ दे० आध्यक्ष्य; प० सारथ्याचें अनुसरण करणारा. (हे अकरा पशु तृतीय यूपाशीं बांधावे) ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारं प्रभाया अग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलोकाय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारᳪं सर्वेभ्यो लोकेभ्यऽ उपसेक्तारमवऽऋत्यै वधायोपमन्थितारं मेधाय वासःपल्पूलीं प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अर्थ—१ दे० भा; प० काष्टें हरण करणारा. २ दे० प्रभा प० अग्नि वाढविणारा ३ दे० सूर्यलोक; प० अभिषेक करणारा. ४ दे० उत्कृष्ट स्वर्ग; प० वाढणारा (वाढप्या). ५ दे० देवलोक; प० प्रतिमेचे अवयव बनविणारा. ६ दे० मनुष्यलोक; प० विक्षेप्ता (पसरणारा). ७ दे० सर्वलोक; प० सिञ्चन करणारा. ८ दे. अवऋतिवध; प० उपमन्थन करणारा. ९ दे० मेध; प० वस्त्रें धुणारा. १० दे० प्रकाम; प० रंगारीण बाई. ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रष्ट्रयायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्याऽअश्वसादᳪं स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठायनकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

अर्थ—११ दे० ऋति प० चोराच्या हृदयाचा (हे अकरा पशु चौथ्या यूपाशीं बांधावे). १ दे० वैरहत्य; प० चुगलखोर. २ दे० विविक्ति; प० प्रतीहार. ३ दे० औपद्रष्ट्य; प० प्रतिहार सेवक ४ दे० बल; प० सेवक ५ दे० भूमन्; प० इकडे तिकडे सेमुसिञ्चन करणारा. ६ दे० प्रिय; प० मधुरभाषी. ७ दे० आरेष्टि; प० घोडेस्वार. ८ दे० स्वर्ग; प० विभाग देणारा. ९ दे० वर्षिष्ठाय नक; प० परिवेष्टा (वाढप्या). ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारᳪं शोकायाभिसर्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूल निकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतᳪं शीलायाञ्जनीकारीं निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

अर्थ—१० दे० मन्यु; प० लोखंड तापविणारा. ११ दे० क्रोध; प० दूर पळून जाणारा. (हे अकरा पशु पांचव्या यूपाशीं बांधावें) १ दे० योग; प० योगकर्ता. २ दे० शोक; प० सन्मुख येणारा. ३ दे० क्षेम; प० विमोचन करणारा. ४ दे० उत्कूलनिकूल; प० विद्यादि तीन स्थानांत राहणारा शीलवान्. ५ दे० वपु; प० अभिमान करणारा. ६ दे० शील; प० काजळाची विद्या धारण करणारी. ७ दे० निर्ऋति; प० तरवारीचें म्यान करणारी. ८ दे० यम; प० वन्ध्या. ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमथर्वभ्योऽवतोकाᳪं संवत्सराय पर्यायिणीं परिवत्सरायाविजातामिदावत्सरायातीत्वरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं वत्सराय विजर्जराᳪं संवत्सराय पलिक्नीमृभुभ्योऽजिनसन्धᳪं साध्येभ्यश्चर्मम्नम् ॥ १५ ॥

अर्थ—९ दे० यम; प० जुळें प्रसवणारी, १० दे० अथर्वन्; प० निरपत्य स्त्री. ११ दे० संवत्सर; प० अनुक्रमयुक्त बुद्धीची स्त्री. (हे अकरा पशु सहाव्या यूपाशीं बांधावे.) १ दे० परिवत्सर; प० अप्रसूत स्त्री. २ दे० इदावत्सर; प० अत्यंत कुलटा. ३ दे० इद्वत्सर; प० अत्यंत स्रवण पावणारी स्त्री. ४ दे० वत्सर; प० शिथिल शरीराची स्त्री. ५ दे० संवत्सर; प० पांढऱ्या केसांची स्त्री. ६ दे० ऋभु; प० चामडें जोडणारा. ७ दे० साध्य; प० चर्माचा अभ्यास करणारा. ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो वैन्दं नड्वलाभ्यः शौष्कलं पाराय मार्गारमवाराय कैवर्तं तीर्थेभ्यऽआन्दं विषमेभ्यो मैनालᳪं स्वनेभ्यः पर्णकं गुहाभ्यः किरातᳪं सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किंपुरुषम् ॥ १६ ॥

अर्थ—८ दे० सरोवर; प० कैवर्तापत्य. ९ दे० उपस्थावरा; प० धीवर. १० दे० वैशन्ता; प० निषादाचें अपत्य. ११ दे० नड्वला; प० मत्स्यजीवी (हे अकरा पशु सातव्या यूपाशीं बांधावे.) १ दे० पार प० मृगारीचें (सिंहाचें) अपत्य. २ दे० अवार; प० कैवर्त. ३ दे० तीर्थ; प० बंधनकर्ता ४ दे० विषम;

प० जाळें बांधणाराचें अपत्य. ५ दे० स्वन; प० भिल्ल. ६ दे० गुहा; प० किरात. ७ दे० सानु; प० हिंसा करणारा. ८ दे० पर्वत; प० किंपुरुष (गंधर्व) ॥ १६ ॥

बीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पश्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमार्त्यै जनवादिनं व्यृद्ध्याऽअपगल्भꣳ सꣳशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

अर्थ—९ दे० बीभत्सा; प० अंत्यजापत्य. १० दे० वर्ण; प० सोनार. ११ दे० तुला; प० वाणी (हे अकरा पशु आठव्या यूपाशीं बांधावे.) १ दे० पश्चा-दोष; प० क्षीण पुरुष. २ दे० विश्वभूत; प० सिद्धरोगी. ३ दे० भूति; प० जाग-णारा. ४ दे० अभूति; प० निजणारा. ५ दे० आर्ति; प० लोकांस दोष देणारा. ६ दे० वृद्धि; प० अप्रौढ. ७ दे० संशर; प० छेद करणारा. ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिक-ल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाणऽउपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यं पाप्मने सैल-गम् ॥ १८ ॥

अर्थ—८ दे० अक्षराज; प० धूर्त. ९ दे० कृत; प० दोषदर्शी. १० दे० त्रेता; प० कल्पना करणारा. ११ दे० द्वापर; प० अधिक कल्पना करणारा (हे अकरा पशु नवव्या यूपाशीं बांधावें) १ दे० आस्कंद; प० सभेंत स्थिर राहणारा. २ दे० मृत्यु; प० गायीकडे जाणारा. ३ दे० अंतक; प० गाई मारणारा. ४ दे० क्षुध; प० गाई मारणाराकडे भिक्षा मागणारा. ५ दे० दुष्कृत; प० चरकाचार्य. ६ दे० पाप्मन्; प० दुष्टापत्य. ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कायाऽअर्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकꣳ शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

अर्थ—७ दे० प्रतिश्रुत्का; प० दुःखी. ८ दे० घोष; प० बडबड्या. ९ दे० अंत; प० बहुभाषी. १० दे० अनंत; प० मुका. ११ दे० शब्द, प० कोलाहल कर-णारा (हे अकरा पशु दहाव्या यूपाशीं बांधावे). १ दे० महस्; प० वीणा वाज-विणारा. २ दे० क्रोश; प० तूण वाद्य वाजविणारा. ३ दे० अवरस्पर; प० शंख वाजविणारा. ४ दे० वन; प० वनपालक. ५ दे० अन्यतोऽरण्य; प० वणव्यापासून रक्षण करणारा ॥ १९ ॥

नर्माय पुंश्चलूꣳ हसाय कारिं यादसे शाबल्यां ग्रामण्यं गणकमभि-क्रोशकं तान्महसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तान्नृत्तायानन्दाय तल-वम् ॥ २० ॥

अर्थ—६ दे० नर्म; प. दुष्ट स्त्री. ७ दे० हास्य; प० कारि. ८ दे० यादस्; प० काळ्या वर्णाच्या स्त्रीची मुलगी ९ दे० महस्; प० पाटील १० दे० महस्; प० ग्रामनायक ११ दे० महस्; प० ज्योतिषी (हे अकरा पशु अकराव्या यूपाशीं बांधावे) (यानंतरचे २६ पशु द्वितीययूपाशीं बांधावे) १।२।३ दे० नृत्त; प० क्रमेंकरून १ वीणावादक २ टाळ्या वाजविणारा ३ तूण वाजविणारा ४ दे. आनन्द; प० हाताच्या तळव्यानें मृदंगादि वाद्यें वाजविणारा ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वꣳशनर्तिनं दिवे खलतिꣳ सूर्याय हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किला-समह्ने शुक्लं पिङ्गाक्षꣳ रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अर्थः—५ दे० अग्नि; प० पुष्ट पशु. ६ दे० पृथिवी; प० पांगळा. ७ दे० वायु; प० चांडाल. ८ दे० अंतरिक्ष; प० नाचणारा. ९ दे० द्युलोक; प० टक्कल पडलेला. १० दे० सूर्य; प० हिरव्या नेत्रांचा, ११ दे. नक्षत्र प० कबऱ्या वर्णाचा १२ दे० चंद्रमा; प० सिध्मरोगी १३ दे० अहन्. प० घाऱ्या डोळ्याचा १४ दे० रात्रि; प० काळ्या रंगाचा व घाऱ्या डोळ्याचा ॥ २१ ॥

अथैतानष्टौ विरूपानालभतेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च । अशूद्राऽअब्राह्म-णास्ते प्राजापत्याः । मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्राऽअब्राह्म-णास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

पुढील परस्पर विरुद्ध अशा वर्णनाच्या आठ पशूंची देवता प्रजापति आहे. १ अत्यंत उंच २ अत्यंत ठेंगणा ३ अति स्थूल ४ अति कृश ५ अति शुक्ल ६ अति

कृष्ण ७ मुळींच केश नसलेला ८ फारच केश असलेला वीणावादादि १४ व अति-दीर्घादि ८ मिळून बावीस. यानंतर १ मागध २ पुंश्चली ३ कितव ४ क्लीब हे चार शूद्र व ब्राह्मण जातीचे नसलेले जे चार पशु त्यांची देवताही प्रजापति आहे. ॥ २२ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते**
वाजसनेयिमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

विनियोग—(' सहस्रशीर्षा ' इत्यादि सोळा ऋचांच्या अनुवाकानें होत्या-प्रमाणें ब्रह्म्यानें पूर्वोक्त पशूंची स्तुति करावी. त्यापुढील सहा ऋचांनीं सूर्याची स्तुति करून वानप्रस्थाश्रमाकरितां यजमानानें अरण्यांत जावें पुनः गांवांत येऊं नये)

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिꣳ सर्वतः स्पृत्वा-त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

अर्थ—अनंत मस्तकें, नेत्र व पाय असलेला पुरुष भूमीला (जगाला) सर्व बाजूंनीं व्याप्त करून दहा अंगुळें उरला आहे म्हणजे परमात्मा सर्व व्यापून अतिरिक्त राहिला आहे ॥ १ ॥

पुरुषऽएवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेना-तिरोहति ॥ २ ॥

अर्थ—जें अन्नानें वाढतें व दुसरेंही भूत, भविष्य व वर्तमानकाळीं असणारें जें स्थावरजंगमात्मक वस्तु व अमृत (मोक्ष) या सर्वांचा पुरुष (भगवान्) अधिपति आहे ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

अर्थ—हें सर्व या पुरुषाचें सामर्थ्य आहे. याच्या स्वरूपाची कल्पना यावरून होणार नाहीं कारण हा पुरुष या सर्वांहून मोठा आहे. सर्व भूतें या पुरुषाच्या चतुर्थांशांत मावतात. बाकीचे या पुरुषाचे अंश (भाग) अविनाशी स्वरूपांत राहतात ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रा-मत्साशनानशनेऽअभि ॥ ४ ॥

अर्थ—तो हा त्रिपात् पुरुष ब्रह्मरूपानें संसारापेक्षां वर आहे. म्हणजे संसाराहून

निराळा आहे. मायेच्या योगानें त्याचा एक पाद जगद्रूपानें अवतीर्ण झाला. नंतर स्वर्गमोक्षाकडे जाणारे देवादि जीव ज्यांत आहेत अशा चेतन व अचेतनस्वरूपी जगद्रूपानें तो व्याप्त झाला ॥ ४ ॥

ततो॑ वि॒राड॑जायत वि॒राजो॒ऽअधि॒ पूरु॑षः । स जा॒तोऽअत्य॑रिच्यत प॒श्चा-द्भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥ ५ ॥

अर्थ—परमात्मा आपल्या मायेनें ब्रह्मांडरूपी विराट् देह निर्माण करून व त्यांत जीवरूपानें प्रवेश करून ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीव होता झाला. तसेंच तो उत्पन्न झालेला विराट पुरुष देव, मनुष्य व पशुपक्षिरूपी झाला. नंतर त्यानें पृथिवी व जीवशरीरें निर्माण केलीं ॥ ५ ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुतः॒ संभृ॑तं पृषदा॒ज्यम् । प॒शूँस्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्या॑नार॒ण्या ग्रा॒म्याश्च॒ ये ॥ ६ ॥

अर्थ—त्या पुरुषानें पुरुषमेधसंज्ञक यज्ञापासून दधिमिश्रित घृत उत्पन्न केलें; तसेंच त्या पुरुषानें वायु ज्यांची देवता आहे असे हरिण वगैरे रानटी पशु व गो, अश्व वगैरे ग्राम्य पशु निर्माण केले ॥ ६ ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ऽऋचः॒ सामा॑नि जज्ञिरे । छन्दा॑ꣳसि जज्ञिरे॒ तस्मा॒-द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत ॥ ७ ॥

अर्थ—त्या सर्वहुत यज्ञापासून ऋचात्मक ऋग्वेद, सामवेद व गायत्र्यादि सर्व छन्द आणि यजुर्वेद हीं उत्पन्न झालीं ॥ ७ ॥

तस्मा॒दश्वा॑ऽअजायन्त॒ ये के चो॑भ॒याद॑तः । गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑-ज्जा॒ताऽअ॑जा॒वयः॑ ॥ ८ ॥

अर्थ—खालीं व वर दोन्हीकडे ज्यांना दांत आहेत असे अश्व, गर्दभ वगैरे त्या यज्ञपुरुषापासून उत्पन्न झाले. तसेंच त्यापासून गाई, मेंढ्या व बकऱ्या उत्पन्न झाल्या ॥ ८ ॥

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न्पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः । तेन॑ दे॒वाऽअ॑यजन्त सा॒ध्याऽ ऋष॑यश्च॒ ये ॥ ९ ॥

अर्थ—सृष्टीला योग्य प्रजापतिप्रभृति देव व ऋषि यांनीं त्या प्रथमोत्पन्न यज्ञ पुरुषाचा प्रोक्षण संस्कार केला. त्या पुरुषरूपी पशूनें त्या सृष्टिसाधन योग्य देवांनीं व मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनीं यज्ञ केला ॥ ९ ॥

यत्पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः कति॒धा व्य॑कल्पयन् । मुखं॒ किम॑स्यासी॒त्किं बा॒हू किमू॒रू पादा॑ऽउच्येते ॥ १० ॥

अर्थ—यापुढें ब्रह्मवादी लोकांची सृष्टिविषयक प्रश्नोत्तरें आहेत. प्रजापतीच्या प्राणरूपी देवांनीं ज्यावेळीं पुरुष निर्माण केला त्यावेळीं त्यांनीं त्याला किती प्रकारांनीं निर्माण केलें? या पुरुषाचें मुख, बाहू, मांड्या व पाय कोणते होते तें सांगा ॥१०॥

ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य॒ मुख॑मासीद्बा॒हू रा॑ज॒न्यः कृ॒तः । ऊ॒रू तद॑स्य॒ यद्वैश्यः॑ प॒द्भ्याꣳ शू॒द्रो॑ऽअजायत ॥ ११ ॥

अर्थ—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र क्रमेंकरून पुरुषाचें मुख, बाहु, ऊरु व पाद यांपासून उत्पन्न झाले ॥ ११ ॥

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒तश्चक्षोः॒ सूर्यो॑ऽअजायत । श्रोत्रा॑द्वा॒युश्च॑ प्रा॒णश्च॒ मुखा॑द॒ग्निर॑जायत ॥ १२ ॥

अर्थ—त्या पुरुषाचे मनापासून चंद्र, चक्षूपासून सूर्य, कर्णापासून वायु व प्राण आणि मुखापासून अग्नि उत्पन्न झाला ॥ १२ ॥

नाभ्या॑ऽआसीद॒न्तरि॑क्षꣳ शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत । प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिशः॒ श्रोत्रा॒त्तथा॑ लो॒काँ२॥ अ॑कल्पयन् ॥ १३ ॥

अर्थ—या पुरुषाचे नाभीपासून अन्तरिक्ष, मस्तकापासून स्वर्ग, पायांपासून भूमि व कानांपासून दिशा उत्पन्न झाल्या व याप्रमाणें भूरादि लोकही उत्पन्न झाले ॥ १३ ॥

यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत । व॒स॒न्तो॑ऽस्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्मऽ इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥ १४ ॥

अर्थ—ज्यावेळीं देवांनीं पुरुषरूपी हविर्भागानें मानसयज्ञ केला त्यावेळीं वसंत या यज्ञाचें घृत होतें; ग्रीष्म हा इध्म व शरदृतु हें हविर्द्रव्य होतें ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

अर्थ—ज्यावेळीं देव यज्ञ करण्याकरितां पुरुष पशूला बांधते झाले अर्थात् पुरुषाचे ठायीं पशुत्वाची भावना करते झाले. त्यावेळीं त्या मानस यज्ञाचे परिधि सप्त छन्द होते व त्याच्या एकवीस समिधा छन्दोवर्गरूपी होत्या ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

अर्थ—देवांनीं मानसयज्ञानें यज्ञरूपी विष्णूचें पूजन केलें. कारण पूर्वी तें धर्माचें स्वरूप होतें. ते भाग्यवान् लोक त्या स्वर्गाचें सेवन करितात. ज्यांत पूर्वीचे साध्य व देव निवास करितात ॥ १६ ॥

अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

अर्थ—पृथ्वी, जल वगैरे पंचमहाभूतांपासून व विश्वकर्मा जो काल त्याचे प्रीतीमुळें जो रस उत्पन्न झाला त्याचें रूप धारण करून जो आदित्य रोज उदय पावतो तो पूर्वी पुरुषमेधयाजी मनुष्य होता. त्यानेंच हें सूर्यरूपी आजानदेवत्व (मुख्य देवत्व) मिळविलें ॥ १७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

अर्थ—हा सूर्यमण्डलस्थ पुरुष सर्वोत्कृष्ट आहे असें मी समजतों. तो आदित्य वर्णाचा आहे. व तमाच्या म्हणजे अविद्येच्या पलीकडे आहे. त्या आदित्यमण्डलस्थ पुरुषाचें ज्ञान झाल्यानेंच मृत्यूचें अतिक्रमण होतें म्हणजे परब्रह्माची प्राप्ति होते. ज्ञानाशिवाय मोक्षाला दुसरा मार्ग नाहीं ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

अर्थ—जो प्रजापति हृदयाच्या आंत राहून गर्भांत प्रवेश करतो. स्वस्वरूपानें अज असा जो मायेनें नाना प्रकारचीं रूपें धारण करतो, त्या प्रजापतीचें स्वरूप ब्रह्मवेत्ते ' अहं ब्रह्मास्मि ' अशा तऱ्हेनें जाणतात. त्या कारणस्वरूपी प्रजापति ब्रह्मामध्यें सर्व भूतसमुदाय स्थित आहे. तात्पर्य सर्व जग ब्रह्ममय आहे ॥ १९ ॥

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥ २० ॥

अर्थ—जो प्रजापति देवाकरितां प्रकाशतो. जो सर्व कार्यामध्यें देवांच्या पुढें ठेविला जातो व देवांच्या पूर्वी उत्पन्न झाला त्या ब्रह्मांश अशा आदित्याला नमस्कार असो ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥ २१ ॥

अर्थ—दीप्यमान प्राण सुशोभित असे आदित्यरूपी अपत्य उत्पन्न करीत असतां पहिल्यानें असें म्हणाले कीं, हे आदित्या, जो ब्राह्मण तुझी पूर्वोक्त उत्पत्ति जाणतो त्याचे स्वाधीन सर्व देव होतात तात्पर्य आदित्याची उपासना करणारा जगत्पूज्य होतो. ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुं मऽइषाण सर्वलोकं मऽइषाण ॥ २२ ॥

अर्थ—हे आदित्या, श्री (संपत्ति) व लक्ष्मी (सौंदर्य) तुझ्या स्त्रिया आहेत. दिवस व रात्री तुझे पार्श्व (दोन बाजू) आहेत. नक्षत्रें तुझें रूप आहे कारण तीं तुझ्यामुळेंच प्रकाशतात. द्यावापृथिवी तुझें मुख आहे अशा तुझी मी प्रार्थना करितो कीं, माझा परलोक चांगला होवो व माझे सर्व लोक चांगले होवोत अशी तूं इच्छा कर ॥ २२ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते
वाजसनेयमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

विनियोग—हा सबंध अध्याय व पुढील अध्यायांतील पंचावन्न मंत्र सर्वमेध-संबंधी आहेत. पहिल्या दोन मंत्रांत विज्ञानात्मा परमात्म्याशीं युक्त होऊन अग्न्यादिकांमध्यें पूर्ण भरलेला असल्यानें तो उपासना करण्यास योग्य आहे असें प्रतिपादन केलें आहे.

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म ताऽआपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

अर्थ—अग्नि, आदित्य, वायु; चंद्र व ऋग्, यजुः, साम हे तीन प्रसिद्ध वेद, जलें आणि तो प्रसिद्ध प्रजापति हीं सर्व ब्रह्मरूपीच आहेत ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

अर्थ—प्रकाशमान अशा पुरुषापासून सर्व कालाचें परिमाण, घटका, मुहूर्त वगैरे उत्पन्न झाले. कोणालाही या पुरुषाचें ऊर्ध्वदिशेकडे, चतुर्दिशेकडे व मध्यभागींही ग्रहण होत नाहीं म्हणजे हा प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विषय नाहीं ॥ २ ॥

न तस्य प्रतिमाऽअस्ति यस्य नाम महद्यशः । हिरण्यगर्भऽइत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्मान्न जातऽइत्येषः ॥ ३ ॥

अर्थ—त्या पुरुषाला उपमा नाहीं म्हणून त्याचें मोठें यश प्रसिद्ध आहे. तात्पर्य त्याचें यश सर्वांपेक्षा मोठें आहे. १ हिरण्यगर्भः २ यःप्राणतः ३ यस्येमे ४ य आत्मदा हीं चार प्रतीकें पंचविसाव्या अध्यायांतील दहा, अकरा, बारा व तेरा या मंत्रांचीं आहेत त्या चार मंत्रांच्या अनुवाकाचें हिरण्यगर्भः या येथील प्रतीकानें ग्रहण करावयाचें. 'मा मा हिंसीत् जनितव्या' या बाराव्या अध्यायांतील एकशेंदोन मंत्रांचें या प्रतीकानें ग्रहण करावयाचें. 'यस्मान् न जातः इंद्रश्च सम्राट्' हीं आठव्या अध्यायांतील छत्तिसाव्या व सदतिसाव्या मंत्रांचीं प्रतीकें आहेत. हे दोन मंत्र मिळून एक अनुवाक झाला. त्याचें प्रतीक 'यस्मान् न जातः' या शब्दांनीं

घेतलें. या ठिकाणीं वर दिलेले मंत्र सबंध आहेत असें समजून त्यांचा अर्थ जाणावा. (पूर्वोक्त ठिकाणीं अर्थ दिलेले असल्यामुळें आम्ही येथें पुनरुक्ति केली नाहीं. हे पूर्वी गेलेले व प्रतीकानें दाखविलेले मंत्र ब्रह्मयज्ञाचे वेळीं व जपाचे वेळीं तेथें दिलेल्या क्रमानें सगळे म्हणावे.) ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः सऽउ गर्भेऽअन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

अर्थ—हा देव सर्व पोटदिशांना व्यापून राहिला. हे लोकांनो, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे कीं, हा देव जन्माचे पूर्वीं उत्पन्न झाला, गर्भांतही तोच असतो तोच जन्मतो व तोच पुढेंही जन्माला येणार आहे. तोच सर्व वस्तूंत राहिला आहे व सर्वत्र त्याचे मुखादि अवयव आहेत. ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं चनैव यऽआबभूव भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

अर्थ—ज्याच्यापूर्वीं कांहींच जन्मलें नाहीं व ज्यानें हीं सर्व भुवनें उत्पन्न केलीं तो सोळा अवयवांचा लिंगशरीरी प्रजापती प्रजेसह कीडा करणारा होत्साता रवि, चंद्र व अग्नि एतद्रूपी तेजांचें सेवन करितो. ॥ ५ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः । योऽअन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

अर्थ—ज्या पुरुषानें द्युलोक वृष्टि करणारा बनविला व पृथ्वीला दृढ केलें (ती घट्ट असल्यामुळें सर्व प्राण्यांचें धारण होतें तसेंच वृष्टीचें ग्रहण होतें व अन्नाची उत्पत्ति होते) ज्याचे सामर्थ्यानें आदित्यमंडळ व स्वर्ग अडवून धरिला जातो जो अंतरिक्षांत वृष्टिरूपी जलाचें निर्माण करितो त्याखेरीज कोणत्या देवाला आम्ही हविर्भाग देऊं? ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभानेऽअभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधि सूरऽउदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम । आपो ह यद्बृहती-र्यश्चिदापः ॥ ७ ॥

अर्थ—द्यावापृथिवी ज्या पुरुषाचें चांगलें केलें असें म्हणून अभिनंदन करितात

त्या पुरुषाखेरीज दुसऱ्या कोणाला आम्ही हविर्भाग देऊं? त्या द्यावापृथिवी वृष्टिजनक अन्नानें प्राण्यांना अडवून धरतात व ज्या सुशोभित आहेत आणि ज्या द्यावापृथिवीमध्यें सूर्य उदय पावून अधिक शोभतो. 'आपो हयद्बृहतीः' हें सत्ताविसाव्या अध्यायाच्या पंचविसाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे 'यश्चिदापः' हे त्याच अध्यायांतील सव्विसाव्या मंत्राचे प्रतीक आहेत (ब्रह्मयज्ञांत व जपांत हे सबंध मंत्र म्हणावे) ॥ ७ ॥

वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्। तस्मिन्निदꣳ सं च वि चैति सर्वꣳ स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

अर्थ—वेदान्तरहस्य जाणणारा वेन नांवाचा पंडित तें ब्रह्म जाणतो. तें बुद्धिगुहेंत ठेविलेलें आहे. तसेंच तें नित्य आहे व सगळ्या जगाचें तें एकच घरटें आहे. जें सर्व विश्वाचा आधार आहे त्या ब्रह्मामध्यें प्रलयाच्या वेळीं हीं सर्व भूतें लीन होतात व सृष्टीचे वेळीं त्यापासूनच बाहेर पडतात. उभ्या आडव्या तंतूंत भरून राहिलेल्या पटाप्रमाणें परमात्मा या सर्व प्रजांमध्यें परिपूर्ण भरला आहे. व तो कार्यकारण स्वरूपाला प्राप्त होतो ॥ ८ ॥

प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान्गन्धर्वो धाम विभृतं गुहा सत्। त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत् ॥ ९ ॥

अर्थ—वेदान्तवेत्ता पंडित तें अविनाशी ब्रह्म झटकन सांगूं शकेल. तें ब्रह्म बुद्धिगुहेंत असून उत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपानें वांटलें गेलें आहे. या अविनाशी ब्रह्माचीं तीन रूपें ब्रह्मा, अंतर्यामी व विज्ञानात्मा एतत्स्वरूपी आहेत. जो तीं रूपें जाणतो तो ब्रह्मदेवाचाही पिता होतो म्हणजे परमात्मा होतो ॥ ९ ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा। यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त ॥ १० ॥

अर्थ—तो परमात्मा आम्हाला बंधूप्रमाणें मान्य, उत्पादक, धारण करणारा व सर्व स्थानांना जाणणारा असा आहे. ब्रह्मज्ञान ज्यांना प्राप्त झालें असे अग्न्यादिक देव तृतीय स्थान जो स्वर्ग त्यामध्यें स्वेच्छेनें राहतात. ॥ १० ॥

विनियोग—सर्वभूतांत मी आहे व माझे ठिकाणीं सर्व आहे असें ज्ञान झालें

त्या सर्वमेधयाजी पुरुषाला मुक्ति प्राप्त होते असें ११ व १२ या दोन मंत्रांनीं सांगितले आहे.

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च। उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥ ११ ॥

अर्थ—अशा तऱ्हेनें ज्याला ब्रह्माचें ज्ञान झालें असा सर्व मेधयाजी यजमान सर्व भूतें, सर्व लोक, सर्व दिशाविदिशा (यांना ब्रह्मस्वरूपी समजून) पहिल्यानें उत्पन्न झालेली वेदत्रयरूपी जी वाणी तींत सांगितलेलीं कर्में करून जीवरूपानें यज्ञाधिष्ठाता जो परमात्मा त्यांत प्रवेश करितो; म्हणजे ब्रह्मस्वरूपी होतो. ॥ ११ ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान्परि दिशः परि स्वः। ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

अर्थ—सर्वमेधयाजी द्यावापृथिवी, सर्व लोक, दिशा, आदित्य यांना ब्रह्मरूपानें तत्काल जाणून व यज्ञाची विस्तृत अशी इतिकर्तव्यता संपवून त्या ब्रह्माला सर्वत्र पाहतो. तेंच बनतो. व तें तो स्वरूपानें पूर्वींच आहे ॥ १२ ॥

विनियोग—या पुढील ३ मंत्रांत मेधेची याचना आहे.

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्। सनिं मेधामयासिषꣳ स्वाहा ॥ १३ ॥

अर्थ—मी अग्नीजवळ द्रव्य व बुद्धि मागतों, तो यज्ञगृहाचा पालक अचिंत्यशक्तिमान् व इंद्राला प्रिय आणि धन, बुद्धि यांची याचना करणाऱ्याला स्पृहणीय असा आहे ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते। तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

अर्थ—हे अग्ने, देवसमुदाय व पितर ज्या बुद्धीचें पूजन करितात ती बुद्धि देऊन मला बुद्धिमान् कर. तुला हें हवि सुहुत असो ॥ १४ ॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः। मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

अर्थ—वरुण, अग्नि, प्रजापति, इंद्र, वायु, व धाता मला बुद्धि देवोत. हें हवि सुहुत असो ॥ १५ ॥

विनियोग—श्रीची इच्छा करणारा पुरुष या मंत्रानें श्रीची याचना करता.

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम् । मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

अर्थ—ब्राह्मण व क्षत्रिय या जाती माझ्या लक्ष्मीला प्राप्त होवोत. देव माझे ठायीं उत्तम लक्ष्मी स्थापन करोत. त्या लक्ष्मीला हें हवि सुहुत असो. लक्ष्मी व सरस्वतीशिवाय यज्ञ सिद्ध होत नाहीं म्हणून त्यांची प्रार्थना ॥ १६ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते**
वाजसनेयमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३२ ॥

इति द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

विनियोग—सर्व मेधांनध्यें अग्निष्टुत्संज्ञक पहिल्या दिवशीं 'अस्याजरासः' पासून सतरा मंत्र पुरोरुचा आहेत.

अस्याजरासो दमामरित्राऽअर्चद्धूमासोऽअग्नयः पावकाः । श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

अर्थ—या यजमानाचे अग्नि वार्धक्यरहित असोत. तसेंच ते ज्याप्रमाणें दांडे नौकांचें रक्षण करितात त्याप्रमाणें घरांचें रक्षण करणारे असोत. तसेंच ते राक्षसरूपी शत्रूपासून रक्षण करणारे, पूज्य, ज्वालायुक्त, पवित्र करणारे, यजमानाचें श्वेतत्त्व व उज्ज्वलत्त्व वाढविणारे, क्षिप्रकार्यकारी, पोषण करणारे, काष्ठांत असणारे, वायूप्रमाणें उद्दीपक व सोमाप्रमाणें यजमानाचें इच्छित पूर्ण करणारे असे असोत ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूताऽउप द्यवि । यतन्ते पृथगग्नयः ॥ २ ॥

अर्थ—अग्नि नानाप्रकारेंकरून स्वर्गाकडे ज्याचा यज्ञ करितात ते हरित वर्णाचे धुरावरून ओळखले जाणारे व वायूनें प्रसन्न पावणारे असे आहेत ॥ २ ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ२॥ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

अर्थ—हे अग्ने, आमच्या मित्रावरुणांचा याग कर. देवांचा याग कर. मोठ्या यज्ञाचा व आपल्या गृहाचा याग कर ॥ ३ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ२॥ अश्वाँऽअग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः ॥ ४ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं रथस्वामीप्रमाणें देवाचें अतिशयेंकरून अवधान करणारे घोडे रथाला जोड. तूं पूर्वीचा होता आहेस. ह्या यागांत होतृसदनावर बैस ॥ ४ ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थेऽअन्यान्या वत्समुपधापयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रोऽअन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥ शतं १७००

अर्थ – रात्र व दिवस या दोघांचें गमन नेहमीं चालू असतें. त्यांचीं रूपें नाना प्रकारचीं आहेत. त्यांचें प्रयोजन कल्याणकारक आहे. प्रत्येक जण निरनिराळ्या वत्साला दूध पाजतो. (रात्रीं अग्निरूपी वत्साला व दिवस सूर्यरूपी वत्साला दूध पाजतो.) म्हणजे रात्रीच्या अग्निहोत्राची देवता अग्नि आहे व दिवसाच्या अग्निहोत्राची देवता सूर्य आहे. रात्री हरित वर्णाचा अग्नि अन्नयुक्त होतो. व दिवसां शुक्र वर्णाचा आदित्य मोठा तेजस्वी दिसतो ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः। यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ ६ ॥

अर्थ—हा अग्नि ह्या स्थानामध्यें मुख्य असून यजमानानें स्थापन केला आहे. हा अग्नि देवांचें आव्हान करणारा व सर्वोत्तम तऱ्हेनें याग करणारा आहे व यज्ञांत ऋत्विज त्याची स्तुति करितात. भृगुकुलोत्पन्न पुत्रवान् मुनि प्रत्येक यजमानाकरितां अरण्यामध्यें या अग्नीला प्रदीप्त करितात. हा अग्नि निरनिराळ्या कर्मांत उपयोगी पडणारा असल्यामुळें आश्चर्यकारक आहे व व्यापक आहे ॥ ६ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिꣳशच्च देवा नव चाऽसपर्यन्। औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्माऽआदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

अर्थ—३३३९ वस्वादि देव अग्नीची सेवा करितात त्यांनीं अग्नींत घृत सिंचन केलें व त्या अग्नीकरितां दर्भ पसरले, लगेच होत्याला वरण देऊन (वृत करून) त्यास त्यांनीं होत्रकर्मांत नियुक्त केलें. (घृतसिंचन, बर्हिस्तरण व होतृवरण हीच अग्नीची सेवा आहे) ॥ ७ ॥

मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम्। कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

अर्थ—देवांनीं अग्नि उत्पन्न केला तो द्युलोकाच्या शिरोभागीं सूर्यरूपानें प्रकाशणारा, पृथ्वीवर केव्हांही शान्त न होतां सर्वदा राहणारा, सर्व प्राण्यांचें हित करणारा, यज्ञाचे निमित्तानें अरणींतून उत्पन्न झालेला, भूतकालीन सर्व जाणणारा, ऐश्वर्ययुक्त यजमानाकडून अतिथीप्रमाणें पूज्य व चमसूपात्राच्या मुखांत राहणारा असा आहे ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया। समिद्धः शुक्रऽआहुतः ॥ ९ ॥

अर्थ—अग्नि निरनिराळ्या पूजेनें पापाचा समूळ नाश करितो. तो धनाची व हविर्द्रव्याची इच्छा करणारा, प्रदीप्त, शुद्ध व निमंत्रित असा आहे ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्नऽइन्द्रेण वायुना। पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं विश्वेदेव, इंद्र व वायु यांसह सोमरूपी मधूचें पान कर. तूं मित्राच्या नांवांनीं स्तुत आहेस ॥ १० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेजऽआनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके। अग्निः शर्धमनवद्यं युवानꣳ स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

अर्थ—ज्यावेळीं वृष्टीच्या निमित्तानें तेजाचें निमित्त असें हविर्द्रव्य अग्नींत होमलें जातें त्यावेळीं अग्नि जगद्बीजभूत जल द्युलोकाचे जवळ अंतरिक्षांत उत्पन्न करितो व वृष्टिद्वारां तो तें जल जमिनीवर सोडतो. तें जलरूपी बीज बलाला कारण आहे, निर्दोष आहे, व तरुणाप्रमाणें परिपक्व रसयुक्त आहे व सर्वांना चिंतनीय आहे ॥ ११ ॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु। सं जास्पत्यꣳ सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महाꣳसि ॥ १२ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं उत्तम लोकस्थिति चालावी म्हणून उत्साह धारण कर. तुझीं तेजें उत्तम असोत. पत्नीयजमानांना जितेंद्रिय व एकमेकांविषयीं प्रेम करणारे असें कर. व शत्रुत्व करूं पहाणारांचीं तेजें नष्ट कर ॥ १२ ॥

त्वाꣳ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने। इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

अर्थ—हे अग्ने, सूर्याप्रमाणें प्रदीप्त अशा मंत्रांनीं आम्ही अत्यंत गंभीर अशा तुझें वरण करितों. कारण तूं आमचें मोठें स्तुतिवाक्य ऐकतोस. व बलानें इंद्रासारखा आणि वायूसारखा असलेल्या देवतारूपी तुला श्रेष्ठ मनुष्यें हविरूपी अन्नानें पूर्ण करितात ॥ १३ ॥

त्वेऽअग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः। यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम्॥ १४॥

अर्थ—उत्तम प्रकारानें बोलावल्या गेलेल्या हे अग्ने, तुला पंडितलोक प्रिय होवोत. ते इंद्रियनियमन करणारे, जनामध्यें धनवान् असे आहेत. केवळ धनवानच नाहींत तर ते गाईंच्या दहिदुधांत बनविलेले पुरोडाशही तुला देतात॥ १४॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः। आसीदन्तु बर्हिषि मित्रोऽअर्यमा प्रातर्यावाणोऽअध्वरम्॥ १५॥

अर्थ—याचकांची याचना श्रवण करणाऱ्या हे अग्ने, हवि धारण करणारे व तुझ्या नेहमीं बरोबर असणारे जे देव त्यांसह तूं यज्ञाचें श्रवण कर. व मित्र, अर्यमा प्रातः सवनांतील हवि घेणारे देव दर्भावर बसोत॥ १५॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम्। अग्निर्देवानामवऽआवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः॥ १६॥

अर्थ—सर्व यज्ञार्ह देवांमध्यें दीनतारहित असा अग्नि सर्व मनुष्यांना पूज्य व देवांना हविर्द्रव्यरूपी अन्न समर्पण करणारा होत्साता सुखकर व चेतनावान् होवो॥ १६॥

महोऽअग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये। श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवोऽअधा वृणीमहे॥ १७॥

अर्थ—सर्वोत्कृष्ट अशी सूर्याची आज्ञा झाली असतां आम्ही देवांच्या अन्नाचा म्हणजे हविर्द्रव्याचा संस्कार करितों. ज्या अन्नाच्यायोगें आमचें कल्याण होईल. आम्ही पूज्य व प्रदीप्त अशा अग्नीच्या आश्रयभूत मित्र व वरुण यांचा अपराध न केलेले असे आहोत॥ १७॥

विनियोग—यापुढें बारा ऋचा सर्व मेधाच्या इंद्रस्तुतसंज्ञक द्वितीय दिवसांतील पुरोऋचा आहेत.

आपश्चित्पिप्युस्तर्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्तऽइन्द्र। याहि वायुर्न नियुतो नोऽअच्छा त्वꣳहि धीभिर्दयसे वि वाजान्॥ १८॥

अर्थ—हे इंद्रा, ज्याप्रमाणें जे ऋत्विज ते तुझ्या यज्ञाला व्याप्त करितात. नित्यप्राप्य-संज्ञक जलें तुला सोम वाढवितात. यास दृष्टान्त—ज्याप्रमाणें सोमाचा रस काढण्याच्या वेळीं उच्चारलेले वेदमंत्र सोम वाढवितात त्याप्रमाणें जलेंही सोम वाढवितात म्हणून वायु आपल्या घोड्यांच्या सन्मुख येतो त्याप्रमाणें तूं आमच्या सन्मुख ये, कारण तूं या कर्मांनीं निरनिराळ्या अन्नांना देणारा आहेस॥ १८॥

गावऽउपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा। उभा कर्णा हिरण्यया॥ १९॥

अर्थ—हे गाईंनो, तुम्ही या चात्वालरूपी कूपाजवळ या. कारण तुम्ही मोठ्या यज्ञाला रूप देणाऱ्या द्यावापृथिवीस्वरूपी आहां. तुमचे दोन्ही कर्ण सोन्याचे आहेत म्हणून दानाकरितां या॥ १९॥

यदद्य सूरऽउदितेऽनागा मित्रोऽअर्यमा सुवाति सविता भगः॥ २०॥

अर्थ—आज सूर्य उदय झाल्यावर अपराधरहित असे मित्र, अर्यमा, सविता व भग हे ज्या कर्माचें प्रेरणा करितील तें करावें.॥ २०॥

आ सुते सिञ्चत श्रियꣳ रोदस्योरभिश्रियम्। रसा दधीत वृषभम्। तं प्रत्नथायं वेनः॥ २१॥

अर्थ—नदा अभिषव करणाऱ्या सोमाला वाढवितें. हे ऋत्विजहो, सोमाचा रस काढला गेला. आतां तो चमसांत ओता. तो सोम द्यावापृथिवींना आश्रयभूत व सर्व बाजूंनीं सुशोभित असा आहे. 'तं प्रत्नथा' हें सातव्या अध्यायांतील बाराव्या मंत्राचें व 'अयंवेनः' हें त्याच अध्यायांतील सोळाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे॥ २१॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वेऽअभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः। महत्तद्वृष्णोऽअसुरस्य नामा विश्वरूपोऽअमृतानि तस्थौ॥ २२॥

अर्थ—विश्वेदेव सर्वत्र असलेल्या इंद्राचें रक्षण करितात. स्वयंप्रकाश आणि देवांचे प्रकाश झांकून टाकणारा असा तो इंद्र सर्वत्र गमन करितो. विश्वदर्शी व सावधान इंद्र वृष्टीकरितां जलांत अधिष्ठान करिता झाला म्हणून त्याचें नांव प्रसिद्धीस आलें॥ २२॥

प्र वो मुहे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे । इन्द्रस्य यस्य सुमखꣳ सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ २३ ॥

अर्थ—हे ऋत्विजांनो, तुम्ही ज्याचे सर्व यजमान आहेत अशा मोठ्या इंद्राची पूजा करा. तो तुमच्या हविर्द्रव्यानें आनंदित होणारा व सर्वव्यापी आहे. द्यावापृथिवी या इंद्राच्या उत्तम यज्ञाची, बलाची, उत्तम कीर्तीची व धनाची पूजा करितात ॥२३॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

अर्थ—समर्थ असा इंद्र ज्या यजमानांचा मित्र झाला त्यांचेकडे मोठा इध्मा पुष्कळ शस्त्रें व विशाल खड्ग होतात म्हणजे त्या यजमानांचे घरीं पुष्कळ यज्ञ होतात ॥ २४ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महाँ२ ॥ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, आमच्याकडे ये व हविर्द्रव्यानें आणि सोमभागांनीं संतुष्ट हो. तूं श्रेष्ठ व पूज्य आहेस ॥ २५ ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः । अहन्व्यꣳसमुशधग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

अर्थ—इंद्रानें वृत्रासुराला युद्धाला बोलाविलें. तो मायावी, दुष्ट दैत्यांना अरण्यांत मारतो. व यज्ञ करणाऱ्या यजमानांची स्तुति देवांना कळवितो. तो इंद्र चतुरंग सैन्ययुक्त नानाशस्त्रधारी व परद्रव्य हरण करणाऱ्या चोरांचा नाशक आहे ॥ २६ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था । संपृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे । महाँ२ ॥ इन्द्रो य ओजसा कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

अर्थ—हे सत्पालक इंद्रा, तूं एकटाच कोठें जातोस व तुझ्या जाण्याचा हेतु काय? तूं मोठा असून एकटा असल्यामुळें लोकांना गोड भाषेनें मार्ग विचारतोस. हे अश्ववान इंद्रा, आम्हांला एकटें जाण्याचें कारण सांग. कारण आम्ही तुझेच

आहोंत "महाँ इंद्रः" हें सातव्या अध्यायांतील चाळिसाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे. "कदाचन स्तरीरसि" हें आठव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या मंत्राचें व "कदाचन प्रयुच्छसि" हे त्याच्याच पुढील तिसऱ्या मंत्राचें प्रतीक आहे ॥ २७ ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् । सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीꣳ सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, निग्राभ्यसंज्ञक जलांनीं विशिष्ट अशा सोमाचा रस काढण्याची इच्छा करणारे मनुष्य (ब्राह्मण यजमान) तुझ्या कर्मांची स्तुति करितात. तसेंच भूमींतून द्रव्य घेण्याची इच्छा करणारे (क्षत्रिय) यजमानही तुझी स्तुति करितात. ती पृथ्वी मोठी, खाणींतील रत्न वगैरे एकदाच देणारी, पुष्कळ पदार्थ असलेली सुवर्णादि बहु भोग देणारी अशी आहे ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्ननु ॥ २९ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, माझी मोठी बुद्धि मी पूज्य अशा तुझ्या स्वाधीन करतों. कारण स्तुतीचे वेळीं यजमानाची बुद्धि तुला प्रकट करिते. तसेंच देव गुरुच्या आज्ञेनें उत्सवाच्या वेळीं बलानें शत्रूंचा पराजय करणारा अशी तुझी (इंद्राची) स्तुति करितात ॥ २९ ॥

विनियोग—यापुढील चौदा ऋचा व प्रतीकांनीं सांगितलेल्या तीन ऋचा अशा सतरा सूर्यस्तुत्संज्ञक तृतीय दिवसाच्या पुरोरुचा आहेत.

विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ ३० ॥

अर्थ—नानाप्रकारेंकरून प्रकाशमान असा तो सूर्य पुष्कळ व मधुररसयुक्त हविर्द्रव्य भक्षण करो. जो सूर्य यजमानाला अखंडित आयुष्य देतो व जो वातानें प्रेरित आहे तो सूर्य आपल्या शरीरानें प्रजेचें पालन करितो व त्या वाढवितो. आणि स्वतः शोभतो ॥ ३० ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ३१ ॥

अर्थ—ज्ञानोत्पादक अशा प्रसिद्ध सूर्यदेवाला जगाचें अवलोकन करण्याकरितां किरणें वाहून नेतात ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ२॥ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥३२॥

अर्थ—हे सूर्या, सर्वांच्याजी जननात भुरण्यु पक्ष्याचें रूप घेऊन स्वर्गाला जातो. तेव्हां जसा तूं त्यांच्याकडे पाहतोस तसा आम्ही स्वर्गावर जात असतां आमच्याकडे पहा ॥ ३२ ॥

दैव्यावध्वर्यूऽआगतꣳ रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञꣳ समञ्जाथे । तं प्रत्नथायं वेनश्चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

अर्थ—देवांचे अध्वर्यू असलेल्या अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही सूर्यासारख्या कांतिमान् रथानें या व आल्यावर सोमादि हविर्द्रव्यें वाढवा " तं प्रत्नथा " हें सातव्या अध्यायांतील बाराव्या मंत्राचें प्रतीक, " अयं वेनः " हें त्याच अध्यायांतील सोळाव्या मंत्राचें प्रतीक व " चित्रं देवानाम् " हें त्याच अध्यायांतील बेचाळिसाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे ॥ ३३ ॥

आ नऽइडाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देवऽएतु । अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

अर्थ—सर्व नरांचें हित करणारा सूर्यदेव प्रशंसायुक्त अशा यज्ञगृहांत अशा प्रकारें येवो कीं, सर्वांनीं यथेच्छ इडाभक्षण करावें, स्तुति करावी आणि हे तरुण (जरारहित) देवांनो, तुम्ही आगमनाचे वेळीं जसें संतुष्ट होतां त्याप्रमाणें आमच्या सर्व पुत्र, गाई वगैरेंना बुद्धीनें निश्चयपूर्वक संतुष्ट करा ॥ ३४ ॥

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगाऽअभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥

अर्थ—हे ऐश्वर्ययुक्त सूर्या, जे सर्व भूतसमुदाय उत्पन्न झाले ते तुझ्या स्वाधीन आहेत ॥ ३५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

अर्थ—हे आकाशाचें आक्रमण करणाऱ्या सूर्या, तूं तेजाचा उत्पादक आहेस व अग्नि वगैरेंना प्रकाशित करणारें तुझें तेज प्रकाशित करितोस ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततꣳ संजभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

अर्थ—जगांत तेज उत्पन्न करणें व विस्तृत अशा त्या तेजाचा पुनः आपणांत लय करून घेणें यांतच सूर्याचा मोठेपणा व ऐश्वर्य आहे. त्याच्याशिवाय दुसरा कोणी हें कार्य करूं शकणार नाहीं आणि ज्या वेळीं सूर्य हरित वर्णाचे किरण आपले ठिकाणीं आवरून धरतो त्या वेळींच आकाशांतून संध्याकाळचे पिवळ्या वर्णाचे किरणही आपल्या ठिकाणीं स्थापन करतो. नंतर तेंच रात्र वस्त्र पसरते म्हणजे अंधार पडतो ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे । अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः संभरन्ति ॥ ३८ ॥

अर्थ—सूर्य आकाशांत मित्राचें व वरुणाचें रूप धारण करून जनांना पहातो. तो मित्ररूपानें पुण्यवान् लोकांवर कृपा करितो व वरुणरूपानें पाप्यांना दंड करतो. या सूर्याचें एक परब्रह्मरूपी प्रकाशमान व देशकालापरिच्छिन्न स्वरूप आहे. तसेंच दुसरें द्वैतरूपी स्वरूप इंद्रियवृत्तींना दूर करितें म्हणजे तें द्वैतरूप इंद्रियवृत्तींना गोचर होतें (दिसतें) ॥ ३८ ॥

बण्महाँ२ ॥ असि सूर्य बडादित्य महाँ२ ॥ असि । महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ२ ॥ असि ॥ ३९ ॥

अर्थ—सर्व कार्यांत जगाची प्रेरणा करणाऱ्या सूर्या, तूं खरोखर मोठा आहेस. तसेंच आदित्या, तूंही मोठा आहेस. सर्व लोक नित्य अशा तुझ्या ऐश्वर्याची स्तुति करितात. हे देवा, खरोखर तूं मोठा आहेस. येथें आदरार्थ पुनरुक्ति केली आहे. ॥ ३९ ॥

बट्सूर्य श्रवसा महाँ२ ॥ असि सत्रा देव महाँ२ ॥ असि । मह्ना देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

अर्थ—हे सूर्या, तुझी कीर्ति मोठी आहे व सर्व देवांपेक्षां तुझें ऐश्वर्य श्रेष्ठ आहे. सर्व प्राण्यांकडून सर्व कार्यांत अर्घ्य देऊन पूजा केला जाणारा तूं व्यापक व अविनाश्य असा तेजोरूपी आहेस. ॥ ४० ॥

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमानऽओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ४१ ॥

अर्थ—किरणें सूर्याचा आश्रय करूनच इंद्रानें केलेली सृष्टि व धान्यें वगैरे प्राण्यांत वांटून देतात. आणि आम्ही तींच द्रव्यें उत्पन्न झालेल्या व पुढें होणाऱ्या पुत्रांना यथायोग्य त्यांचे विभागाप्रमाणें वांटून देऊं. ॥ ४१ ॥

अद्या देवाऽउदिता सूर्यस्य निरꣳहसः पिपृता निरवद्यात्। तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥ ४२ ॥

अर्थ—हे किरणरूपी देवांनो, आमचीं पापें दूर करा. व आमचीं अपकीर्ति करणाऱ्या कृत्यांचा नाश करा. व मित्र, वरुण, अदितिदेवमाता, समुद्र, पृथ्वी व स्वर्ग हीं आमच्या वचनाचा अंगिकार करोत ॥ ४२ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च। हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

अर्थ—रात्रिरूपी काळ्या रजाला (धुळीला) पुनर्भ्रमण करवून म्हणजे रात्री घालवून देव व मनुष्यांना आपापलीं कामें करावयास लावून आणि चांगलीं कर्में कोण करितो व वाईट कर्में कोण करितो अशा रीतीनें जगाचें निरीक्षण करीत सूर्य सोन्याचे रथांत बसून येतो ॥ ४३ ॥

विनियोग—यापुढें अकरा ऋचा व प्रतीकांत सांगितलेल्या सहा ऋचा मिळून सतरा वैश्वदेवस्तुत्संज्ञक सर्वमेधांतील चतुर्थ दिवसाच्या पुरोऋचा आहेत.

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिटऽइयाते। विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

अर्थ—सकाळच्या अग्निहोत्राच्या वेळीं रवि व रात्रीच्या अग्निहोत्राच्या वेळीं नियुत्संज्ञक अश्वयुक्त वायु असे अंतरिक्षांत राहणारे दोघे, दोन राजे मनुष्यसमुदायामध्यें येतात त्याप्रमाणें यजमानांच्या कल्याणाकरितां येतात. ज्या यजमानांनीं उत्तम पसरले जाणारे असे दर्भ यज्ञांत पसरले आहेत ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम्। आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

अर्थ—मी इंद्र, वायु, बृहस्पति, मित्र, अग्नि, पूषा, भग, आदित्य, व मरुद्गण यांना बोलावितों ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः। करतां नः सुराधसः ॥ ४६ ॥

अर्थ—वरुण आणि मित्र सर्व प्रकारेंकरून आमचें रक्षण करोत. व मित्रावरुण आम्हांला उत्तम धन देवोत ॥ ४६ ॥

अधि नऽइन्द्रेषां विष्णो सजात्यानाम्। इता मरुतोऽअश्विना। तं प्रत्नथायं वेनो ये देवासऽआ नऽइडाभिर्विश्वेभिः सोम्यं मध्वोमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, हे विष्णो, हे मरुद्गणा, हे अश्विनीकुमारांनो, आमच्या सजातीय ऋत्विजामध्यें तुम्ही या. ‘ तं प्रत्नथा ’ हें सातव्या अध्यायाच्या बाराव्या मंत्राचें प्रतीक. ‘ अयं वेनः ’ हें (त्याच अध्यायांतील) सोळाव्या मंत्राचें, व ‘ ये देवासः ’ हें एकोणिसाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे. तसेंच ‘ आन इडाभिः ’ हें तेहतीसाव्या अध्यायांतील चौतिसाव्या मंत्राचें व ‘ सोम्यं मधु ’ हें त्याच अध्यायांतील दहाव्या मंत्राचें आणि ‘ ओमासश्चर्षणी धृतः ’ हें सातव्या अध्यायांतील तेहतिसाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे ॥ ४७ ॥

अग्नऽइन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मारुतोत विष्णो। उभा नासत्या रुद्रोऽअध ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

अर्थ—हे अग्ने, हे इंद्रा, हे वरुणा, हे मित्रा, हे देवांनो, हे मरुद्गणांनो व हे विष्णो तुम्ही आम्हांला बल द्या. दोघे अश्विनीकुमार, रुद्र, देवपत्नी, पूषा, भग आणि सरस्वती या देवता हविर्द्रव्याचें सेवन करोत. ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिꣳ स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ२॥ अपः। हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शꣳसꣳ सवितारमूतये ॥ ४९ ॥

अर्थ—मी संरक्षणाकरितां इंद्राग्नि, मित्रावरुण, अदिति, आदित्य, पृथिवी, द्युलोक, मरुद्गण, पर्वत, अप्, विष्णु, पूषा, ब्रह्मणस्पति, भग व स्तुत्य असा सविता यांचें शीघ्र आवाहन करितों. ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः । यः शꣳसते स्तुवते धायि पज्रऽइन्द्रज्येष्ठाऽअस्माँ२ ॥ अवन्तु देवाः ॥ ५० ॥

अर्थ—जे याजकांनीं स्तुति करितात व पुष्कळ द्रव्यें संपादन करून जे हविर्द्रव्यें देतात; देव त्या यजमानांचें रक्षण करोत. ते देव आम्हांला धन देणारे, शत्रूंना रडविणारे, वृत्रासुरवधाविषयीं उत्साह असलेले, संग्रामांत आव्हान करीत असतां ज्यांना मारण्याचा संतोष होतो व ज्यांत इंद्र श्रेष्ठ आहे असे आहेत ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चोऽअद्या भवता यजत्राऽआ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

अर्थ—यज्ञ करण्यास योग्य अशा देवांनो, आज तुम्ही माझ्या सन्मुख व्हा. भिणाऱ्या अशा मी तुमचें मन माझ्या सन्मुख केलें आहे. तसेंच हे यज्ञार्ह देवांनो, हिंसक अशा वृकापासून व उतरण्यास ज्यांत पायऱ्या नाहींत अशा कूपापासून आमचें रक्षण करा. ॥ ५१ ॥

विश्वेऽअद्य मरुतो विश्वऽऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवाऽअवसाऽऽगमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽअस्मे ॥ ५२ ॥

अर्थ—आज सर्व मरुद्गण येवोत व इतर वसु, रुद्र आणि आदित्यरूपी मरुद्गण अन्नरूपी हविर्भक्षणानें संतुष्ट होण्याकरितां येवोत व त्यांच्या रक्षणानें सर्व गार्हपत्यादि अग्नि प्रज्वलित होवोत व देवांच्या संतोषानें सर्व गोभूहिरण्यादि द्रव्य व अन्न आम्हांला प्राप्त होवो ॥ ५२ ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेमꣳ हवं मे यऽअन्तरिक्षे यऽउप द्यवि ष्ठ । येऽअग्निजिह्वाऽउत वा यजत्राऽआसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

अर्थ—हे विश्वेदेवांनो, स्वर्गाजवळ व अन्तरिक्षांत राहणारे, अग्निमुखाचे व पूज्य असे तुम्ही सर्वजण माझें आव्हान ऐका व या आसनावर बसून संतुष्ट व्हा ॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वꣳ सुवसि भागमुत्तमम् । आदिद्दामानꣳ सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

अर्थ—हे सवित्या, तूं उदयसमयीं अगोदर अविनाशी व उत्तम असा हविर्भाग यज्ञयोग्य देवांना देण्याची निश्चयेंकरून प्रेरणा करितोस. नंतर लोक प्रकाशक किरणें पसरवितोस. तदनंतर जीवनहेतुभूत दिवसाचीं कर्में करण्याविषयीं मनुष्यांना प्रेरणा करितोस. सार्वमेधिक कर्म संपलें. ॥ ५४ ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारꣳ रथप्राम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अर्थ—(यापुढें पंधरा ऋचांचे दोन व तेरा ऋचांचा एक असे तीन अनुवाक पुरोरुचा आहेत त्यांचा कोणत्याहि कर्मांत विनियोग नाहीं.) हे उत्तम याग करणाऱ्या अध्वर्यो, ज्ञानी असा तूं मोठ्या बुद्धीनें सन्मुख होऊन वायूचा याग करण्याची अतिशय इच्छा करितोस. तो वायु मोठा धनवान्, सर्वांना स्पृहणीय, यजमानाचा रथ धनानें पूर्ण करणारा व ज्याचा निग्रह प्रकाशमान आहे, अश्वांनीं गमन करणारा व भूतकालदर्शी असा आहे. ॥ ५५ ॥

इन्द्रवायूऽइमे सुताऽउप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । (उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा) ॥ ५६ ॥

अर्थ—हे इंद्रवायूंनो, तुमच्याकरितां आम्ही सोमरसांचें कंडण केलें. सोमदेव तुमची इच्छा करितात म्हणून तुम्ही सोमरूपी अन्नासह या. हे सोमरसा, वायुदेवतेच्या संतोषाकरितां तुझें मी उपयामसंज्ञक पात्रानें ग्रहण केलें आहे. हे सोमपात्रा, हें तुझें स्थान आहे म्हणून स्नेही अशा इंद्रवायूंच्या संतोषाकरितां तुझें मी स्थापन करतों ॥ ५६ ॥

मित्रꣳ हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीꣳ साधन्ता ॥५७॥

अर्थ—मी सदाचारी पुरुषांना वाढविणारा मित्र व दुष्टनाशक वरुण या दोघांना बोलावितों. ते दोघे घृतयुक्त यज्ञकर्माचे साधक आहेत ॥ ५७ ॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आयातꣳ रुद्रवर्तनी । तं प्रत्नथायं वेनः ॥ ५८ ॥

अर्थ—हे दर्शनीय व सत्यवादिन् अशा अश्विनीकुमारांनो, रुद्राप्रमाणें गमन

करणारे असे तुम्ही या. सोमरस कांडलें गेलें. ते सोम तुमची इच्छा करितात. (तुम्ही पान करावें अशी त्यांची इच्छा आहे) व त्या सोमाच्या भोंवतीं दर्भ पसरले आहेत. ' तं प्रत्नथा ' हें सातव्या अध्यायांतील बाराव्या मंत्राचें व ' अयं वेनः ' हें त्याच अध्यायांतील सोळाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे ॥ ५८ ॥

विदद्यदीं सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्व्यꣳ सध्र्यक्कः । अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

अर्थ—देव जिच्यांत रममाण होतात अशी वेदत्रयरूपी वाणी यज्ञाचे सन्मुख येते. तिच्यांत उत्तम विभक्त्यन्त पदें आहेत व तिच्यांत अकारादि अक्षरांचा शब्द होतो. ती वेदवाणी जर अध्वर्यु जाणील तरच तो सोमरूपी अन्न तयार करील. तें सोमलक्षण अन्न दगडांनीं कुटलेलें, मोठें व पात्रांत स्थापन केलेलें व एकदम हवनाकडे जाणारें व यजमानाला श्रेष्ठता आणून देणारे असें आहे ॥ ५९ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुरऽएतारमग्नेः । एमेनमवृधन्नमृताऽअमर्त्यं वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः ॥ ६० ॥

अर्थ—देवांना विश्वाचा हितकारी जो अग्नि त्याहून वेगळा व सर्व कार्यांत पुढें करण्यासारखा दूत मिळाला नाहीं. देव त्या ह्या वैश्वानर अग्निरूपी दूताला, यजमानाला क्षेत्र मिळावें म्हणून वाढविते झाले. तो अग्नि अविनाशी आहे ॥ ६० ॥

उग्रा विघनिना मृधऽइन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृडातऽईदृशे ॥ ६१ ॥

अर्थ—आम्ही उग्र व हिंसकांचा विशेषेंकरून नाश करणारे जे इंद्राग्नि त्यांना बोलावितों. ते आम्हांला असल्या भयंकर संग्रामामध्यें सुख देतात ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ२॥ इयक्षते ॥ ६२ ॥

अर्थ—हे यज्ञ चालविणाऱ्या ऋत्विजांनो, द्रोणकलशांत असलेल्या व यागार्ह देवतांचा यज्ञ करण्याची इच्छा करणाऱ्या सोमाकरितां शत्रुरूपी स्तोत्रांचें गायन करा ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ । ये त्वा नूनमनु मदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमꣳ सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

अर्थ—हे धनवान् इंद्रा, जे मरुद्गण वृत्रहननकर्मामध्यें तुला वाढविते झाले व हे हरिनामक अश्वयुक्त इंद्रा, शंबरासुराच्या युद्धाचे वेळीं ज्यांनीं तुला वाढविलें. व ज्यांनीं असुरांनीं नेलेल्या जलांना परत आणण्याचे वेळीं तुला वाढविलें व जे मेधावी मरुद्गण निश्चयेंकरून तुला संतुष्ट करितात, त्यांच्यासह व गणांसह सोमरसाचें पान कर ॥ ६३ ॥

जनिष्ठाऽउग्रः सहसे तुराय मन्द्रऽओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, वेगवान् अशा बलाकरितां तूं जन्मला आहेस. तूं उत्कृष्ट, स्तुत्य, अत्यंत तेजस्वी, पुष्कळ अभिमान धारण करणारा असा आहेस. या वृत्रवधकर्मामध्यें मरुत्‌देवहि तुला वाढविते झाले. तूं जन्मापासूनच मोठा आहेस. कारण अत्यंत धनयुक्त अदितीनें तुला गर्भांत धारण केलें ॥ ६४ ॥

आ तू नऽइन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्धमागहि । महान्महीभिरूतिभिः ॥ ६५ ॥

अर्थ—वृत्रासुराला मारणाऱ्या हे इंद्रा, तूं शीघ्र आमच्याकडे ये व आमच्या देवयजनस्थानाला प्राप्त हो. तूं अतिशयित रक्षणांनीं मोठा आहेस ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वाऽअसि स्पृधः । अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

अर्थ--हे इंद्रा, पुष्कळ हिंसायुक्त संग्रामामध्यें तूं स्पर्धा करणाऱ्या सर्व शत्रुसेनांचा पराजय करितोस. ज्या अर्थी तूं सर्व रिपूंचा विनाशक आहेस त्या अर्थी आम्हांला मारणाऱ्या शत्रूंचा नाश कर. तूं दुष्टनाशक व स्वपक्षाची प्रशंसा उत्पन्न करणारा आहेस ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा । विश्वास्ते स्पृधः श्नथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

अर्थ—आईबाप लहान मुलाच्या मागून जातात त्याप्रमाणें द्यावापृथिवी शत्रूविषयीं त्वरा करणाऱ्या तुझ्या सैन्याच्या मागून जातात. सगळ्या स्पर्धमान शत्रुसेना तुझ्या रागाला भितात, कारण हे इंद्रा, तूं युद्धांत वृत्रासुराला मारितोस. ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्याद२ंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ६८ ॥

अर्थ—यज्ञ आदित्यदेवांना सुख देण्याकरितां येतो म्हणून हे आदित्यांनो, तुम्ही आम्हांला सुख देण्याकरितां या. तुमची अनुग्रह करणारी बुद्धि आमच्याकडे वळो. व पापी पुरुषाची ही धन प्राप्त करणारी बुद्धि आमच्याकडे वळो. हे सोमा, आदित्य देवांकरितां मी तुझ्यांत दही मिसळतों. ॥ ६८ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्व२ं शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नोऽअघशं२ंस ईशत ॥ ६९ ॥

अर्थ—हे सर्वप्रेरक सवित्या, तूं आमच्या गृहाचें अविनाशी व सुखकर रीतीनें पालन कर. तूं सुवर्णजिह्व म्हणजे सत्यवाक् आहेस व अत्यंत नवीन असें उत्तम सुख मिळावें म्हणून आमचें रक्षण कर. वाईटाची इच्छा करणारा कोणीही शत्रु आमच्यावर सत्ता न चालवो. ॥ ६९ ॥

प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

अर्थ—हे पत्नीयजमानांनो, तुमचे सोम कुटले गेले. कारण त्यांचे कुटणारे (रस काढणारे) ज्ञानी ऋत्विज आहेत. ते सोम निर्मल अध्वर्यूंनीं रस काढलेले निग्राभ्य जलांनीं युक्त असे आहेत. हे सर्वत्रगामी वायो, तुझ्या नियुत्संज्ञक घोड्यांना यज्ञीय देशास आण व तेथें येऊन तृप्त होण्याकरितां कांडलेल्या सोमाच्या रसाचा आपला अंश पी. ॥ ७० ॥

गावऽउपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ७१ ॥

अर्थ—हे गाईनो, तुम्ही या चात्वालरूपी कूपाजवळ या. कारण तुम्ही मोठ्या यज्ञाला रूप देणाऱ्या द्यावापृथिवीस्वरूपी आहांत. तुमचे दोन्ही कर्ण सोन्याचे आहेत म्हणून दानाकरितां या ॥ ७१ ॥

काव्ययोराजानेषु क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसा सधस्थऽआ ॥ ७२ ॥

अर्थ—हे शत्रुपक्षनाशक मित्रावरुणांनो, यजमानाच्या एकत्र सोमपानाच्या

जागीं तुम्ही या. तो यजमान शहाण्या लोकांनीं कल्याण करणाऱ्या तुमच्या सर्व सोमपानभूमीविषयीं व यज्ञग्रहाविषयीं यज्ञकर्मानें दक्ष आहे. ॥ ७२ ॥

दैव्यावध्वर्यूऽआगत२ं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञ२ं समञ्जाथे । तं प्रत्नथायं वेनः ॥ ७३ ॥

अर्थ—देवांचे अध्वर्यु असलेल्या अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही सूर्यासारख्या कांतिमान् रथानें या व आल्यावर सोमादि हविर्द्रव्यें वाढवा. ‘ तं प्रत्नथा ’ हें सातव्या अध्यायांतील बाराव्या मंत्राचे प्रतीक व ‘ अयं वेनः ’ हें त्याच अध्यायांतील सोळाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे. ॥ ७३ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३ दुपरि स्विदासी३ त् । रेतोधाऽआसन्महिमानऽआसन्त्स्वधाऽअवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

अर्थ—उद्गात्यांनीं या सोमांचा रश्मि वांकडाच विस्तृत केला. त्या दशापवित्र पात्रामध्यें ओतलेला सोम खालींवर असता झाला. व त्या वेळीं ग्रहचमसादि सर्व पात्रें जगदुत्पत्तिबीजभूत सोमाचे आधार बनले. (त्या पात्रांत सोमरस ओतला गेला) व उत्तम सोमरस त्या पात्रांचा आधेय बनला. व अन्नरूपी तो सोमरस होमाच्या पूर्वी व नंतर असतां झाला व होमानंतर प्रयत्नवान् असा तो सोमरस पलीकडेही गेला. ॥ ७४ ॥

आ रोदसीऽअपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसोऽअधारयन् । सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

अर्थ—ज्या वेळीं अरणींतून उत्पन्न झालेल्या या वैश्वानराला यजमानांनीं यज्ञकर्माकरितां स्थापन केलें, त्या वेळीं तो द्यावापृथिवींत पूर्ण भरला. एवढेंच नव्हे तर सूर्यरूपानें अंतरिक्षांतही भरून राहिला. ज्याप्रमाणें घोडा अन्नलाभाकरितां सर्वत्र नेला जातो, त्याप्रमाणें तो अग्नियागाकरितां आतिप्रणीता अग्नीध्रीयादि सर्व स्थानांवर नेला जातो. तो अग्नि सर्वज्ञ व सर्वभोगसंपादक असा आहे. ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

अर्थ—जे इंद्राग्नि लौकिकवाणींनींसुद्धां स्तुति पावलेले आगमन करितात, ते

उक्थस्तोत्ररूपी वाणीनें स्तुति करून यजमानाकडून सेविले जातात. ते आच्छादन करणाऱ्या पापांचे नाशक व स्वभावतः आनंदी आहेत. ॥ ७६ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये। सुमृडीका भवन्तु नः ॥७७॥

अर्थ—अविनाशी प्रजापतीचे पुत्र असे जे विश्वेदेव ते समीप येऊन आमची स्तुतिरूपी वाणी ऐकोत व आम्हाला सुखकर होवोत. ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शꣳ सुतासः शुष्मऽइयर्ति प्रभृतो मेऽअद्रिः। आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नोऽअच्छ ॥ ७८ ॥

अर्थ—(इंद्र मरुतांना म्हणतो) हे मरुतांनो, मंत्रवाक्यात्मक स्तुति माझ्याच संबंधीं आहेत. व मननात्मक स्तुति मलाच सुख देणाऱ्या आहेत. मीं पाठविलेला वज्र निश्चयेंकरून वेधस्थानांना जातो. तो वज्र शत्रुनाशक आहे. स्तुतीच केवळ माझी नसून यजमान जे उक्थादि म्हणतात (उच्चारितात) तेंही माझीच इच्छा करिते. (मन्त्र लागूं पडते.) व आमचे हे दोन घोडे मला यज्ञाभिमुख नेतात. ॥७८॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ२॥ अस्ति देवता विदानः। न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

अर्थ—हे धनवान् इंद्रा, आम्हांला असें आठवतें कीं, तुझें भाग्य कोणींही नष्ट केलें नाहीं. तुझ्याहून कोणीही दुसरा भाग्यवान् नाहीं. तसेंच तुझें सर्वज्ञत्वही कोणीं नष्ट केलें नाहीं. कारण कीं, तुझ्यासारखा विद्वान् देव नाहीं. व हे पुराणपुरुषा, वृत्र-वधादिक जीं कृत्यें तूं केलींस तीं वर्तमानकालीं असलेला, पूर्वी होऊन गेलेला व पुढें होणारा कोणीही देव अगर मनुष्य करणार नाहीं; म्हणून तूं यज्ञाचा स्वामी आहेस. ॥ ७९ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञऽउग्रस्त्वेषनृम्णः। सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ ८० ॥

अर्थ—सृष्टीच्या वेळीं तें श्रेष्ठ ब्रह्मच केवळ होतें. त्यापासून तेज हेंच ज्याचें धन आहे असा इंद्र जन्मला. तो इंद्र जन्मतांच सर्व शत्रूंना मारतो. व सर्वरक्षक विश्वेदेव त्या इंद्राच्या मागून संतुष्ट होतात. ॥ ८० ॥

इमाऽउ त्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु या मम। पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

अर्थ—हे बहुधन आदित्या, माझ्या शब्दरूपी वाणी तुला वाढवोत. तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान असलेले विद्वान् उद्गाते तुझी स्तुति करिते झाले. ते अग्नीसारखे तेजस्वी व पवित्र आहेत ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्वऽआर्यो दासः शेवधिपाऽअरिः। तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सोऽअज्यते रयिः ॥ ८२ ॥

अर्थ—हे आदित्या, सगळे वर्णाश्रमविहित कर्म करणारे धर्मनिष्ठ लोक तुझे दास आहेत. (तूं दासासारखें त्यांचें रक्षण करावेंस.) निधीचा रक्षक कृपण पुरुष तुझा शत्रु आहे. अशा धनवान् कृपण वैश्याचा भूमींत गांठविलेला असाही द्रव्यनिधि तुझ्याकरितांच आहे. (कृपणाचें धन त्याच्या उपयोगी नसून तुझ्याच उपयोगी पडतें.) तो कृपण अतिथीला वगैरे द्रव्य न देण्यानें आपलीच हिंसा करून घेतो. तसेंच तो द्रव्यरक्षणाकरितां सर्वदा शस्त्र धारण करितो ॥ ८२ ॥

अयꣳ सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रऽइव पप्रथे। सत्यः सोऽअस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

अर्थ—हा आदित्यरूपी इंद्र समुद्राप्रमाणें विस्तीर्ण झाला व अतींद्रियदर्शी ऋषींनीं त्याला बल दिलें. (ऋषींनीं स्तुति केली असतां देवतांचें बल वाढतें.) या आदित्याचा महिमा व बल हीं सत्य आहेत. यज्ञांत विप्रांचें राज्य असतां मी त्या महिम्याची स्तुति करितों ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयम्। हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नोऽअघशꣳस ऽईशत ॥ ८४ ॥

अर्थ—हे सर्वप्रेरक सवित्या, तूं आमच्या गृहाचें अविनाशी व सुखकर रीतीनें पालन कर. तूं सुवर्णजिह्व म्हणजे सत्यवाक् आहेस. अत्यंत नवीन असें उत्तम सुख मिळावें म्हणून आमचें रक्षण कर. वाईटाची इच्छा करणारा कोणीही शत्रु आमच्यावर सत्ता न चालवो. ॥ ८४ ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः। अन्तः पवित्रऽउपरि श्रीणानोऽयꣳ शुक्रोऽअयामि ते ॥ ८५ ॥

अर्थ—हे वायो, द्युलोकव्यापी अशा आमच्या यज्ञांत उत्तम बुद्धींनीं ये. कारण कीं, तेथें पात्रांतील व दशापवित्रपात्रांत असलेला होतृचमसानें ओतलेला शुद्ध सोमरस तुझा भाग म्हणून मी संस्कारपूर्वक तयार केला आहे. ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू सुसंदृशा सुहवेह हवामहे । यथा नः सर्वऽइज्जनोऽनमीवः सङ्गमे सुमनाऽअसत् ॥ ८६ ॥

अर्थ—आम्ही ह्या यज्ञामध्यें उत्तम निरीक्षण करणाऱ्या इंद्रवायूंचें आवाहन करितों. माझे सगळे पुत्रपौत्रादि समुदाय व्याधिरहित धनप्राप्तीच्या वेळीं उदार व पुष्कळ लोक जमले असतां वक्ते असे होवोत ॥ ८६ ॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये । यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टयऽआचक्रे हव्यदातये ॥ ८७ ॥

अर्थ—जो मनुष्य इष्टप्राप्तीकरितां व हविर्भाग देण्याकरितां निश्चयेंकरून मित्रावरुणांची स्तुति करितो तो अशा सेवनानें खरोखर शांत होतो. तो देवकर्म अशा यज्ञाकरितां संपत्तिमान होतो ॥ ८७ ॥

आयांतमुपभूषतं मध्वः पिबतमाश्विना । दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

अर्थ—हे अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही येथें येऊन यज्ञाला भूषित करा. व मधुर अशा सोमरसाचें पान करा. हे यज्ञफल देणाऱ्या व द्रव्यांचे स्वामी अशा अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही आकाशांतून वृष्टिरूपी दुग्ध भूमीवर पाडा. आमची हिंसा करूं नका व यज्ञांत या ॥ ८८ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

अर्थ—हिरण्यगर्भ वेदपालक प्रजापति व त्याची प्रिय सत्य स्वरूपाची वेदत्रयरूपी वाणी या यज्ञांत येवोत. व यज्ञार्ह देव यज्ञाप्रत प्राप्त होवोत. तो यज्ञ शत्रुनाशक मनुष्यांना हितकारक असा आहे. व या यज्ञांत पुरोडाशादि हविःपङ्क्ति, नाराशंसपङ्क्ति व प्रातःसवनादि तीन सवन वगैरे सवनपङ्क्तिसिद्ध केल्या जातात ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाऽअप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि । रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहꣳ हरिरेति कनिक्रदत् ॥ ९० ॥

अर्थ—देवांना आनंद देणारा हरित वर्णाचा व पर्जन्याचा शब्द करणारा सोम कांडला गेल्यानंतर निग्राभ्यादि जलांनीं रसरूपी होऊन तो गरुडाप्रमाणें उत्तम उडून स्वर्गांत धांवत जातो. तेथें पर्जन्यरूप धारण करून भूमीवर येऊन धान्यरूपाला प्राप्त होतो. तें धान्य व्रीहि, यव वगैरे रूपानें पिवळ्या वर्णाचें व बहुसंख्याक आणि पुष्कळांना स्पृहणीय असें आहे. (धान्य आपल्याला असावें असें पुष्कळांना वाटतें) ॥ ९० ॥

देवं देवं वोऽवसे देवं देवमभिष्टये । देवं देवꣳ हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

अर्थ—आम्ही देवतांच्या योग्य स्वरूपाचें अनुसंधान करणाऱ्या बुद्धीनें स्तुति करून तुम्हां सर्व देवांना संरक्षण करण्याकरितां, इष्टप्राप्तीकरितां व अन्नलाभाकरितां आवाहन करितों ॥ ९१ ॥

दिवि पृष्टोऽअरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । क्ष्मया वृधानऽओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

अर्थ—जो अग्नि द्युलोकामध्यें आदित्यस्वरूपानें स्थित होऊन प्रकाशित होतो, तो सर्व मनुष्यांचें हित करणारा आणि मोठा आहे व तो अग्नि आपल्या प्रकाशानें रात्रीचा अंधकार नाहींसा करितो. तो पृथ्वीवरील यजमानांनीं हविर्द्रव्य देऊन वाढविला असल्यामुळें तेजानें (उष्णतेनें) अन्नाला हितकारक म्हणजे अन्नोत्पादक आहे. (ऊन पडलें असतां वाफ येऊन पीक येतें) ॥ ९२ ॥

इन्द्राग्नीऽअपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः । हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिꣳशत्पदान्यक्रमीत् ॥ ९३ ॥

अर्थ—हे इंद्राग्नींनो, पाय नसलेली अशी ही उषा ज्यांना पाय आहेत अशा प्रजा झोंपीं गेल्या असतां त्यांच्या पूर्वीच येते व त्यांची झोंप घालवून त्यांना प्रेरणा करिते व प्राण्यांच्या वागिंद्रियानें पुष्कळ शब्द करणारी पसरते. (उषःकालीं पक्षी शब्द

करितात.) अशा तऱ्हेनें संचार करणारी उषा एका अहोरात्रांत तीस मुहूर्तांचें आक्रमण करिते ॥ ९३ ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकꣳ सरातयः । ते नोऽअद्य तेऽअपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

अर्थ—ते प्रसिद्ध विश्वेदेव वर्तमानकालीं एकचित्ताचे होऊन आम्हाला द्रव्य देणारे होवोत. व भविष्यकालामध्यें आमच्या पुत्रपौत्रांना धन देणारे होवोत. ते विश्वेदेव मंत्रदर्शी जो मनु त्याच्यासारखे दीप्तिमान् व धनदाते आहेत ॥ ९४ ॥

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्न्याभवत् । देवास्तऽइन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ ९५ ॥

अर्थ—हे महादीप्त, हे मरुद्गणा, हे इंद्रा, वसुरुद्रादित्य देव इंद्र आमचा मित्र कसा होईल, या अभिप्रायानें आत्म्याचें नियमन करितात; म्हणजे याकरितां तपश्चर्या करितात. हे इंद्रा, अशा रीतीचा तूं शत्रूकडून आलेल्या अपराधांना निवृत्त करितोस. नंतर तूं अन्नवान्, कीर्तिमान् व सर्वधनवान् होतोस. तूं निंद्य असुरांचा नाशक असून ऐश्वर्यवान् आहेस ॥ ९५ ॥

प्र वऽइन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत वृत्रꣳ हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

अर्थ—हे मरुतांनो, तुम्ही आपला स्वामी जो मोठा इंद्र त्याकरितां सोमरूपी स्तोत्राचें गायन करा. तो पापनाशक व शतयज्ञ करणारा इंद्र शंभर धारांच्या वज्रानें वृत्रासुराला मारो ॥ ९६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यꣳ शवो मदे सुतस्य विष्णवि । अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा । **इमाऽउ त्वा यस्यायमयꣳ सहस्र-मूर्ध्वऽऊ षुणः ॥ ९७ ॥**

अर्थ—इंद्र सर्व शरीरव्यापी अशा सोमरसाचा मद चढल्यावर याच यजमानाचें वीर्य व बल वाढवो. पूर्वी ऋषींनीं स्तुति केली त्याप्रमाणें आजही मनुष्य या इंद्राच्या, यजमानाच्या वीर्य व बल वाढविणाऱ्या पराक्रमाची स्तुति करोत. १ ' इमा उत्वा ' २ ' यस्यायम् ' ३ ' अयं सहस्रं ' हीं तीन प्रतीकें क्रमेंकरून तेहतिसाव्या अध्यायाच्या एक्यांयशी, ब्यांयशी व त्र्यांयशी या मंत्रांचीं आहेत. व ' ऊर्ध्वऊ षुणः ' हें अकराव्या अध्यायाच्या बेचाळिसाव्या मंत्राचें प्रतीक आहे ॥ ९७ ॥

इति श्री**पाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते**
वाजसनेयमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

इति त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति। दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

अर्थ—या अध्यायाचा विनियोग सांगितलेला नाहीं. जें मन पुरुष जागा असतां चक्षुरादि इंद्रियांपेक्षां दूर जातें, तसेंच जें परमात्म्याचा साक्षात्कार करून देणारें आहे व पुरुष निजला असतां जसें गेलें तसेंच परत येतें व जें दूर देशीं जाऊन तेथील पदार्थांचें ग्रहण करतें व जें विषयप्रकाशक अशा श्रोत्रादि इंद्रियांचें प्रवर्तक आहे अशा त्या माझ्या मनांत धर्मविषयक संकल्प असो म्हणजे सर्वदा माझ्या मनांत धर्मच राहो, पाप न राहो ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः। यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

अर्थ—यज्ञसंबंधी हवि वगैरे पदार्थांचें ज्ञान झाल्यावर कर्मठ, बुद्धिमान् व धारणाशक्ति असलेले पंडित ज्या मनाच्या साहाय्यानें यज्ञांतील कर्में करितात, जें सर्वेंद्रियांचे पूर्वी उत्पन्न झालें आहे, जें यज्ञ करण्यास समर्थ आहे व जें प्राणिमात्राच्या शरीरांत राहतें त्या माझ्या मनांत सर्वदा धर्मच राहो ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु। यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः। शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

अर्थ—जें मन सामान्य व विशेष अशा ज्ञानाचें जनक आहे व जें धैर्याचें कारण आहे तसेंच जें सर्वान्तर्यामी राहून सर्वेन्द्रियांना प्रकाशित करतें व जें अमृतस्वरूपी (अमरणधर्मी) आहे. तसेंच ज्याच्या साहाय्यावांचून लोकांना कोणतेंही कार्य करितां येत नाहीं त्या माझ्या मनांत सर्वदा धर्मच राहो ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम्। येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

अर्थ—शाश्वत अशा ज्या मनाच्या योगानें भूतकालांतील व वर्तमानकालांतील

वस्तूंचें ज्ञान होतें, ज्यांत होतृ, मैत्रावरुणादि सात होते आहेत अशा अग्निष्टोम यज्ञाचें अनुष्ठान ज्या मनाच्या साह्यानें होतें त्या माझे मनांत सर्वदा धर्मच राहो ॥४॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः। यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें चाकाचे अरे चाकाच्या तुंब्यांत स्थिर होतात त्याप्रमाणें ज्या मनाच्या स्फूर्तीनें ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद अध्ययनद्वारां प्रतिष्ठित होतात तसेंच वस्त्रांतील तन्तुसमुदायाप्रमाणें ज्या मनांत सर्व पदार्थविषयक ज्ञान ओतप्रोत भरलें आहे, त्या माझ्या मनांत सर्वदा धर्मच राहो ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिनऽइव। हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें चांगला सारथि घोड्यांना सर्व बाजूंनीं पुनः पुनः नेतो तसेंच चांगला सारथि घोड्यांना लगामांनीं जसा नियमित करतो; या दोन दृष्टांतांप्रमाणें मन प्राण्यांना विविध विषयांत नेतें व तेथें त्याचें नियमन करतें. जें मन हृदयांत राहतें व बाल्य, तारुण्य आणि वार्धक्य या सर्व अवस्थांमध्यें जें न थकतां राहतें व जें अत्यंत वेगयुक्त आहे त्या माझ्या मनामध्यें सर्वदा धर्मच राहो ॥ ६ ॥

पितुं न स्तोषं महो धर्माणं तविषीम्। यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

अर्थ—जें अन्न मोठें बल धारण करतें व ज्याच्या सामर्थ्यानें इंद्रानें सर्व संधिबंधनें मोडून वृत्रासुराचा नाश केला त्या अन्नाची मी स्तुति करतों ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि। क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रणऽआयूंषि तारिषः ॥ ८ ॥ शतं १८००

अर्थ—हे अनुमते, तूं माझें ऐक; आमचें कल्याणच कर. आमच्या संकल्पाची सिद्धि कर व त्याची समृद्धि कर; व आमचें आयुष्य वाढव ॥ ८ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम्। अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

अर्थ--अनुमति आम्ही यज्ञीय देवांचा जो यज्ञ करितों त्यास जाणो; व हविर्द्रव्यें घेणारा अग्निही तो यज्ञ जाणो. व हे दोघे हविर्भाग देणाऱ्या यजमानाला सुखकारक होवोत ॥ ९ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ १० ॥

अर्थ—हे सिनीवालि, हे विस्तृत केशभार धारण करणाऱ्या देवी, तूं देवांची बहीण आहेस; ती तूं आमच्या हविर्द्रव्याचें ग्रहण कर व हे देवी, आम्हांला संतति दे ॥ १० ॥

पञ्च नद्यः सरस्वतीमपि यन्ति सस्रोतसः । सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

अर्थ—साऱख्या वाहणाऱ्या दृषद्वती वगैरे पांच नद्या सरस्वतीला जाऊन मिळतात. ती सरस्वतीच पुढें त्या देशांत प्रसिद्ध झाली म्हणजे पांचही नद्यांचीं नांवें जाऊन केवळ सरस्वती हेंच नांव शिल्लक राहिलें ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमोऽअङ्गिराऽऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा । तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं देवांचा पहिला मित्र आहेस. तूं यजमानांना सुख देणारा द्रष्टा, प्रकाशमान व कल्याणकारक असा आहेस. तुझें यज्ञकर्म चालू असतां मरुद्गण कर्मज्ञानवान् व ज्यांचीं आयुधें शोभणारीं आहेत असे असतात ॥ १२ ॥

त्वं नोऽअग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य । त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषꣳ रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

अर्थ—हे प्रकाशमान व स्तुत्य अग्ने, तूं आपल्या संरक्षणसाधनांनीं धनवान् अशा यजमानांचें व आमच्या शरीरांचें रक्षण कर. कारण तुझें सावधान रीतीनें पालन केलें असतां तूं नातूंचा व गाईचा रक्षण करणारा होतोस ॥ १३ ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्त्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान । अरुषस्तूपो रुशदस्य पाजऽइडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

अर्थ—ज्ञान संपादन करावयाच्या वेळीं जो पृथ्वीचा मुलगा अग्नि जन्माला आला तो हिंसा न करणाऱ्या ज्वालांनीं युक्त आहे. या अग्नीचें प्रकाशक बल अरणीचें सामर्थ्य जाणणारा होऊन उताण्या अरणीमध्यें भर. ती अरणी इच्छा केली असतां कामना पूर्ण करणाऱ्या अग्नीला शीघ्र उत्पन्न करिते ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्याऽअधि । जातवेदो निधीमह्यग्ने हव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

अर्थ—हे प्राज्ञ अग्ने, पृथ्वीच्या देवयजनस्थानावर उत्तरवेदीच्या मध्यें हविर्द्रव्यें घेण्याकरितां आम्ही तुझी स्थापना करितों ॥ १५ ॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसेऽअङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिभिः स्तुवतऽऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

अर्थ--आम्हीं आंगिरस ऋषीप्रमाणें इंद्राकरितां त्रिवृदादिक बलहेतुभूत स्तोम समजून घेतों व मंत्राचा उच्चार करतों. तो इंद्र बलाची इच्छा करणारा, स्तुति केली असतां स्तोत्यांची इच्छा पूर्ण करणारा, उत्तम स्तुतींनीं यजमानांची स्तुति करणारा वेदमय मनुष्यरूपी व शौर्यादिकांनीं प्रसिद्ध असा आहे ॥ १६ ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाङ्गूष्यꣳ शवसानाय साम । येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाऽअर्चन्तोऽअङ्गिरसो गाऽअविन्दन् ॥ १७ ॥

अर्थ--तुम्ही बलाची इच्छा करणाऱ्या मोठ्या इंद्राला पुष्कळ अन्न द्या. हे मुलांनो, त्रिवृदादि सामाचा उच्चार करा. आमचे पूर्वज आंगिरसगोत्रोत्पन्न पितर ज्या अन्नानें अर्चन करून व ज्या सामानें स्तुति करून सूर्यकिरणांना प्राप्त झाले ते साम तुम्ही उच्चारा. आमचे आंगिरसगोत्रोत्पन्न पूर्वज आत्मस्वरूप जाणणारे होते ॥ १७ ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयाꣳसि । तितिक्षन्तेऽअभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, तुझ्यापासून विशिष्ट प्रकारचें ज्ञान सर्वप्रकारेंकरून प्राप्त होतें, म्हणून सोम संपादन करणारे ब्राह्मण तुझी इच्छा करितात. म्हणूनच ते सोमाचा रस काढतात व हविर्द्रव्यें धारण करितात व लोकांची निंदा सहन करितात ॥ १८ ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजाᳪस्या तु प्रयाहि हरिवो हरिभ्याम्। स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधानेऽअग्नौ ॥ १९ ॥

अर्थ—हे अश्वयुक्त इंद्रा, अग्नि प्रदीप्त झाला असतां दृढ मैत्री धारण करणाऱ्या व कामवृष्टि करणाऱ्या अशा तुझ्या निमित्तानें प्रातःसवनादि कर्में केलीं गेलीं. व सोमकंडणाचे दगड योजले गेले म्हणून तूं दोन घोड्यांच्या रथावर बसून ये. तुला दूर असें कांहींच नाहीं ॥ १९ ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिᳪ स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम्। भरेषुजाᳪ सुक्षितिᳪ सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

अर्थ—हे सोमा, तुझा उत्कर्ष झाला असतां आम्ही संतुष्ट होतों. तूं युद्धांत पराजित न होणारा, सेनांचें पालन करणारा, स्वर्ग देणारा, जलप्रद बलांचा रक्षक व संग्रामामध्यें जिंकणारा, उत्तम तऱ्हेनें राहणारा व उत्तम कीर्तीचा असा आहेस ॥२०॥

सोमो धेनुᳪ सोमोऽअर्वन्तमाशुᳪ सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति। सादन्यं विदथ्यᳪ सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

अर्थ—जो यजमान सोमाला हविर्द्रव्य देतो त्याला सोम, धेनु, शीघ्रगामी अश्व, घरांत, यज्ञांत व सभेंत उत्तम प्रकारें वागणारा आणि बापाची आज्ञा ऐकणारा असा मुलगा देतो ॥ २१ ॥

त्वमिमाऽओषधीः सोम विश्वास्त्वमपोऽअजनयस्त्वं गाः। त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ ॥ २२ ॥

अर्थ—हे सोमा, तूं या सर्व औषधी, जलें व गाई यांस उत्पन्न करिता झालास व तूंच विस्तीर्ण असें अंतरिक्ष पसरलेंस. तसेंच तूं आदित्यप्रकाशानें अंधकार दूर करितोस ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागᳪ सहसावन्नभियुध्य। मा त्वातनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

अर्थ—हे बलवान् सोमदेवा, देवसंबंधीं मन व द्रव्याचा अंश आम्हाला दे. अशा तऱ्हेनें तूं आम्हाला देत असतां तुला कोणीही प्रतिबंध न करो. कारण तूं सामर्थ्याचा स्वामी आहेस व स्वर्गाची इच्छा झाली असतां तूं आमच्या उभयलोक-प्राप्तीची चिकित्सा कर. (उभयलोकप्राप्तींत येणारा प्रतिबंध दूर कर) ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून्। हिरण्याक्षः सविता देवऽआगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

अर्थ—तो सविता देव यजमानाला स्पृहणीय रत्नें देणारा असा होत्साता या यज्ञास येवो. तो अमृतदृष्टि आहे व त्यानें पृथ्वीच्या आठही दिशा, तीन लोक, योजनादि मार्गपरिमाणें व सप्तसमुद्र यांस प्रकाशित केलें. ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवीऽअन्तरीयते। अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

अर्थ—ज्यावेळीं प्रेरक असा सूर्य द्यावापृथिवींच्या मध्यें येतो (उदय पावतो) त्यावेळीं तो अंधकाररूपी रोगाचा नाश करतो व ज्यावेळीं तो अस्तास जातो त्यावेळीं अंधकारानें द्युलोकाला व्याप्त करतो तो सुवर्णपाणि व द्यावापृथिवी या दोन लोकांतील प्राण्यांचें शुभ व अशुभ कर्में पहाणारा आहे ॥ २५ ॥

हिरण्यहस्तोऽअसुरः सुनीथः सुमृडीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ्। अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

अर्थ—जो सूर्यदेव राक्षसांना व दुःखकर अशा दैत्यांचा नाश करून उदयास आला, तो सूर्य आमच्या सन्मुख येवो. तो सुवर्णहस्ताचा, प्राणप्रद, उत्तम स्तुतियुक्त सुख देणारा व प्रत्येक माणसाचे दोष सांगणारा असा आहे ॥ २६ ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृताऽअन्तरिक्षे। तेभिर्नोऽअद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नोऽअधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

अर्थ—हे सवितृ देवा, ब्रह्मदेवानें अंतरिक्षांत पूर्वीच तुझे मार्ग धुळीनें रहित करून ठेविले आहेत त्या मार्गांनीं आज आम्हांला ने. व हे माझे आहेत असें आमच्याविषयीं सांग. ते मार्ग जाण्यास सुलभ व अन्न आणि जलांनीं युक्त आहेत ॥ २७ ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम्। अविद्रियाभि [illegible] ॥२८॥

अर्थ—हे अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही दोघेही सोमपान करा. व अखंडित अशा संरक्षणसाधनांनीं आमचें कल्याण करा ॥ २८ ॥

अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम् । अद्यूत्येऽवसे निह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २९ ॥

अर्थ—दर्शनीय, इच्छा पूर्ण करणारे अशा अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही आमच्या वाणीला व मनाच्या इच्छेला कर्मयुक्त करा (आम्ही वाणीनें व मनानें यज्ञकर्म करूं अशी आम्हाला प्रेरणा करा) म्हणून आम्ही सन्मार्गानें प्राप्त होणाऱ्या अन्नाच्या लाभाकरितां तुम्हांला बोलावितों. तसेंच अन्न देणाऱ्या यज्ञाकरितां आमची वृद्धि करा ॥ २९ ॥

द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥ ३० ॥

अर्थ—हे अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही रात्रंदिवस चांगलें ऐश्वर्य व अखंडित द्रव्यें देऊन आमचें रक्षण करा. व मित्र, वरुण, अदिति, समुद्र आणि द्युलोक हे आमच्या रक्षणाचा आदर करोत. (चांगलें रक्षण झालें असें म्हणोत) ॥ ३० ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

अर्थ—रात्रिरूपी काळ्या रजाला (धुळीला) पुनर्भ्रमण करवून म्हणजे रात्री घालवून देव व मनुष्यांना आपापलीं कामें करावयास लावून आणि चांगलीं कर्में कोण करितो व वाईट कर्में कोण करितो अशा रीतीनें जगाचें निरीक्षण करीत सूर्य सोन्याचे रथांत बसून येतो ॥ ३१ ॥

आ रात्रि पार्थिवꣳ रजः पितुरप्रायि धामभिः । दिवः सदाꣳसि बृहती वितिष्ठसऽआ त्वेषं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

अर्थ—हे रात्री, ज्या तुझ्या योगानें पृथ्वीलोक, अंतरिक्ष लोकासह व्याप्त केला जातो व मोठी अशी जी तूं द्युलोकांतील स्थानांना व्याप्त करितेस, त्या तुझा प्रखर अंधकार सुरू झाला आहे ॥ ३२ ॥

उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

अर्थ—हे अन्नवति उषे, तें प्रसिद्ध असें आश्चर्यकारक व पूज्य असें द्रव्य आम्हांला दे. ज्या द्रव्यानें आम्ही पुत्र, पौत्र, व सर्व संततीची वृद्धि करूं ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रꣳ हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रꣳ हुवेम ॥ ३४ ॥

अर्थ—आम्ही रोज सकाळीं अग्नि, इंद्र, मित्रावरुण, अश्विनीकुमार, भग, पूषा, ब्रह्मणस्पति, सोम व रुद्र यांचें आवाहन करितों ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रꣳ हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

अर्थ—आम्ही आदित्याचें आव्हान करितों. तो सकाळीं जय पावणारा, उत्कृष्ट अदितीचा मुलगा, जगाचा धारण करणारा असा आहे व दरिद्रीदेखील आपला स्वार्थ सिद्ध होईल या बुद्धीनें त्याच्या उदयाची अपेक्षा करितो. तसेंच रोगीही त्याच्या उदयाची अपेक्षा करितो. विशेष काय सांगावें, राजादेखील त्याच्या उदयाची अपेक्षा करितो ॥ ३५ ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः । भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

अर्थ—पुष्कळ व अविनाशी द्रव्य देणाऱ्या हे सूर्या, तूं आम्हांला द्रव्य देऊन कर्मविषयक सूक्ष्म बुद्धि दे. तसेंच आम्हांला पुष्कळ गाई व अश्व दे. आम्ही पुत्र-पौत्रांनीं बहुपुरुषयुक्त होऊं ॥ ३६ ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्वऽउत मध्येऽअह्नाम् । उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानाꣳ सुमतौ स्याम ॥ ३७ ॥

अर्थ—हे धनवान् रवे, आम्ही ज्ञानी होऊं व आम्ही सूर्याच्या अस्ताचे वेळीं, मध्यान्हाचे वेळीं व सूर्योदयसमयीं धनवान् होऊं. देवांची आमच्या विषयीं सद्बुद्धि असो ॥ ३७ ॥

भगऽएव भगवाँ२॥ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्वऽइज्जोहवीति स नो भग पुरऽएता भवेह ॥ ३८ ॥

अर्थ—हे देवांनो, आदित्यच धनवान् असो (इतर धनवान् होऊन काय उपयोग !) त्या सूर्यानें दिलेल्या द्रव्यानें आम्ही द्रव्ययुक्त होऊं. हे आदित्या, सर्वच लोक इष्टसिद्धीकरितां तुझें आवाहन करितात. हे आदित्या, तूं आमच्या या यज्ञकर्मामध्यें अग्रगामी हो ॥ ३८ ॥

समध्वरायोषसोऽनमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिनऽआवहन्तु ॥ ३९ ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें घोडा रथाला जोडून नेण्याकरितां तसेंच अग्न्याधानाच्यानिमित्तानें शुचिपदाकरितां नम्र होतो (घोड्याच्या ठराविक पावलाचे जागीं अग्निहोत्राचा अग्नि स्थापन करितात) त्याप्रमाणें प्रातःकालाचे अधिष्ठातृ देव द्रव्य देणाऱ्या आदित्याला आमच्या सन्मुख आणोत ॥ ३९ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्नऽउषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४० ॥

अर्थ—अश्व, गाई व पुत्र यांनीं युक्त, कल्याणकारक व देवाचे पाण्याची वृष्टि करणाऱ्या, सर्व बाजूंनीं वृद्धिंगत झालेल्या अशा उषारूपी देवता सर्वदा आमचें अज्ञान दूर करोत. हे उषा देवतांनो, तुम्ही आमचें कल्याणकारक वस्तूंनीं रक्षण करा ॥ ४० ॥

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदाचन । स्तोतारस्तऽइहऽस्मसि ॥४१॥

अर्थ—हे पूषन्, तुझ्या यज्ञकर्मामध्यें राहणाऱ्या आमचा केव्हांही नाश न होवो. या यज्ञकर्मांत आम्ही तुझे स्तुतिकर्ते होऊं ॥ ४१ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतोऽअभ्यानडर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियꣳ सीषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

अर्थ—इष्ट अशा वेदवाणीनें सन्मुख केला गेलेला पूषा अर्काला व्याप्त करितो. तो अर्क सर्व मार्गांचा स्वामी आहे. तो पूषा आम्हाला आल्हादकारक सुखांची व शोकाचा नाश करणारीं साधनें देवो. तसेंच तो आमचीं सर्व कर्में सिद्ध करो ॥ ४२ ॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपाऽअदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

अर्थ—जगाचा रक्षक व हिंसा करण्यास अयोग्य असा तो यज्ञ अग्नि, वायु व आदित्यरूपी तीन स्थानांना व्याप्त करिता झाला व या तीन स्थानांवरूनच तो पुण्यकर्में करितो ॥ ४३ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाꣳसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ४४ ॥

अर्थ—संसाराविषयीं निष्काम व प्रमादरहित असे ब्राह्मण त्या यज्ञाच्या ब्रह्मरूपी परमपदाची उपासना करितात. ॥ ४४ ॥

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा । द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभितेऽअजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

अर्थ—द्यावापृथिवी सूर्यानें आपल्या सामर्थ्यानें दृढ धरून ठेविल्या आहेत. त्या जलयुक्त आहेत व सर्व प्राण्यांना आश्रयभूत, विस्तीर्ण व अतिशय लांबरुंद मधुरूपी जल देणाऱ्या चांगल्या स्वरूपाच्या जरारहित व पुष्कळ वीर्यवान अशा आहेत ॥ ४५ ॥

ये नः सपत्नाऽअप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् । वसवो रुद्राऽआदित्याऽउपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

अर्थ—आमचे शत्रु पराभूत व्हावेत म्हणून आम्ही इंद्राग्नींच्या सामर्थ्यानें त्यांचा नाश करतों. अष्ट वसु, एकादश रुद्र व द्वादश आदित्य हे मला उच्चस्थानस्थित, उत्कृष्ट, ज्ञेयवस्तूंचा जाणणारा व सर्वस्वामी असा करोत ॥ ४६ ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना । प्रायुस्तारिष्टं नी रपांꣳसि मृक्षतꣳ सेधतं द्वेषो भवतꣳ सचाभुवा ॥ ४७ ॥

अर्थ—हे अश्विनीकुमारांनो, तुम्ही तेहतीस देवांसह ह्या सोम पिण्याच्या जागीं या व आमचें आयुष्य वाढवून आमचीं सर्व पापें व दौर्भाग्य नष्ट करा; व आमच्या यज्ञकार्यांत संयुक्त व्हा ॥ ४७ ॥

एष वः स्तोमो मरुतऽइयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः। एषायासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

अर्थ—हे मरुद्गणांनो, वैराग्यसंपन्न व माननीय अशा या यजमानाचा हा स्तोम व सत्य आणि प्रिय अशी स्तुतिरूपी वाणी, तुमच्याकरितां चालू झाली आहे. हे मरुद्गणांनो, तुम्ही अन्नाच्या निमित्तानें व आमचें शरीर बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य या तीनही अवस्थांत दृढ करण्याकरितां या. तसेंच आम्ही तुमच्या प्रसादानें जीवनप्रद असें अन्न व बल प्राप्त करूं ॥ ४८ ॥

सहस्तोमाः सहच्छन्दसऽआवृतः सहप्रमाऽऋषयः सप्त दैव्याः। पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीराऽअन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

अर्थ—प्रजापतिरूपी प्राणाचे अभिमानी असे भारद्वाजादि सप्त ऋषि पूर्व कल्पोत्पन्न ऋषींच्या मार्गाचें अनुसरण करून सारथी रथाच्या घोड्यांच्या दोऱ्या करतो, त्याप्रमाणें सृष्टिरूपी यज्ञ करते झाले (सप्तऋषींनीं सृष्टि निर्माण केली) ते ऋषि स्तोम व गायत्र्यादि छन्दसहित कर्मं करणारे, शब्दप्रमाणाची परीक्षा करणारे व बुद्धिमान् आहेत ॥ ४९ ॥

आयुष्यं वर्चस्यꣳ रायस्पोषमौद्भिदम्। इदꣳ हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् ॥ ५० ॥

अर्थ—(हिरण्याची स्तुति) आयुष्यप्रद, तेजाला हितकर, धनाची वृद्धि करणारें, स्वर्ग देणारें व अन्नयुक्त असें सुवर्ण जयप्राप्तीकरितां मला प्राप्त होवो ॥ ५० ॥

न तद्रक्षाꣳसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजꣳ ह्येतत्। यो बिभर्ति दाक्षायणꣳ हिरण्यꣳ हिरण्यꣳ स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

अर्थ—राक्षस व पिशाच सुवर्णावर प्रभाव पाडूं शकत नाहींत (ते सुवर्णाचा नाश करूं शकत नाहींत) तें देवांचें प्रथम उत्पन्न झालेलें तेज असल्यामुळें जो पुरुष त्याचे (सुवर्णाचे) दागिने घालतो तो देवलोकांत पुष्कळ दिवस राहतो व मनुष्यलोकांतही सर्वापेक्षां अधिक वांचतो ॥ ५१ ॥

यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यꣳ शतानीकाय सुमनस्यमानाः। तन्मऽआबध्नामि शतशारदायायुष्मान्जरदष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥

अर्थ—हौसी अशा दक्षवंशोत्पन्न ब्राह्मणांनीं जें सुवर्ण बहुसैन्ययुक्त अशा शतानीकनामक राजाच्या शरीरावर बांधलें तें सुवर्ण मी शंभर वर्षे वांचण्याकरितां माझ्या शरीरावर बांधतों. त्यायोगें मी जरा (म्हातारपणा) येईपर्यंत पुष्कळ वर्षे वांचेन ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजऽएकपात्पृथिवी समुद्रः। विश्वेदेवाऽ ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ताऽअवन्तु ॥ ५३ ॥

अर्थ—अहिर्बुध्न्यसंज्ञक व अज एकपातसंज्ञक रुद्र, पृथिवी, समुद्र व विश्वेदेव हे आमचीं स्तुतिवाक्यें ऐकोत व आमचें रक्षण करोत. ते सत्यानें वाढणारे, मंत्रांनीं बोलावले जाणारे व पंडितांनीं स्तुत असे आहेत ॥ ५३ ॥

इमा गिरऽआदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि। शृणोतु मित्रोऽअर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षोऽअꣳशः ॥ ५४ ॥

अर्थ—आम्ही ज्यांतून तूप गळतें अशा स्तुतिरूपी वाणींचा बुद्धिरूपी स्रुचेनें चिरकाल प्रकाशणाऱ्या आदित्य देवतांच्या निमित्तानें याग करतों. मित्र, अर्यमा, भग, पुष्कळ प्रकारें उत्पन्न होणारा त्वष्टा, वरुण, दक्ष व अंश हे देव आमच्या त्या स्तुतिवाणींना ऐकोत ॥ ५४ ॥

सप्तऽऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम्। सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽअस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

अर्थ—शरीरांत असलेलीं १ त्वक् २ चक्षु ३ श्रवण ४ जिव्हा ५ घ्राण ६ मन ७ बुद्धि हीं सात इंद्रियें सर्वदा सावधानरीतीनें शरीराचें रक्षण करितात. ते झोपेच्यावेळीं मनुष्याच्या जीवात्म्यांत लीन होतात. तीं सात इंद्रियें देहव्यापक आहेत. तीं सात इंद्रियें लीन झालीं असतां प्रकाश असे प्राण व अपान जागृत असतात. ते झोप घेत नाहींत व प्राण्यांचें रक्षण करतात ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे। उप प्रयन्तु मरुतः सुदानवऽइन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ ५६ ॥

अर्थ—हे ब्रह्मयानें पालन करणाऱ्या देवा, ऊठ व कार्याला आरंभ कर. कारण देवांनीं आमच्याकडे यावें म्हणून आम्ही तुला येण्याची प्रार्थना करितों. उत्तमप्रकारें-

करून दान करणारे असे ते देव तुझ्यावरोबर यवोत. हे इंद्रा, तूंही त्यांच्याबरोबर येण्याची त्वरा कर ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम्। यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रोऽ-
अर्यमा देवाऽओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

अर्थ—ज्यांत इंद्र, वरुण, मित्र, अर्यमा व इतर देव निवास करतात, ब्रह्मणस्पति त्या शस्त्रयोग्य मंत्राचें उत्तमप्रकारें उच्चार करतो ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व। विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः। यऽइमा विश्वा विश्व-
कर्मा यो नः पिता अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

अर्थ—हे ब्रह्मणस्पते, तूं या जगाचा नियामक आहेस म्हणून आम्हीं केलेली सूक्ती स्तुति तुला कळो. आमच्या अपत्यांना संतुष्ट कर. देव ज्या सुखाचें पालन करतात तें सर्व सुख आम्हांला असो. आम्ही कल्याणकारक पुत्रयुक्त होऊन यज्ञामध्यें 'अन्नाचें दान करा, अन्न भक्षण करा' अशा प्रकारें पुष्कळ बोलूं. 'य इमा विश्वा' हें सतराव्या अध्यायाच्या सतराव्या मंत्राचें, 'विश्वकर्मा किमन्तः' हें त्याच अध्यायांतील सव्विसाव्या मंत्राचें, 'यो' नः पिता हेंही त्याच अध्यायांतील सत्ताविसाव्या मंत्राचें आणि 'अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि' हें अकराव्या अध्यायांतील त्र्यांयशी मंत्राचें प्रतीक आहे ॥ ५८ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहोमहापाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते
वाजसनेयिमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

इति चतुस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

विनियोग—पसतिसाव्या अध्यायांत पितृमेधासंबंधी मंत्र आहेत. मृत्यूचें वर्ष माहीत नसल्यास पितृमेधयज्ञ करावा. वर्ष माहीत असेल तर विषमवर्षी म्हणजे तिसऱ्या पांचव्या वगैरे वर्षी मृत दिवसाच्या नक्षत्रावर अगर चित्रा वगैरे नक्षत्राचे दिवशीं, अमावास्येला, ग्रीष्म अगर शरदृतूंत अगर माघमासीं पितृमेध करावा.

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः। अस्य लोकः सुतावतः। द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

अर्थ—दुःखकारक, देवहिंसक व परद्रव्यापहारक असुर येथून दूर जावोत. सोमयज्ञ करणाऱ्या व अस्थिस्वरूपी झालेल्या या यजमानाचें हें स्थान आहे. यमानें यजमानांना दिवस व रात्रींनीं स्पष्ट केलेलें असें स्थान द्यावें. ॥ १ ॥

विनियोग—नंतर अध्वर्यूनें दक्षिणदिशेकडे पलाश-शाखा फेंकून द्यावी व त्या क्षेत्राच्या दक्षिणेकडे व उत्तरेकडे सहा बैलांचा नांगर जुंपावा. नंतर अध्वर्यूनें 'सविता ते' या मंत्राचा जप करावा.

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु तस्मै युज्यन्तामुस्रियाः ॥ २ ॥

अर्थ—हे यजमाना, सूर्य तुझ्या शरिरांना पृथ्वीवरील स्थानाची इच्छा उत्पन्न करो. सूर्यानें दिलेल्या क्षेत्रावर संस्काराकरितां बैल जुंपले जावोत. ॥ २ ॥

विनियोग—नंतर अध्वर्यूनें 'वायुः पुनातु' इत्यादि मंत्रानें चार नांगराच्या रेषा नांगराव्या.

वायुः पुनातु सविता पुनात्वग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसा। विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥ ३ ॥

अर्थ—हे पृथ्वी, वायु अग्नीच्या तेजानें, सूर्य आपल्या तेजानें, तुझें विदारण करो. (नंतर सर्व शेत नांगरून नांगराचे बैल सोडावे) नांगरापासून बैल सोडले जावोत. ॥ ३ ॥

विनियोग—नांगरलेल्या शेतांत सर्व औषधी पेराव्या.

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता। गोभाजऽइत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ४ ॥

अर्थ—हे औषधींनो, आश्वत्थ स्रुचेमध्यें तुमचें स्थान आहे व तुम्हांला पळसाच्या जुहूमध्येंही जागा दिली आहे. हे हविर्भूत औषधींनो, अग्नींत होम केलेल्या तुम्ही आदित्याचें सेवन करणाऱ्या व्हा. तुम्ही यजमानाचें अन्नदानानें पोषण करितां म्हणून तुम्हांला वरील स्थानें दिलीं आहेत. ॥ ४ ॥

विनियोग—त्या शेताच्या मध्यभागीं मृताच्या अस्थींचा ढीग करावा.

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थऽआवपतु। तस्मै पृथिवि शं भव ॥५॥

अर्थ—हे यजमाना, सूर्य तुझ्या अस्थि पृथ्वीच्या मांडीवर ठेवो. हे पृथ्वी, त्या अस्थिरूपी यजमानाला तूं सुखकारक हो. ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ। अप नः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

अर्थ—हे देवदत्ता, (येथें मृताच्या नांवाचा जप करावा.) उदकाच्या जवळील स्थानावर प्रजापतिदेवतेच्या निमित्तानें मी तुझें स्थापन करितों. तो प्रजापति आमचें पाप पूर्णतऱ्हेनें दग्ध करून निःशेष करो ॥ ६ ॥

विनियोग—कुंभ टाकण्यास पाठविलेला ब्राह्मण परत आल्यावर अध्वर्यूनें 'परंमृत्यो' या मंत्राचा जप करावा.

परं मृत्योऽअनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्यऽइतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाᳪं रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

अर्थ—हे मृत्यो, माझ्यापासून पराङ्मुख होऊन अन्य मार्गानें जा. तो तुझा पितृयाणरूपी मार्ग देवयानमार्गाहून भिन्न आहे. तुला सर्व दिसतें व ऐकूं येतें म्हणजे तूं ज्ञानी आहेस. तुला माझें सांगणें असें कीं, आमच्या प्रजा व पुत्रांची हिंसा करूं नकोस. ॥ ७ ॥

विनियोग—'शं वातः' इत्यादि दोन मंत्रांनीं जागचे जागीं हाडें ठेवून पूर्वेकडे डोकें असलेली पुरुषाची आकृति रचावी.

शं वातः शᳪं हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः। शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशूशुचन् ॥ ८ ॥

अर्थ—हे यजमाना, वायु व सूर्यकिरण तुला सुखकारक होवोत व प्रत्येक दिशेला ठेवलेल्या तीन तीन विटा तुझें कल्याण करोत. तसेंच अग्नि तुझें कल्याण करो. व पृथ्वीवरील अग्नि तुला ताप न देवोत. ॥ ८ ॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः। अन्तरिक्षᳪं शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

अर्थ—दिशा तुझ्याकरितां क्लृप्त (तयार) होवोत. जल व समुद्र आणि आकाश तुझें कल्याण करो. सर्व दिशा तुझ्याकरितां तयार होवोत. ॥ ९ ॥

विनियोग—'अश्मन्वतीः' या मंत्रानें अध्वर्यु, यजमान व अमात्यांनीं खड्ड्यांत तीन दगड टाकून त्या खड्ड्यावरून जावें.

अश्मन्वती रीयते सᳪं रभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः। अत्रा जहीमो शिवा येऽअसञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

अर्थ—हे मित्रांनो, ही पाषाणयुक्त नदी वहाते म्हणून तुम्ही तरून जाण्याची खटपट करा. उठा. या नदीवरून तरून जा. या प्रदेशांत जे दुष्ट राक्षस वगैरे असतील त्यांना आम्ही टाकून देतों व नंतर सुखकर अशा विशिष्ट अन्नांना प्राप्त होतों. ॥ १० ॥

विनियोग—अमात्यांनीं यज्ञोपवीत धारण करावें व जलांत स्नान करावें व हातांत आघाडा घेऊन आपल्या शरीरावर पाणी उडवावें.

अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः। अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यᳪं सुव ॥ ११ ॥

अर्थ—हे अपामार्गा, तूं आमचें मानसिक पाप व कीर्तिनाशक दैहिक पाप दूर कर. तसेंच दुसऱ्यानें केलेला अभिचार व वाचिक पाप व दुष्ट स्वप्नापासून उत्पन्न झालेलें अशुभ फल दूर कर. ॥ ११ ॥

विनियोग—' सुमित्रियान: ' या मंत्रानें ओंजळींत पाणी घेऊन ' दुर्मित्रियाः ' इत्यादि मंत्रानें तें पाणी आपला शत्रु ज्या दिशेकडे असेल तिकडे टाकावें.

सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १२ ॥

अर्थ—जलें व औषधी आमच्यावर स्नेह करोत. तीच जलें व औषधी आमचा जे द्वेष करितात व आम्ही ज्यांचा द्वेष करितों अशा दोन्ही प्रकारच्या शत्रूंचें शत्रुत्व करोत. ॥ १२ ॥

अनड्वाहमन्वारभामहे सौरभेयꣳ स्वस्तये । स नऽइन्द्रऽइव देवेभ्यो वह्निः संतारणो भव ॥ १३ ॥

अर्थ—आम्ही सुरभीचा मुलगा जो बैल त्याचा कल्याणाकरितां स्पर्श करितों. हे बैला, इंद्र देवांचें रक्षण करितो त्याप्रमाणें तूं आमचे दुःखांचा नाश कर व या देवांचें वहन (धारण) कर. ॥ १३ ॥

विनियोग—' उद्वयं ' या मंत्रानें गांवांत परत यावें.

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्तऽउत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

अर्थ—आम्हीं उत्कृष्ट अशा स्वर्गाकडे पाहणारे होत्साते तमोबहुल अशा या लोकांतून बाहेर पडलों आणि देवलोकांत सूर्याकडे पहात पहात आम्ही ब्रह्मलोकास प्राप्त झालों. ॥ १४ ॥

विनियोग—गांव आणि स्मशान यांच्यामध्यें अध्वर्यूनें ' इमं जीवेभ्यः ' या मंत्रानें मातीचें मोठें ढेकूळ टाकावें.

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरोऽअर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

अर्थ—येथें असलेल्या जंतूंची मी ही मर्यादा स्थापन करितां. कशाकरितां म्हणाल तर, जिवंत असलेल्या प्राण्यांमध्यें कोणीही पितृलोकाकडे जाऊं नये. हे प्राणी दान, अध्ययन, याग यांना योग्य अशा तऱ्हेनें शंभर वर्षें वांचोत व हे जीव या ढेकुळानें मृत्यूला अंतर्हित करोत. ॥ १५ ॥

विनियोग—'अग्न आयूंषि' इत्यादि दोन मंत्रांनीं स्रुव्यानें एक आहुति द्यावी.

अग्नऽआयूꣳषि पवसऽआसुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं आयुष्यप्रापक कर्में करवितोस म्हणून आम्हांला व्रीह्यादि धान्यें, दही वगैरे रस दे व आमच्यापासून दूर असलेल्याही दुष्ट श्वानासारख्या दुर्जनांचा नाश कर. ॥ १६ ॥

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहा ॥ १७ ॥

अर्थ—हे अग्ने, तूं चिरंजीव हविर्द्रव्यानें वाढलेला, मुखांत ज्याच्या घृत आहे असा व घृताचें उत्पत्तिस्थान असा हो. तूं मधुर व सुगंधि गोघृत पिऊन बाप मुलाचें रक्षण करितो त्याप्रमाणें या जीवांचें रक्षण कर. तुला हें हवि सुहुत असो. ॥ १७ ॥

विनियोग—अध्वर्यु, यजमान व अमात्यांचा रक्षण करणारा 'परी मे' हा मंत्र म्हणावा.

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रत श्रवः कऽइमाँ२॥ आदधर्षति ॥ १८ ॥

अर्थ—हे जीव या धेनूच्या पुच्छाला स्पर्श करिते झाले व हे जीव अग्नीला प्रदक्षिणा करिते झाले व हे देवासारखे प्रकाशणारे ऋत्विज त्या यजमानाजवळून दक्षिणारूपी धन प्राप्त करिते झाले म्हणून या कर्मांनीं कृतकृत्य झालेल्या जीवांचा कोण पराजय करूं शकेल ? ॥ १८ ॥

विनियोग—' क्रव्यादं ' या मंत्रानें औपासन अग्नीचा एक शेष दूर करावा. यजमानानें ' इहैवायं ' या मंत्रभागाचा जप करावा.

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ १९ ॥

अर्थ—प्रेत जाळणारा जो अग्नि त्याला क्रव्याद् असें म्हणतात. त्यानें पुनः येऊं नये म्हणून मी त्याला दूर पाठवितों. अशा रीतीनें दूर पाठविलेला पापनाशक क्रव्याद् अग्नि यमाच्या राज्यांत जावो. हा, क्रव्यात् अग्नीहून वेगळा ज्ञानयुक्त अग्नि, आपल्या अधिकाराची ओळख ठेवून याच घरांत देवाकरितां हविर्भाग धारण करो. ॥ १९ ॥

विनियोग—या मंत्राचा विनियोग श्रौतकर्मांत नाहीं तथापि त्याचा विनियोग गृह्यसूत्रांत आहे.

वह॑ व॒पां जा॑तवेदः पि॒तृभ्यो॒ यत्रै॑ना॒न्वेत्थ॒ निहि॑ता॒न्परा॒के । मेद॑सः कु॒ल्याऽउप॒ तान्स्र॑वन्तु स॒त्याऽए॑षामा॒शिषः॒ सन्न॑मन्ता॒ᳪ स्वाहा॑ ॥ २० ॥

अर्थ—हे वेदोत्पादक अग्ने, तूं धेनूची वपा पितरांकडे ने कारण कीं, दूरदेशस्थ पितरांनाही तूं जाणतोस. त्या वपेंतून निघालेले मेदाचे (चरबीचे) पाट पितरांकडे वहात जावोत. या दात्या अशा यजमानांचे मनोरथ पूर्ण होऊन त्यांचेकडे येवोत. हें हवि सुहुत असो. ॥ २० ॥

विनियोग—या मंत्राचाही विनियोग श्रौतांत नाहीं, गृह्यसूत्रांत आहे.

स्यो॒ना पृ॑थिवि नो भवानृक्ष॒रा नि॒वेश॑नी । यच्छा॑ नः॒ शर्म॑ स॒प्रथाः॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥ २१ ॥

अर्थ—हे पृथ्वी, तूं आम्हांला सुखकारक हो. तूं कंटकरहित असून लोकांच्या बसण्याचें उत्तम साधन व विस्तीर्ण अशी आहेस. तूं आमचें कल्याण कर. हें जल आमच्या पापांना जाळो. ॥ २१ ॥

विनियोग—साग्निकाला अग्नि देण्यापूर्वी 'अस्मात्त्वं' या मंत्रानें पुत्रादिकानें आज्याहुतीचा होम करावा.

अ॒स्मात्त्वमधि॑ जा॒तोऽसि॒ त्वद॒यं जा॑यतां॒ पुनः॑ । अ॒सौ स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॒ स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

अर्थ—हे अग्ने, आधानाचे वेळीं तूं या यजमानापासून उत्पन्न झालास म्हणून हा यजमान तुझ्यापासून उत्पन्न होवो. (येथें मृताचें नांव घ्यावें) हा देवदत्तादि यजमान स्वर्गलोकांत जाण्याकरितां तुझ्यापासून उत्पन्न होवो. हें हवि सुहुत असो. ॥ २२ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

इति पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

विनियोग—'ऋचं वाचम्' हा अध्याय शान्तिकरणकर्मांत विनियुक्त आहे.

ऋचं॒ वाचं॒ प्रप॑द्ये॒ मनो॒ यजुः॒ प्रप॑द्ये॒ साम॑ प्रा॒णं प्रप॑द्ये॒ चक्षुः॒ श्रोत्रं॒ प्रप॑द्ये । वागोजः॑ स॒हौजो॒ मयि॑ प्राणापा॒नौ ॥ १ ॥

अर्थ—(ऋग्रूपी वाणी, यजूरूपी मन, प्राणरूपी साम, चक्षुरिंद्रिय व श्रोत्रेंद्रिय यांजप्रत मी प्राप्त करितों;) तात्पर्य सप्तदशावयवात्मक असें जें प्रजापतीचें लिंगशरीर त्याप्रत मी प्राप्त होतों. तसेंच वागिंद्रिय, मानसबल, धाष्ट्यर्य, शारीरबल व प्राणापान वायु, हे सर्व माझे ठिकाणीं आहेत. (म्हणून प्रवर्ग्य मला मारीत नाहीं) ॥ १ ॥

यन्मे॑ छि॒द्रं चक्षु॑षो॒ हृद॑यस्य॒ मन॑सो॒ वाति॑तृण्णं॒ बृह॒स्पति॑र्मे॒ तद्द॑धातु । शं नो॑ भवतु॒ भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑ ॥ २ ॥

अर्थ—प्रवर्ग्याच्या आचरणानें माझ्या डोळ्यांला, हृदयाला व मनाला जें छिद्र पडलें म्हणजे व्याकुलता प्राप्त झाली, ती माझी व्याकुलता बृहस्पति नष्ट करो. संपूर्ण प्राणिमात्राचा अधिपति जो प्रवर्ग्यरूपी यज्ञ तो आमचें कल्याण करो. ॥ २ ॥

भूर्भुवः॒ स्वः । तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि । धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥ ३ ॥

अर्थ—त्या प्रकाशक व प्रेरक अशा आदित्यान्तर्गत पुरुषरूपी ब्रह्माचें सर्वांनीं प्रार्थना करण्यास योग्य असें जें सर्व संसारनाशक तेज आहे, त्याचें आम्ही ध्यान करितों. तो सविता आमच्या बुद्धीला सत्कर्मानुष्ठानाची प्रेरणा करो. ॥ ३ ॥

कया॑ नश्चि॒त्रऽआभु॑वदू॒ती स॒दावृ॑धः॒ सखा॑ । कया॒ शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥ ४ ॥

अर्थ—पूज्य व सर्वदा वर्धमान असा इंद्र संतोषजनक अशा कोणत्या तऱ्हेनें अथवा कोणत्या मोठ्या स्तुत्य अशा यागक्रियेनें आमचा मित्र होईल ? ॥ ४ ॥

कस्त्वा॑ स॒त्यो मदा॑नां॒ मंहि॑ष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः । दृ॒ढा चि॑दा॒रुजे॒ वसु॑ ॥ ५ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, सर्व मदकारक वस्तूंमध्यें अत्यंत मादक असा सोमरूपी अन्नाचा

कोणत्या अंश तुला उन्मत्त करितो ? ज्यायोगें उन्मत्त होऊन तूं अत्यंत कठीण अशाही सुवर्णादि वस्तूंचे तुकडे करून आम्हांला देतोस. ॥ ५ ॥

अभी षु णऽ सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ६ ॥

अर्थ—हे इंद्रा, आमचें पालन करण्याकरितां तूं शेकडों रूपें धारण करितोस. तूं स्तुति करणाऱ्या व मित्र असलेल्या अशा आम्हां ऋत्विजांचा पालक आहेस. ॥ ६ ॥

कया त्वं नऽऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्यऽआभर ॥ ७ ॥

अर्थ—हे वृष्टि करणाऱ्या इंद्रा, कोणत्या हविर्दानानें तूं आम्हांला आनंदित करितोस व कोणत्या तृप्तीनें स्तुति करणाऱ्या यजमानाकडे धन (देण्याकरितां) आणतोस. ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

अर्थ—सर्व जगाचा स्वामी जो प्रकाशतो तो आमच्या पुत्रादि मनुष्यांना व धेनु वगैरे चतुष्पादांना सुखकारक होवो. ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणऽ शं नो भवत्वर्यमा । शं नऽइन्द्रो बृहस्पतिऽ शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ ९ ॥

अर्थ—मित्र, वरुण, अर्यमा, इंद्र, बृहस्पति व विस्तीर्ण पदन्यास करणारा विष्णु आमचें कल्याण करणारा होवो. ॥ ९ ॥

शं नो वातः पवताऽ शं नस्तपतु सूर्यः । शं नऽ कनिक्रदद्देवः पर्जन्योऽअभिवर्षतु ॥ १० ॥

अर्थ—वायु आमच्याकरितां सुखकारक वाहो. सूर्य आमच्यावर सुखकारक किरण पसरो. अत्यंत शब्द करणारा पर्जन्यदेव आमच्यावर गोड पाण्याची वृष्टि करो. ॥ १० ॥

अहानि शं भवन्तु नऽ शऽ रात्रीऽ प्रतिधीयताम् । शं नऽइन्द्राग्नी भवतामवोभिऽ शं नऽइन्द्रावरुणा रातहव्या । शं नं इन्द्रापूषणा वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

अर्थ—दिवस व रात्री आम्हांला सुखकारक होवोत, व तो महावीर आमच्याकडे सुखकारक रात्री पाठवो. इंद्राग्नि, इंद्रवरुण, इंद्रपूषन्, त्या त्या देवता; इंद्राग्नि पालन करून आम्हांला सुखकारक होवोत, व हविर्द्रव्यानें तृप्त झालेले इंद्र, वरुण आमचें कल्याण करोत, व अन्न देण्याकरितां इंद्र आणि पूषन् आम्हांला सुख देवो. तसेंच इंद्र व सोम उत्तम रीतीनें गमन करण्याकरितां, रोगांच्या नाशाकरितां व भय दूर करण्याकरितां आमच्याकडे येऊन आम्हांला सुख देवो ॥ ११ ॥

शं नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नऽ ॥१२॥

अर्थ—प्रकाशमान अशीं जलें स्नानाला व पानाला सुखकर अशीं होवोत, व तीं जलें रोगांच्या नाशाकरितां व भयांना दूर करण्याकरितां वाहोत. ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥१३॥

अर्थ—हे पृथ्वी, तूं आम्हांला सुखकारक हो. तूं कंटकरहित असून लोकांच्या बसण्याचें उत्तम साधन व विस्तीर्ण अशी आहेस. तूं आमचें कल्याण कर. हें जल आमच्या पापांना जाळो. ॥ १३ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऽऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥१४॥

अर्थ—हे जलांनो, तुम्ही सुखकारक आहां म्हणून आम्हांला तुमचा रस उपभोगूं द्या व आम्हांला रमणीय ब्रह्माच्या साक्षात्काराला योग्य करा. ॥ १४ ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

अर्थ—हे जलांनो, तुमचा जो अत्यंत कल्याणकारक रस आहे तो या लोकांत राहणाऱ्या आम्हांला प्रेमी आयांप्रमाणें मिळवून द्या. ॥ १५ ॥

तस्माऽअरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ १६ ॥

अर्थ—हे जलांनो, तुमच्या रसानें आमची तृप्ति होवो. तुम्ही त्या रसाचे अंशानें जगाला संतुष्ट करितां; आणखी हे जलांनो, आम्हांला त्या रसाचे भोक्ते करा. ॥ १६ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षऽ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयऽ शान्तिः । वनस्पतयऽ शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिऽ सर्वऽ शान्तिऽ शान्तिरेव शान्तिऽ सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

अर्थ—द्युलोकरूपी, अंतरिक्षरूपी, भूलोकरूपी, जलरूपी, औषधीरूपी, वृक्षरूपी, विश्वेदेवरूपी, वेदत्रयरूपी व सर्वजगद्रूपी, तसेंच मूळस्वरूपी, अशी जी शान्ति ती मला प्राप्त होवो. (सर्व जगांत असलेली शान्ति मला मिळो.) ॥ १७ ॥

दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

अर्थ—हे भगवन्, माझ्या जराजर्जरित अशा शरीराला दृढ कर. अशा रीतीनें कीं, सर्व प्राणी मला मित्राच्या दृष्टीनें पाहोत व मीही सर्व प्राण्यांना मित्रदृष्टीनें पाहीन. (मी त्यांचा मित्र होईन व ते माझे मित्र होतील.) अशा रीतीनें परस्परांकडे आम्ही मित्रदृष्टीनें पाहतों. ॥ १८ ॥

दृते दृꣳह मा ज्योक्ते संदृशि जीव्यासं ज्योक्ते संदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

अर्थ—हे भगवन्, मला दृढ कर. तुझ्या कृपादृष्टीनें मी पुष्कळ दिवसपर्यंत वांचेन. (आदर दाखविण्याकरितां ह्या मंत्रांत द्विरुक्ति केली आहे. ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ २० ॥

अर्थ—हे अग्ने, सर्व रसांना हरण करणाऱ्या व प्रकाशक अशा तुझ्या तेजाला नमस्कार असो. तसेंच पदार्थप्रकाशक अशा तुझ्या ज्वालेला नमस्कार असो. हे अग्ने, तुझ्या ज्वाला आमच्याहून इतर असे जे आमचे विरोधी त्यांना ताप देवोत. व तूं आम्हांला पवित्र करणारा आणि शान्त हो ॥ २० ॥

नमस्तेऽअस्तु विद्युते नमस्ते [illegible] नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

अर्थ—हे भगवन्, विद्युद्रूपी, मेघगर्जनारूपी अशा तुला नमस्कार असो. तूं स्वर्गास जाण्याची इच्छा करितोस म्हणजे [illegible] आहेस म्हणून तुला मी नमस्कार करितों. ॥ २१ ॥

यतो यतः समीहसे ततो नोऽअभयं कुरु । शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

अर्थ—हे भगवन्, ज्या ज्या पापापासून तूं आमचें रक्षण करण्याचा प्रयत्न करितोस त्या त्या पापापासून आमचें रक्षण कर व आमचें कल्याण कर. व आमच्या प्रजेचें कल्याण कर आणि आमच्या पशूंची भीति दूर कर. ॥ २२ ॥

सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २३ ॥

अर्थ—जलें व औषधी आमच्यावर स्नेह करोत. तींच जलें व औषधी आमचा जे द्वेष करितात व आम्ही ज्यांचा द्वेष करितों अशा दोन्ही प्रकारच्या शत्रूंचें शत्रुत्व करोत. ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

अर्थ—सर्व जगाचा नेत्र व देवास प्रिय असा सूर्य पूर्वेस उदय पावतो. त्याच्या प्रसादानें आम्हीं शंभर वर्षे पाहूं. त्याच्या प्रसादानेंच आमचे नेत्र, श्रोत्र व वाणी शंभर वर्षे अस्खलित होवोत. व अदीन स्थितींत आम्हीं शंभर वर्षांपेक्षां अधिक वांचूं. ॥ २४ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे वेदप्रकाशाख्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

इति षट्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

विनियोग—'देवस्य त्वा' या मंत्रानें अभ्रि (खड्ग) डाव्या हातांत घेऊन उजव्या हातानें त्याला स्पर्श करून 'युञ्जते मनः' या मंत्राचा जप करावा.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नारिरसि ॥ १ ॥

अर्थ—हे अभ्रे, सवितृ देवाच्या आज्ञेनें अश्विनीकुमारांच्या बाहूंनीं व पूष्याच्या हातांनीं मी तुझें ग्रहण करितों. तूं स्त्री नांवाची आहेस ॥ १ ॥

युञ्जते मनऽउत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेकऽइन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ २ ॥

अर्थ—मोठ्या वेदवेत्त्या यजमानाचे होम करणारे ऋत्विज आपल्या मनाची व इंद्रियांची यज्ञकर्मांतच स्थापना करितात व लौकिक विषयांतून त्यांना काढून घेतात. हें ऋत्विजांचें मनोनियमन एका सर्वसाक्षी परमात्म्यानेंच केलें. कारण कीं, त्या अंतर्यामी ईश्वराची सर्वदा बोलली जाणारी ही मोठी स्तुति आहे. हें हवि सुहुत असो ॥ २ ॥

विनियोग—अध्वर्यूनें 'देवी' इत्यादि मंत्रानें मृत्तिकापिंड हातांत घ्यावा.

देवी द्यावापृथिवी मखस्य वामद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ३ ॥

अर्थ—हे प्रकाशमान द्यावापृथिवींनो, तुमचा अंश (द्युलोकाचा अंश पाणी व पृथ्वीचा अंश माती) घेऊन मी ह्या पृथ्वीच्या देवयजनस्थानावर यज्ञाचें मस्तक तयार करितों. हे मृत्तिके, यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां तुझें मी ग्रहण करितों. ॥ ३ ॥

विनियोग—वारुळाच्या मध्यभागांतील ढेंकूळ घेऊन तें कृष्णाजिनाच्या उत्तरेंकडे ठेवावें.

देव्यो वम्र्यो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ४ ॥

अर्थ—हे प्रकाशमान वारुळ करणाऱ्या कीटांनो, तुम्हांला घेऊन या पृथ्वीच्या देवयजनस्थानावर मी यज्ञाचें मस्तक संपादन करितों. मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां तुमचें ग्रहण करितों. हे कीटांनो, तुम्ही प्राणिमात्राच्या पूर्वी उत्पन्न झालां आहां. (पृथ्वी प्राण्यांच्या पूर्वी उत्पन्न होते तिच्या संबंधामुळें या कीटांना प्राण्यांच्या पूर्वी उत्पन्न झाले असें म्हटलें आहे. ॥ ४ ॥

विनियोग—'यत्यग्रे' या मंत्रानें वराहानें उकरलेली माती घेऊन कृष्णाजिनावर वारुळाच्या ढेंकळाच्या उत्तरेकडे ती ठेवावी.

इयत्यग्रऽआसीन्मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ५ ॥

अर्थ—हे पृथ्वी, वराहानें तुला उकरलें त्यावेळीं तूं येवढी होतीस (येथें हातानें येवढी माती कशी खूण करावी.) तुला घेऊन मी पृथ्वीच्या देवयजनस्थानावर यज्ञाचें मस्तक संपादन करितों. मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां तुझें ग्रहण करितों. ॥ ५ ॥

विनियोग—'इन्द्रस्यौजस्थ' या मंत्रानें पूतिकसंज्ञक गवत हातांत घेऊन तें कृष्णाजिनावर वराह मृत्तिकेच्या उत्तरेकडे ठेवावें. 'मखाय' या मंत्रानें दुग्ध घेऊन तें पूतिकांच्या पलीकडे ठेवावें तसेंच 'मखाय' या मंत्रानें सर्व संभारांना (सामग्रीला) स्पर्श करावा.

इन्द्रस्यौजऽ स्थ मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ६ ॥

अर्थ—हे पूतिक तृणांनो, तुम्ही इंद्राचें तेज आहां. तुम्हांला घेऊन मी पृथ्वीच्या देवयजनस्थानावर यज्ञाचें मस्तक संपादन करितों. मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां तुमचें ग्रहण करितों. हे दुग्धा, मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां तुझें ग्रहण करितों. हे संभारांनो, मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञशिरोभागाकरितां तुम्हांला स्पर्श करितों ॥ ६ ॥

विनियोग—पांच हाताच्या चौकोनी जमिनीवर वाळू पसरलेली असावी तिला

परिवृत असें म्हणतात. ‘ प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः ’ हा मंत्र म्हणून अध्वर्यू वगैरे ऋत्विजांनीं परिवृताकडे जावें व अध्वर्यूनें परिवृतावर संभार ठेवावे व ‘ मखाय ’ या मंत्रानें गवेधुका व अजा यांचें दूध वल्मीक वपा प्रभृति तीन संभारांत मिसळावें. ‘ मखाय ’ या मंत्रानें पृथ्वीशीर्षरूपी महावीर तयार करावा.

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

अर्थ––हिरण्यगर्भवेदपालक प्रजापति व त्याची प्रिय सत्य स्वरूपाची वेदत्रयरूपी वाणी या यज्ञांत येवो. व यज्ञार्ह देव या यज्ञाप्रत प्राप्त होवोत. तो यज्ञ शत्रुनाशक मनुष्यांना हितकारक असा आहे व या यज्ञांत पुरोडाशादि हविः पङ्क्ति, नाराशंस पङ्क्ति व प्रातःसवनादि तीन सवन वगैरे सवन पङ्क्तिसिद्ध केल्या जातात. हे संभारांनो, तुम्हाला मी मृत्तिकापिंडाशीं सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां संयुक्त करितों. हे महावीरा, तुला मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञाच्या शिरोभागाकरितां तयार करितों ॥ ७ ॥

विनियोग––बनविलेल्या डाव्या हातावर असलेल्या महावीराचा उजव्या हातानें ‘ मखस्य शिरः ’ या मंत्रानें स्पर्श करावा. तसेंच दुसऱ्या दोन महावीरांचाही स्पर्श करावा. ‘ मखाय ’ या तीन मंत्रांनीं गवेधुकांनीं तीन महावीरांना चिकण करावें.

मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ८ ॥

अर्थ––हे महावीरा, तूं यज्ञाचें मस्तक आहेस. तुझा मी स्पर्श करितों. (असेंच तीनदां म्हणावें) हे महावीरा, तुला मी गवेधुका दुग्धांनीं मऊ करितों. (असें तीनदां म्हणावें) हे महावीरा, सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञशिरोभागाकरितां तुला मी मऊ करितों ॥ ८ ॥

विनियोग––‘ अश्वस्य ’ या तीन मंत्रांनी तीन महावीरांना जळणाऱ्या अश्वाच्या लिदीनें धूर द्यावा व ‘ मखाय ’ या तीन मंत्रांनीं तीन महावीरांना दग्ध करावें.

अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

अर्थ—हे महावीरा, या पृथ्वीच्या देवयजनस्थानाच्या मध्यभागीं सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञशिरोभागाकरितां वीर्यसिंचन करणाऱ्या लिदीनें मी तुला धुपवितों. (हें तीनदां म्हणावें) हे महावीरा, सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञशिरोभागाकरितां मी तुला दग्ध करितों. (हें तीनदां म्हणावें) ॥ ९ ॥

विनियोग—‘ऋजवे त्वा’ या तीन मंत्रांनीं तीन पक्व महावीरांना अग्नींतून बाहेर काढून नंतर ‘ मखाय त्वा ’ या तीन मंत्रांनीं अजादुग्ध तीन महावीरांवर ओतावें.

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ १० ॥

अर्थ—हे महावीरा, सत्य अशा आदित्याच्या संतोषाकरितां तुला मी अग्नींतून बाहेर काढतों. हे द्वितीय महावीरा, साधु अशा वायूच्या संतोषाकरितां तुला मी अग्नींतून बाहेर काढतों. हे तृतीय महावीरा, सर्व भूतांचें निवासस्थान जें पृथ्वी तिच्या संतोषाकरितां तुला मी अग्नींतून बाहेर काढतों. हे महावीरा, तुझ्यावर मी सामान्यतः यज्ञाकरितां व विशेषतः यज्ञशिरोभागाकरितां अजादुग्ध ओततों (असें तीनदां म्हणावें) ॥ १० ॥

विनियोग—‘ यमाय त्वा ’ इत्यादि मंत्रानें तीन वेळां तीन महावीरांचें प्रोक्षण करावें. ‘ देवस्त्वा ’ या मंत्रानें संस्कारपूर्वक महावीराला तूप लावावें. नंतर ‘पृथिव्याः संस्पृशः ’ या मंत्रानें शंभर रतीभार चांदी त्या वाळूंत लपवून ठेवावी.

यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु पृथिव्याः सꣳस्पृशस्पाहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

अर्थ—हे महावीरा, सर्व नियमन करणाऱ्या आदित्याच्या संतोषाकरितां, हे द्वितीय महावीरा, सूर्यरूपी प्रवर्ग्याच्या संतोषाकरितां व हे तृतीय महावीरा, सूर्यतेजोरूपी प्रवर्ग्याच्या संतोषाकरितां तुझें मी प्रोक्षण करितों. हे महावीरा, सवितादेव

मधुर अशा आज्यानें तुला चोपडो (तुझ्या अंगाला तूप लावो). (असें तीनदां म्हणावें) हे रजता, पृथ्वीसंबंधीं राक्षसापासून या महावीराचें तूं रक्षण कर. हे महावीरा, तूं चंद्रकान्तिरूपी आहेस. हे द्वितीय महावीरा, तूं अग्नितेजोरूपी आहेस. हे तृतीय महावीरा, तूं सूर्यतापरूपी आहेस ॥ ११ ॥

विनियोग—महावीरावर आपल्या हाताची टीच (प्रादेश) यजमानानें ठेवावी. त्यावेळीं अध्वर्यूनें त्याच्याकडून 'अनाधृष्टा' हा मंत्र म्हणवावा. महावीराच्या दक्षिणेकडे जमिनीवर 'विश्वाभ्योमा' हा मंत्र म्हणून यजमानानें आपला हात ठेवावा. नंतर यजमानानें महावीराच्या उत्तरेकडील जमिनीला स्पर्श करून 'मनोरश्वासि' हा मंत्र जपावा.

अनाधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्यऽआयुर्मे दाः। पुत्रवती दक्षिणतऽइन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः। सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाऽआश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः। विधृतिरुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्यऽओजो मे दा विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि मनोरश्वासि ॥१२॥

अर्थ—हे पृथ्वी, अग्नि स्वामी असतां तूं राक्षसांनीं अपराजित होऊन मला आयुष्य दे. इंद्र स्वामी असतां दक्षिणेकडे राक्षसांनीं पुत्रयुक्त अशी तूं मला संतति दे. तूं पश्चिम दिशेकडे सुख देणारी अशी, सविता देव स्वामी असतां मला नेत्रतेज दे. ब्रह्मा अधिपति असतां, तूं उत्तर दिशेकडे यज्ञदेशस्वरूपी अशी तूं, माझ्या द्रव्याची वृद्धि कर. बृहस्पति स्वामी असतां, ऊर्ध्वदेशामध्यें विशेषकरून धारण करणारी अशी तूं, मला बल दे. हे महावीराच्या दक्षिणेकडील पृथ्वी, सर्व नाशक अशा पिशाच्यादिकांपासून आमचें रक्षण कर. हे धर्मोत्तर भूमे, तूं मनुराजाच्या बसण्याची घोडी आहेस ॥ १२ ॥

विनियोग—अध्वर्यूनें महावीराच्या भोंवतीं भस्म व अंगार पसरावें व त्यावर शकलें टाकावीं. त्यांपैकीं दोन शकलें 'स्वाहामरुद्भिः' या मंत्रानें पूर्वेकडे टाकावीं. नंतर 'दिवः संस्पृशः' या मंत्रानें शंभर रतिभार सुवर्णानें महावीराचें आच्छादन करावें. नंतर 'मधु मधु' या मंत्रानें तीन पंख्यांनीं अग्नीला वारा घालावा.

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व दिवः सꣳस्पृशस्पाहि। मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

अर्थ—हे धर्म, तूं स्वाहाकार म्हणजे मंत्रस्वरूपी आहेस म्हणून मरुतांकडून सेविला गेलेला असा हो. (मरुत तुझा आश्रय करोत) हे शतप्रमाण सुवर्णा, द्युलोकांतील स्पर्श करणाऱ्या देवांचें संरक्षण कर. प्राण, उदान व व्यान हे तीन वायू मी महावीरांमध्यें स्थापन करितों ॥ १३ ॥

विनियोग—'गर्भो देवानाम्' या मंत्रानें यजमानासह ऋत्विजांनीं महावीराचें उपस्थान करावें.

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम्। सं देवो देवेन सवित्रा गत सꣳ सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

अर्थ—प्रकाशमान असा महावीर सवितृदेवाशीं संयुक्त होतो. जो धर्मरूपी महावीर सूर्याशीं एकत्र होऊन प्रकाश पावतो त्याची आम्ही स्तुति करितों. तो दृश्यमान सर्व रश्मींचा ग्रहण करणारा आहे. तसेंच बुद्धींचा प्रवर्तक व प्रजेचा पालक आहे ॥ १४ ॥

समग्निरग्निना गत सं दैवेन सवित्रा सꣳ सूर्येणारोचिष्ट। स्वाहा समग्निस्तपसा गत सं दैव्येन सवित्रा सꣳ सूर्येणारूरुचत ॥ १५ ॥

अर्थ—जो धर्म अग्नीशीं एकत्र होतो व सवितृदेवाशीं एकत्र होतो व सूर्याबरोबर प्रकाश पावतो तसेंच स्वाहाकारासहित जो धर्म सूर्यदेवाशीं व सवितृदेवाशीं युक्त होतो व सूर्यासह प्रकाशित होतो त्याची आम्ही स्तुति करितों ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः। वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ॥ १६ ॥

अर्थ—तो धर्मदेव आमच्याकडून देवस्तुतिसंयुक्त अशा यज्ञाची समाप्ति करवो. तो द्युलोकाचें, रश्मिसमुदायाचें व देवांचें धारण करणारा, अजरामर आणि सूर्योत्पन्न असा देव या पृथ्वीवर शोभतो ॥ १६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम्। स सध्रीचीः स विषूचीर्वसानऽआवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

अर्थ—जो धर्मदेव तीनही लोकांत राहून पृथ्वीवर पुनः पुनः येतो तो आपल्याबरोबर असणाऱ्या व निरनिराळ्या दिशांकडे जाणाऱ्या रश्मींना धारण करणारा

आहे, त्या आदित्यरूपी घर्माला मी पहाता झालों, तो आकाशांत संचार करीत असतां कधींच खालीं पडत नाहीं व देवमार्गांनीं येतो अशा रीतीनें त्यांचें जाणें व येणें नेहमीं सुरू आहे ॥ १७ ॥

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान्पाह्यत्र प्रावीरनु वां देववीतये । मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

अर्थ—हे सर्व पृथ्वीच्या पालका, सर्वप्राण्यांच्या मनाच्या अधिपते, सर्वांच्या वागिन्द्रियाच्या व वेदत्रयाच्या पालका, व सर्व देव प्रसिद्ध प्रकाशमान घर्मदेवा तूं देवांचें रक्षण कर. हे अश्विनीकुमारांनो, देवांच्या संतोषाकरितां घर्मदेव तुम्हांला संतुष्ट करो. मधुब्राह्मणाला प्राप्त होणाऱ्या व त्या मधुब्राह्मणाची पूजा (आदर) करणाऱ्या तुमच्याकरितां दध्यङ्आथर्वण महर्षीनें मधुब्राह्मणाचें पठन केलें ॥ १८ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वोऽअध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

अर्थ—हे घर्मा, हृदयस्वास्थ्याकरितां, मनःशुद्धीकरितां, स्वर्गप्राप्तीकरितां व सूर्याच्या संतोषाकरितां आम्ही तुझी स्तुति करितों. तूं सावधान होऊन आमचा यज्ञ युलोकांतील देवांकडे ने ॥ १९ ॥

विनियोग—घर्माकडे पहाणाऱ्या यजमानपत्नीकडून अध्वर्यूनें ' त्वष्टृमन्तः ' हा मंत्र म्हणवावा.

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्यरिष्टाहꣳ सह पत्या भूयासम् ॥ २० ॥

अर्थ—हे महावीरा, तूं आमचा पिता आहेस. तूं आम्हांला पित्याप्रमाणें ज्ञान दे. तुला नमस्कार असो. तूं आमची हिंसा करूं नकोस. हे घर्मा, त्वष्ट्यासह असलेले मी तुला स्पर्श करतें म्हणून मला पुत्र व पशु दे व उत्तरोत्तर आमच्या वंशाची वृद्धि कर. मी भर्त्यासह अहिंसित होईन म्हणजे पुष्कळ वर्षे वांचेन ॥ २० ॥

विनियोग—' अहः केतुना ' इत्यादि मंत्रानें रौहिण (अग्न्यादित्यसंबंधी) पुरोडाशांचें हवन करावें (' रात्रिः ' या मंत्रानें सायंकाळच्या प्रवर्ग्याचा होम करावा.)

अहः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

अर्थ—स्वतेजानें प्रकाशित होणारी कर्मासहित अहर्देवता रौहिण पुरोडाश होमानें संतुष्ट होवो. हें हवि सुहुत असो. स्वतेजानें प्रकाशित होणारी कर्मासहित रात्रिदेवता रौहिणपुरोडाशानें संतुष्ट होवो. हें हवि सुहुत असो ॥ २१ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते** वाजसनेयमाध्यन्दिनीयसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

इति सप्तत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विनियोग--अध्वर्यूनें 'देवस्यत्वा' या मंत्रानें रज्जु ग्रहण करून गार्हपत्याच्या मागें जाऊन 'इड एहि' या तीन वाक्यांनीं घर्मदुघा या गाईला बोलवावें व गाईचें लौकिक नांव घेऊन बोलवावें.

"**देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददेऽदित्यै रास्नासि ॥ १ ॥**

अर्थ--हे रज्जु, सवितृ देवाच्या आज्ञेनें अश्विनीकुमारांच्या बाहूंनीं व पूष्याच्या हातांनीं मी तुझें ग्रहण करितों. तूं देवमाता जी अदिति तिची रशना (कमरपट्टा) आहेस. ॥ १ ॥

इडऽएह्यदितऽएहि सरस्वत्येहि। असावेह्यसावेह्यसावेहि ॥ २ ॥

अर्थ--हे मानवी, हे देवमाते, हे सरस्वती ये, हें अमुक नांवाच्या गाई ये. (असें तीनदां म्हणावें) ॥ २ ॥

विनियोग--'अदित्यै रास्ना' या मंत्रानें गाईला दोरी बांधून तिला खुंटाशीं बांधावें व वत्साला सोडावें. गाईचे मागचे दोन पाय बांधून 'घर्माय दीष्व' हा मंत्र म्हणून वत्साला गाईपासून दूर करावें.

अदित्यै रास्नासीन्द्राण्याऽउष्णीषः। पूषासि घर्माय दीष्व ॥ ३ ॥

अर्थ--हे दोरी, तूं देवमातेची रशना आहेस व इंद्रपत्नीचें शिरोवेष्टन आहेस. हे वत्सा, तूं वायूप्रमाणें आहेस. तसेंच हे वत्सा, घर्माकरितां तूं दूध स्तनांत राखून ठेव सर्व पिऊन जाऊं नकोस ॥ ३ ॥

विनियोग--नंतर 'अश्विभ्यां पिन्वस्व' इत्यादि मंत्रानें गाईचें पिन्वन पात्रांत दोहन करावें. व त्या पात्रांत पडलेल्या दुग्धकणांना 'स्वाहेन्द्रवत्' या मंत्रानें अभिमंत्रित करावें.

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

अर्थ--हे दुग्धा, तूं अश्विनीकुमाराकरितां, सरस्वतीकरितां व इंद्राकरितां या पात्रांत ये. दूध काढिलें जात असतां जें खालीं गळतें तें सुहुत असो व इंद्रयुक्त असो (असें तीनदां म्हणावें) ॥ ४ ॥

विनियोग--'यस्ते स्तनः' या मंत्रानें गाईच्या स्तनांना स्पर्श करावा. 'उर्वन्तरिक्षम्' हा मंत्र म्हणून अध्वर्यूनें गाईपासून गार्हपत्य अग्नीकडे जावें.

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

अर्थ--हे सरस्वति, जो तुझा स्तन स्वस्थ पडून राहिला आहे तो मला पान करण्याकरितां दे. तसेंच जो तुझा स्तन सुखकारक आहे, जो रत्न देणारा आहे, जो धन देणारा आहे व उत्तम तऱ्हेनें धनादिक देणारा आहे व ज्या स्तनानें तूं सर्व स्पृहणीय वस्तूंना देतेस, तो स्तन मला पानाकरितां दे. मी अंतरिक्षासारख्या विशाल अशा स्थानांतून गमन करितों ॥ ५ ॥

विनियोग--'गायत्रं' इत्यादि दोन मंत्रांनीं दोन परिशास ग्रहण करावें. नंतर 'द्यावापृथिवीभ्यान्' या मंत्रानें परिशासांनीं महावीराचें ग्रहण करावें. 'इंद्राश्विना' या मंत्रानें महावीरावर गाईचें दूध ओतावें.

गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दोऽसि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्य घर्मं पात वसवो यजत वाट् स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

अर्थ--हे परिशास, तूं गायत्रीछंदरूपी व त्रिष्टुप्छंदरूपी आहेस. हे महावीरा, द्यावापृथिवींच्या सामर्थ्यानें मी तुझें ग्रहण करितों. हे घर्मा, तुला आकाशासारख्या उदरानें मी धरून ठेवतों. हे इंद्रा, हे अश्विनीकुमारांनो व हे वसूंनो, तुम्हीं मधुमक्षिकाप्रमाणें असलेले जे ऋत्विज त्यांनीं दिलेलें जें मधुर दुग्ध त्याचा रस प्या. हे इंद्रादिक देवांनो, वषट्कारानें उत्तम होमलेलें; हें मधु सूर्यरश्मींना द्या. तो सूर्य रश्मि वृष्टि देणारा असा आहे ॥ ६ ॥

विनियोग--अध्वर्यूनें आहवनीयाकडे जात असतां 'समुद्राय त्वा' या मंत्रांत सांगितलेलीं बारा नांवें जपावीं.

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा सरिराय त्वा वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

अर्थ--हे घर्मा, सर्व भूतोत्पादक, सर्व भूतांचे अर्थ सिद्ध करणारा, पराभव करण्यास अशक्य, समोर उभे राहून युद्ध करण्यास अशक्य, रक्षणाची इच्छा करणारा व क्लेश निवृत्त करणारा असा जो वात त्या कारणें या हविर्द्रव्याचा मी होम करितों ॥ ७ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहेन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा । सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

अर्थ--तसेंच हे घर्मा, वसूंनीं सहित, रुद्रयुक्त, इंद्रस्वरूपी आदित्ययुक्त, शत्रुनाशक इंद्रस्वरूपी, प्रसविणारा, अंगिरसाचे पुत्र आंगिरस, सुधन्व्याचे ऋभु, विभु व वाज नांवाचे तीन पुत्र आहेत. त्यांनीं युक्त व प्रेरणा करणारा व सर्व देवसमुदायांनीं युक्त, बृहस्पतिरूपी जो वात त्या वाताकारणें या हविर्द्रव्याचा मी होम करितों ॥ ८ ॥

विनियोग--' स्वाहा ' हा मंत्र जपून जलाचा स्पर्श करून घर्मस्य यज असें म्हणावें.

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा घर्माय स्वाहा घर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

अर्थ--आंगिरस मुनींनीं युक्त असा यमरूपी व आंगिरः पितृयुक्त जो वात त्या कारणें हें हविर्द्रव्य सुहुत असो. घर्माकारणें हें घृत सुहुत असो व हा घर्म पितरांकारणें सुहुत असो ॥ ९ ॥

विनियोग--' विश्वा आशा ' या मंत्रानें घर्माचा होम करावा.

विश्वाऽआशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥ १० ॥

अर्थ--या यज्ञांत दक्षिण दिशेकडे उभें राहून अध्वर्यूनें सर्व दिशांचा व सर्व देवांचा होम केला. म्हणून मी म्हणतों कीं हे अश्विनी कुमारांनो, मधुर अशा हविर्द्रव्याच्या होमानंतर तुम्ही या घर्माला पिऊन जा ॥ १० ॥

विनियोग--महावीराला तीन वेळां वर धरून हलवावें. पहिल्यानें हलवितांना ' दिविधा ' हा मंत्र म्हणावा. मागून दोनदां मंत्र न म्हणतांच हलवावें. 'स्वाहाग्नये' या मंत्रानें घर्माचा होम करावा.

दिवि धाऽइमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः । स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

अर्थ--हे महावीरा, तूं माझा यज्ञ द्युलोकांत स्थापन कर (आदर दाखविण्याकरितां मंत्रांत द्विरुक्ति केली आहे.) यज्ञाला हितकर अशा अग्नीकारणें हें हवि सुहुत असो. व यजुर्वेदापासून आमचें कल्याण होवो ॥ ११ ॥

विनियोग--' अश्विना घर्मम् ' या मंत्रानें ब्रह्मदेवानें घर्माचें अभिमंत्रण करावें.

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिः । तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

अर्थ--हे अश्विनीकुमारांनो, प्रातःकाळीं व सायंकाळीं रक्षण व्हावें या निमित्तानें तुम्ही घर्माचें पान करा. तो घर्म फार मनोहर आहे. कालचक्रामध्यें नेहमीं गमन करणाऱ्या आदित्याला व द्यावा पृथिवींना नमस्कार असो ॥ १२ ॥

विनियोग--' अपाताम् ' हा मंत्र म्हणून यजमानानें घर्माचें अभिमंत्रण करावें.

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवीऽअमꣳसाताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

अर्थ--अश्विनीकुमार घर्माचें पान करिते झाले. द्यावापृथिवींनीं त्यांना अनुमति दिली म्हणून त्यांच्या प्रसादानें आमच्या घरांतच आम्हांला द्रव्यें मिळोत ॥ १३ ॥

विनियोग--' इषे पिन्वस ' या मंत्रानें अत्यंत तापलेल्या घर्माचें अभिमंत्रण करावें. ' घर्मोसि ' हा मंत्र म्हणून ईशान्य दिशेकडे जावें. ' अमेन्यस्मे ' हा मंत्र म्हणून महावीराला वाळूवर ठेवावें.

इषे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षत्राय पिन्वस्व द्यावांपृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मासि सुधर्माऽमेन्यस्मे नृम्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

अर्थ--हे वृद्धि पावणाऱ्या घर्मा, तूं वृष्टीकरितां पुष्ट हो. अन्न वाढीव व ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि द्यावापृथिवी यांना संतुष्ट कर. हे उत्तम धारण करणाऱ्या, तूं सर्व जगाचा धारक आहेस. हे घर्मा, तूं क्रुद्ध न होऊन आम्हांला द्रव्यें दे. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांना आमच्या स्वाधीन कर ॥ १४ ॥

विनियोग—' स्वाहा पूष्णे ' इत्यादि मंत्रांनीं, शकलांनीं घर्माज्याचा होम करावा. चौथ्या शकलाचा होम न करितां उत्तरेस पाहून अध्वर्यूनें वेदीच्या दक्षिणभागीं त्या शकलाचा दर्भांत प्रवेश करावा.

स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा ग्रावभ्यः स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । स्वाहा पितृभ्यऽऊर्ध्वबर्हिभ्यो घर्मपावभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳫं स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

अर्थ—स्नेह करणारा जो प्राणरूपी पूषा त्याला हें हवि सुहुत असो. विषयग्रहण करणारे जे प्राण त्यांना हें हवि सुहुत असो. शब्द करणारे जे प्राण त्यांना हें हवि सुहुत असो. सोमपपितर घर्मपान करणारे पितर प्राणोदान व विश्वेदेव त्यांना हें हवि सुहुत असो ॥ १५ ॥

विनियोग--घर्मातील घृतांत संपूर्ण भिजलेलें सातवें शकल दक्षिणेकडे पाहून अध्वर्यूनें प्रतिप्रस्थात्याला द्यावें. ' स्वाहा सज्योतिषा ' या मंत्रानें घर्मघृत उपयमनींत ओतावें. नंतर रौहिणाचा होम करावा. तदनंतर उपयमनींतील घृताचा समंत्रक होम करून वाजिनाप्रमाणें होता अध्वर्यु वगैरेंनीं त्याचें भक्षण करावें.

स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः । अहः केतुना जुषताᳫं सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषताᳫं सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । मधु हुतमिन्द्रतमेऽअग्नावश्याम ते देव घर्म नमस्तेऽ अस्तु मा मा हिᳫं सीः ॥ १६ ॥

अर्थ—स्तोत्यांनीं स्तुत अशा रुद्राला हें हवि सुहुत असो. घर्मस्थ घृत उपयमनीस्थ घृताशीं संयुक्त होवो. हें हवि सुहुत असो. स्वतेजानें प्रकाशित होणारी कर्मासहित अहर्देवता रौहिण पुरोडाश हवनानें संतुष्ट होवो. हें हवि सुहुत असो. स्वतेजानें प्रकाशित होणारी कर्मासहित रात्रिदेवता रौहिण पुरोडाशानें संतुष्ट होवो. हें हवि सुहुत असो. आम्ही अत्यंत वीर्यवान् अशा अग्नीमध्यें मधुर घृताचा होम केला. हे घर्मदेवा, तुझा हुतशेष अंश आम्ही भक्षण करितों. तुला नमस्कार असो. आमची हिंसा करूं नकोस ॥ १६ ॥

विनियोग--' अभीमं ' या मंत्रानें महावीराला आसन्दीवर (घडवंचीवर) ठेवावें.

अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीᳫं सᳫं सीदस्व महाँ२॥ असि रोचस्व देववीतमः । विधूममग्नेऽअरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

अर्थ--हे अग्ने, तुझें ऐश्वर्य द्युलोकाला पराजित करितें तें ऐश्वर्य सर्वव्यापी विस्तीर्ण असें आहे व तें धन आणि कीर्तीनें पृथ्वीलाही पराजित करितें. हे यज्ञार्ह व प्रशस्त अग्ने, तूं या कमलपत्रावर चांगला बैस. तूं मोठा आहेस याकरितां प्रकाशित हो. तसेंच तूं देवांना अतिशयेंकरून संतुष्ट करणारा आहेस. तूं दिसण्यांत उत्तम व प्रकाशमान असा धूर सोड ॥ १७ ॥

विनियोग--' याते घर्म ' इत्यादि मंत्रांनीं अध्वर्यूनें घृताचा होम करावा.

या ते घर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याᳫं हविर्धाने । सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्म पृथिव्याᳫं शुग्या जगत्याᳫं सदस्या । सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

अर्थ—हे घर्मा, जो तुझी द्युलोकस्थ दीप्ति गायत्रीच्छंदांत व यज्ञगृहांत प्रवेश

करिती झाली ती वाढो व दृढ होवो. त्या दीप्तीला व तुला हें हवि सुहुत असो. हे घर्मा, जी तुझी अंतरिक्षस्थ दीप्ति त्रिष्टुप्छंदांत व अग्नीध्रगृहांत प्रवेश करिती झाली ती वाढो व सुदृढ होवो. त्या दीप्तीला व तुला हें हवि सुहुत असो. हे घर्मा, पृथ्वीस्थ अशी जी दीप्ती जगतीच्छंदांत व यज्ञगृहांत प्रवेश करिती झाली ती वाढो व सुदृढ होवो. त्या दीप्तीला व तुला हें हवि सुहुत असो ॥ १८ ॥

विनियोग—होमानंतर 'क्षत्राय त्वा' हा मंत्र म्हणून अध्वर्यूनें पत्नीला पुढें करून शालागृहांतून बाहेर पडावें.

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि । विशस्त्वाधर्मणा वयमनु-क्रामाम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

अर्थ--हे घर्मा, आम्ही तुझें अनुगमन करितों (तुझ्या मागून जातों) तूं क्षत्रियाच्या व सूर्याच्या उत्तम अशा संरक्षणाकरितां ब्राह्मणाच्या शरीराचें रक्षण कर. व आम्ही नूतन अशा कर्मसिद्धीकरितां यज्ञाच्या धारणाच्या निमित्तानें तुझ्यामागून जाऊं ॥ १९ ॥

विनियोग—'चतुःस्रक्तिः' या मंत्रानें प्रवृञ्जनीय महावीराचें उत्तर वेदीवर स्थापन करावें.

चतुः स्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । अप द्वेषोऽअप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥

अर्थ—तो घर्म, आम्हांला पूर्ण आयुष्य देवो. (येथें आदरार्थ पुनरुक्ति केली आहे) या घर्माला चारी दिशेला चार कान आहेत. तो यज्ञाचें बंधनस्थान विस्तीर्ण जगाला आयुष्य देणारा व सर्वत्र प्रसिद्ध करणारा असा आहे. हे घर्मा, तुझ्या प्रसादानें आमचा द्वेष जावो व आमचा जन्ममरणात्मक संसार चुको. मनुष्यापेक्षां वेगळें कार्य अर्थात् जगत् रक्षणरूपी कार्य करणारा जो परमात्मा त्याची आम्ही सेवा करितों ॥ २० ॥

विनियोग—'घर्मैतत्ते' या मंत्रानें पात्रामध्यें दूध ओतावें.

घर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

अर्थ—हे घर्मा, हें दुग्ध तुझें पूरक अन्न आहे. तूं दुग्धानें वाढ व संतुष्ट हो. आम्ही तुझ्या प्रसादानें वाढूं व आमच्या पशूंची सर्व बाजूनें वृद्धि करूं ॥ २१ ॥

विनियोग--'अचिक्रदत्' या मंत्रानें उत्सादन स्थलीं सिञ्चन करावें.

अचिक्रदद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सꣳ सूर्येण दिद्युतदुदधि-र्निधिः ॥ २२ ॥

अर्थ—आहुतिद्वारानें वृष्टि करणारा घर्म त्यांत दूध ओतलें असतां शब्द करिता झाला. तो हरितवर्ण मोठा व मित्रासारखा सुंदर आहे म्हणून सूर्यासारखा प्रकाशतो. तो जलाचा धारक असून सुखांचा निधि आहे ॥ २२ ॥

विनियोग--'सुमित्रिया नः' हा मंत्र म्हणून यजमानपत्नीसहित सर्व ऋत्वि-जांनीं मार्जन करावें.

सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मा-न्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २३ ॥

अर्थ—जलें व ओषधि आमच्याशीं चांगली मैत्री करोत. व जो आमचा द्वेष करितो व आम्ही ज्यांचा द्वेष करितों त्यांच्याशीं जलें व ओषधि शत्रुत्व करोत ॥ २३ ॥

विनियोग--उद्वयं हा मंत्र म्हणून यजमानानें ईशान्य दिशेकडे जावें.

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्तऽउत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

अर्थ--आम्ही उत्कृष्ट अशा स्वर्गाकडे पाहणारे होत्साते, तमोबहुल अशा या लोकांतून बाहेर पडलों. आणि देवलोकांत सूर्याकडे पहात पहात आम्ही ब्रह्मलोकास प्राप्त झालों ॥ २४ ॥

विनियोग--यजमानानें मागें न पाहतां ईशान्य दिशेकडून येऊन 'एधोसि' या मंत्रानें आहवनीयांत एका समिधेचा होम करावा.

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि । तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

अर्थ—हे समिधे, तूं प्रदीप्त करणारी आहेस म्हणून आम्ही धनादिकांची वृद्धि मिळवूं. हे समिधे, तूं तेजोरूपी आहेस म्हणून मजमध्यें तेज स्थापन कर ॥ २५ ॥

विनियोग--'यावती' इत्यादि मंत्रानें सपवित्र अशा अग्निहोत्र हवणीमध्यें दधिघर्माचें ग्रहण करावें.

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्यक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

अर्थ--हे इंद्रा, तुझ्या अन्नसहित अहिंसित पात्राचें तितकेंच प्रमाण मी ग्रहण करितों की जें प्रमाण घेतल्ले असतां माझ्या यज्ञाचा क्षय होणार नाहीं. त्या प्रमाणामध्यें द्यावा पृथिवीचें परिमाण व सप्तसमुद्रांचें परिमाण विशेषेंकरून स्थित झालें. (द्यावा पृथिवी आणि सप्त समुद्र यांच्या इतका मोठा दधिघर्म मी ग्रहण करतों) ॥ २६ ॥

विनियोग--' मयि त्यत् ' या मंत्रानें यजमान व ऋत्विजांनीं हुतशेषाचें भक्षण करावें.

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः । घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

अर्थ--मोठें असें तें वीर्य संकल्पसिद्धि आणि जगप्रसिद्ध सूर्याचें तेज व वेदत्रयात्मक तेज यांच्यासह तीन दीप्तींनीं युक्त असा घर्म माझे ठायीं विराजित होवो ॥ २७ ॥

विनियोग--' पयसो ' इत्यादि मंत्राचा दधिघर्मभक्षणांतच विनियोग आहे. ' त्विषः संवृक् ' या मंत्रानें महाव्रतीय दिवशीं दधिघर्माचें भक्षण करावें.

पयसो रेतऽआभृतं तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराᳪं समाम् । त्विषः संवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते सुषुम्णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः । इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमतऽउपहूतऽउपहूतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

अर्थ--दुग्धाचा साररभाग व जगदुत्पत्तीचें बीज असें जे दधिघर्म तें आम्ही दर वर्षी भक्षण करूं. (आम्ही सर्वदा यज्ञ करणारे होऊं.) हे कान्तीचा स्वीकार करणाऱ्या सुखदात्या दधिघर्मा, मला बोलाविल्यानंतर मी तुझा अंश भक्षण करीत आहें. तूं संकल्प सिद्ध करणारा सुखकारक अग्नींत हवन केला गेलेला इंद्रानें व प्रजापतीनें भक्षिलेला मधुरस्वादयुक्त व ज्याचें आव्हान केलें असा आहेस ॥ २८ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृते** माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति अष्टत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

विनियोग--या अध्यायामध्यें सहाव्या मंत्रापर्यंत प्रायश्चित्ताच्या आहुति सांगितल्या आहेत.

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहाग्नये स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा । दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

अर्थ--हिरण्यगर्भरूपी अधिपतीसह प्राणांना ही पूर्णाहुति सुहुत असो. पृथ्वी, अग्नि, अंतरिक्ष, वायु, द्युलोक, सूर्य यांना हें हवि सुहुत असो ॥ १ ॥

दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहा वरुणाय स्वाहा । नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

अर्थ--दिशा, चंद्र, नक्षत्र, अप, वरुण, नाभिदेवता व पवित्र करणारा देव यांना हें हवि सुहुत असो ॥ २ ॥

वाचे स्वाहा प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

अर्थ--वाणी, प्राण, इंद्रिय, चक्षु, श्रोत्र यांच्या अधिष्ठातृ देवांना हें आहुति सुहुत असो ॥ ३ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय । पशूनाᳪं रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ॥ ४ ॥

अर्थ--मी मनाचा अभिलाष, प्रयत्न, वाणीचें सत्य यांना प्राप्त होवें म्हणजे मीं प्रयत्न करावा व खरें बोलावें. माझे ठायीं हें सर्व राहो. पशूंची शोभा, अन्नाचा रस, कीर्ति व लक्ष्मी यांच्या अधिष्ठातृ देवतांना हें हवि सुहुत असो ॥ ४ ॥

प्रजापतिः संभ्रियमाणः सम्राट् संभृतो वैश्वदेवः सᳪंसन्नो घर्मः प्रवृक्तस्तेजऽउद्यतऽआश्विनः पयस्यानीयमाने पौष्णो विष्यन्दमाने मारुतः क्लथन् । मैत्रः शरसि संताय्यमाने वायव्यो ह्रियमाणऽआग्नेयो हूयमानो वाग्घुतः ॥ ५ ॥

अर्थ—महावीर तयार होत असतां फुटला तर त्याबद्दल प्रायश्चित्त. होमाची देवता प्रजापति, तो पूर्ण बनवून झाल्यावर फुटला तर त्याची प्रायश्चित्त देवता सम्राट्, तो अधिश्रयणाचे (शिजविण्याच्या) पूर्वी फुटला तर त्याची प्रायश्चित्त देवता विश्वेदेव, शिजवून खालीं उतरण्यापूर्वी फुटल्यास प्रायश्चित्त देवता घर्म, अग्नीवरून काढून अजादुग्ध त्यावर ओतण्याच्यापूर्वी फुटल्यास प्रायश्चित्त देवता तेजस्, अजादुग्ध ओतीत असतां फुटल्यास प्रायश्चित्त देवता अश्विनीकुमार, ओतावयाचें दूध भांडयांतून बाहेर पडत असतां घर्म फुटल्यावर त्याची देवता पूषा, तूप त्यावर घातलें जात असतां फुटल्यास त्याची प्रायश्चित्त देवता मरुत्, त्यावर दूध ओतलें जात असतां जो तरंग उत्पन्न होतो त्यावेळीं घर्म फुटला असतां त्याची प्रायश्चित्त देवता मित्र, होमाचेपूर्वी आहवनीयाकडे नेला जात असतां त्याची देवता वायु, होमाचे वेळीं फुटल्यास त्याची प्रायश्चित्त देवता अग्नि, होमानंतर फुटल्यास त्याची प्रायश्चित्त देवता वाग्देवी, (ह्या आहुति घृताच्या आहेत) ॥ ५ ॥

सविता प्रथमेऽहन्नग्निर्द्वितीये वायुस्तृतीयऽआदित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चमऽऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे मित्रो नवमे वरुणो दशमऽइन्द्रऽएकादशे विश्वेदेवा द्वादशे ॥ ६ ॥

अर्थ—पहिल्या दिवशीं घर्म फुटल्यास प्रायश्चित्त देवता सविता, दुसऱ्या दिवशीं अग्नि, तिसऱ्या दिवशीं वायु, चवथ्या दिवशीं आदित्य, पांचव्या दिवशीं चंद्रमा, सहाव्या दिवशीं ऋतु, सातव्या दिवशीं मरुत्, आठव्या दिवशीं बृहस्पति, नवव्या दिवशीं मित्र, दहाव्या दिवशीं वरुण, अकराव्या दिवशीं इंद्र, बाराव्या दिवशीं विश्वेदेव. (महावीर भेदसंबंधीं प्रायश्चित्तें संपलीं) ॥ ६ ॥

विनियोग—चयन यज्ञामध्यें मरुत्‌देवताक सहा पुरोडाश होमल्यावर अनूच नांवाचा सातवा पुरोडाश ' उग्रश्च ' या मंत्रानें होमावा.

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

अर्थ—१ उग्र २ भीम (भयंकर) ३ ध्वान्त (शब्द करणारा) ४ धुनि (शत्रूंना कापविणारा) ५ सासहान (शत्रूंचा पराजय करणारा) ६ अभियुग्वा (अन्याला समोर येणारा) ७ विक्षिप शत्रूंना पळवून देणारा. या सात मरुत देवतांना हें हवि हुत असो ॥ ७ ॥

विनियोग—' अग्निꣳ हृदयेन ' इत्यादि मंत्रांनीं आज्याच्या आहुति द्याव्या.

अग्निꣳ हृदयेनाशनिꣳ हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना । शर्वं मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुꣳ शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

अर्थ—हृदयरूपी अंगांनीं मी अग्निदेवाला संतुष्ट करतों. तसेंच हृदयाग्र भागानें अशनिदेवाला, संपूर्ण हृदयानें पशुदेवाला, यकृतानें भवाला, हृदयांतील मतस्नसंज्ञक अस्थींनीं शर्वदेवाला, अश्वाच्या क्रोधानें ईशानदेवाला, पार्श्वाच्या अस्थींतील मांसानें महादेवाला, मोठ्या आतडयानें उग्रदेवाला, गंडस्थलाच्या अधोभागानें व हृदयकोशस्थ पिंडीकोशांनीं शिंगिसंज्ञक देवांना संतुष्ट करितों)॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रꣳ सौव्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साध्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यꣳ रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

अर्थ—रक्तानें उग्र देवाला, उत्तम कर्मानें मित्रदेवाला, दुष्ट कर्मानें रुद्र देवाला, चांगल्या क्रीडेनें इंद्र देवाला, सामर्थ्यानें मरुत् देवांना, प्रमोदानें साध्य देवाला, कंठांतील मांसानें भवदेवाला, पार्श्वस्थ मांसानें रुद्र देवाला, यकृतानें महादेवाला, मोठ्या आंतड्यानें शर्वाला व हृदयाच्छादक आंतड्यानें पशुपति देवाला मी प्रसन्न करितों. ॥ ९ ॥

विनियोग—' लोमभ्यः स्वाहा ' येथून बेचाळीस प्रायश्चित्ताच्या आहुति सांगितल्या आहेत.

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । माꣳसेभ्यः स्वाहा माꣳसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

अर्थ—लोम, त्वक्, लोहित, मेद, मांस, स्नायु, अस्थि, मज्जा, वीर्य, गुद (हीं अंगें आहेत.) ॥ १० ॥

(यापुढें आयास वगैरे देवांचीं नावें आहेत.)

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा । शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥

अर्थ—आयास, प्रायास, संयास, वियास, उद्यास, शुक, शोचत्, शोचमान, शोक ॥ ११ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

अर्थ—तपस्, तप्यत्, तप्यमान, तप्त, घर्म, निष्कृति, प्रायश्चित्ति, भेषज ॥१२॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा ॥ १३ ॥

अर्थ--यम, अन्तक, मृत्यु, ब्रह्मन्, ब्रह्महत्या, विश्वेदेव या देवांना हें हवि सुहुत असो. पूर्वोक्त हविर्द्रव्यें द्यावापृथिवीपर्यंत देवतांना सुहुत असोत. (येथें कर्मकांड संपलें) ॥ १३ ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्याय श्रीधरशास्त्रिकृते** माध्यन्दिनीय वाजसनेयि संहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** एकोनचत्वारिंशतमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

विनियोग--आतांपावेतों (एकोणचाळिस अध्यायपावेतों) कर्मकाण्ड सांगितलें, या चाळिसाव्या अध्यायांत कर्मानें शुद्धचित्त झालेल्या मुमुक्षूकरितां ज्ञान व उपासना सांगतात. ' ईशावास्य ' या अध्यायाचा कर्मांत विनियोग शक्य नाहीं कारण त्यांत शुद्ध अद्वैत ब्रह्माचें प्रतिपादन आहे.

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

अर्थ—या तीनही लोकांत असलेल्या सर्व स्थावरजंगम वस्तु त्या परमात्मस्वरूपानें व्याप्त करण्यास योग्य आहे. म्हणजे मी परमात्मस्वरूपी आहे व इतर कोणतीही वस्तु सत्य नाहीं, असा विचार करावा. त्या सर्व वस्तूंचा त्याग करून म्हणजे ही वस्तु माझी उपभोग्य आहे अशी आसक्ति सोडून त्या वस्तूचा स्वीकार करावा. कारण कोणतीही वस्तु कोणाच्याही मालकीची नाहीं ॥ १ ॥

विनियोग—वरील आत्मज्ञानाला असमर्थ जो पुरुष त्यास कर्में सांगतात.

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

अर्थ—अग्निहोत्रादि निष्काम कर्में करून शंभर वर्षें वांचावें (मनुष्याचें आयुष्य वेदांत शंभर वर्षेंच सांगितलें आहे.) हीच पद्धत पुरुषत्वाचा अभिमान कायम असतां अशुभ कर्माचा संसर्ग होणार नाहीं अशी आहे. त्याशिवाय दुसरी पद्धत कर्मलेप न होण्याची नाहीं. (इतर कोणत्याही तऱ्हेनें कर्म केलें असतां पुण्यपापांचा लेप होतो.) ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोकाऽअन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अर्थ—(काम्य कर्म करणारांची या मंत्रांत निंदा केली आहे.) जे लोक आत्मघातकी असतात म्हणजे काम्य कर्मांत तत्पर होऊन आत्म्याला ओळखत नाहीं ते मेल्यानंतर असुर लोकांना प्राप्त होतात. ते असुर लोक अज्ञानानें आच्छादित झालेले आहेत ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनंद्देवाऽआप्नुवन्पूर्वमर्शत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अर्थ—(मुमुक्षूंना प्राप्य जें ब्रह्म त्याचें या मंत्रांत वर्णन आहे) ब्रह्म न हलणारें सर्वदा एक स्वरूपी अद्वितीय असें, मनापेक्षांही अधिक वेगवान् असें आहे. तें ब्रह्म चक्षुरादि इंद्रियांना प्राप्त होत नाहीं कारण तें त्यांच्या अगोदरच पलीकडे जातें. तें स्वतः अविकृत स्वरूपांत राहून धावणाऱ्या इंद्रियांना ओलांडून जातें. त्या नित्य चैतन्यरूपी आत्म्याची स्थिति आहे म्हणूनच वायु सर्व कर्में धारण करितो ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

अर्थ—(पूर्वीच्या मंत्रांतीलच अर्थ पुनः सांगतात कारण ब्रह्मतत्त्व दुर्ज्ञेय आहे) तें ब्रह्म हालचाल वगैरे क्रिया करणारें आहे व तशी क्रिया करणारेंही नाहीं. आदित्यरूपानें राहणारें असल्यामुळें तें ब्रह्म आपणांपासून दूर आहे व पृथ्वीरूपी असल्यामुळें तें आपल्या जवळ आहे. व विज्ञान स्वरूपानें सर्व प्राणिसमुदायाच्या आंत आहे व जडस्वरूपानें याच प्राणिसमुदायाच्या बाहेरही आहे ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

अर्थ—(या मंत्रांत उपासनेचा प्रकार सांगतात) जो मुमुक्षु पुरुष सर्व भूतांना आत्मस्वरूपांतच पाहतो म्हणजे माझ्याहून भूतें व्यतिरिक्त नाहींत असें समजतो व आत्मा सर्व भूतांत व्याप्त झाला आहे असें समजतो त्याला (त्या मुमुक्षु पुरुषाला) कसलाही संशय राहत नाहीं ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोकऽएकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

अर्थ—(हीच गोष्ट पुनः सांगतात) ज्या अद्वैत अवस्थेंत सर्व भूतें आत्मस्वरूपीच झालीं त्या अवस्थेंत मुमुक्षु आत्म्याचें एकत्व पाहतो. त्यावेळीं त्याला कसला मोह व कसला शोक होणार ? कारण त्याच्या संसाराचा पूर्ण उच्छेद झाला आहे ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

अर्थ—(पूर्वोक्त रीतीनें आत्मोपासना केली असतां प्राप्त होणारें जें फल तें सांगतात) तो ब्रह्मोपासक ब्रह्माला प्राप्त होतो तें ब्रह्म विज्ञानस्वरूपी, शुद्ध देहरहित, व्रणरहित, स्नायुरहित, रात्वादिगुणांनीं भ्रष्ट न होणारें, पापाचा संसर्ग नसलेलें असें आहे. तो उपासक अनंत वर्षेंपर्यंत आपलेपणा टाकून सर्व उपभोगांचें स्वरूप ओळखून त्यांचा स्वीकार करतो. तो भूतकालदर्शी, बुद्धिमान्, ज्ञानानें सर्व उपभोग्य वस्तूंचा पराजय करणारा व स्वयंभू ब्रह्मरूपी असा आहे ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ संभूत्याꣳ रताः ॥ ९ ॥

अर्थ—(या पुढें उपासनेसंबंधीं सहा मंत्र सांगतात) जे नास्तिक लोक पुनर्जन्म नाहीं असें समजतात ते तामस व अंधकारयुक्त नरकाला प्राप्त होतात. तसेंच जे पुनर्जन्म असल्यानें चांगला जन्म मिळण्याकरितां पुनः पुनः कर्में करीत राहतात व आत्मज्ञानास पराङ्मुख होतात ते त्यापेक्षांही अधिक भयंकर नरकाला जातात ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अर्थ—कार्यब्रह्माच्या उपासनेचें अणिमा, महिमा वगैरे सिद्धिप्राप्ति हें फल आहे व अव्याकृतोपासनेचें त्याहून वेगळेंच फल आहे असें तत्त्व समजून सांगणाऱ्या बुद्धिवान् पुरुषांकडून आम्ही ऐकलें ॥ १० ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अर्थ—सर्व जगाच्या उत्पत्तीचें स्थान जें परब्रह्म आणि विनाशी शरीर हें जो एकत्र समजतो म्हणजे मी देहभिन्न असून प्रारब्धाच्या प्रेरणेनें ज्ञानोत्पत्तिसाधक निष्काम कर्में मी करितों असें समजतो, तो विनाशी शरीरानें मृत्यु तरून म्हणजे अंतःकरणशुद्धि प्राप्त करून आत्मज्ञानानें मोक्ष मिळवितो ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते। ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ विद्यायां रताः ॥ १२ ॥

अर्थ—(जे कर्मनिष्ठ पुरुष जन्मभर कर्मच करीत राहतात त्यांच्याकरितां विद्या व अविद्या यांचा समुच्चय सांगण्याच्या हेतूनें केवळ विद्येची व केवळ अविद्येची निंदा सांगतात.) जे लोक केवल अग्निहोत्रादि स्वर्गफलक कर्में करतात. (ते अंधकाररूपी नरकाला प्राप्त होतात) म्हणजे पुनः पुनः संसारांत येतात व जे चित्ताच्या एकाग्रतेपूर्वी केवळ देवतोपासनाच करितात ते त्याहूनही अधिक भयंकर नरकाला प्राप्त होतात ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्यायाऽअन्यदाहुरविद्यायाः। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

अर्थ--देवतोपासनेचें फल वेगळें आहे व अग्निहोत्रादि सकाम कर्मांचें फल वेगळें आहे असें तत्त्व समजून सांगणाऱ्या बुद्धिमान् पुरुषाकडून आम्हीं ऐकलें ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

अर्थ--(आतां कर्म व देवतोपासना यांचा समुच्चय सांगतात) जो मुमुक्षु पुरुष कर्म व देवतोपासना एकाच मनुष्यास समुच्चयानें करतां येतात असेंच समजतो तो अग्निहोत्रादि कर्मानें मृत्यु तरून जाऊन अंतःकरणाची एकाग्रता झाल्यावर देवतोपासनेनें देवतास्वरूपी अमृतत्वाला प्राप्त होतो ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम्। ओ३म् क्रतो स्मर॥ क्लिबे स्मर कृतं स्मर ॥ १५ ॥

अर्थ—(ज्यानें उपासना केली असा योगी अंतकालीं प्रार्थना करितो.) मरणाऱ्या माझें सप्तदशावयवात्मक लिंग शरीर सूत्रात्मसंज्ञक अमृतस्वरूप वायूला प्राप्त होवो. व हें स्थूल शरीर भस्म होऊन जावो. योग्याला उपास्य व ब्रह्माचें प्रतीक 'ओम्' हें आहे. हे संकल्पात्मक अग्ने, मी ब्रह्मचर्याश्रमांत व गृहस्थाश्रमांत तुझें जें आराधन केलें त्याचें स्मरण कर. व त्या आराधनाप्रमाणें मला देण्यास योग्य जो लोक तूं ठरविला आहेस त्याचें स्मरण कर. तसेंच मी लहानपणापासून आतांपर्यंत जें कर्म केलें त्याचें स्मरण कर. (माझा मृत्युकाल जवळ आला आहे म्हणून या सर्व वरील गोष्टींचें स्मरण कर.) ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

अर्थ--(या मंत्रांत योगी गमनमार्गाची प्रार्थना करितो) हे प्रकाशक अग्ने, आम्हांला उत्तम अशा देवमार्गानें (उत्तर मार्गानें) ने. व तेथें आम्हांला (मुक्तिरूपी धन दे) तूं आमचीं सर्व कर्में जाणतोस म्हणून आमचें जें कुटिल पाप तें आमच्यापासून दूर कर. त्यायोगें शुद्ध झालेले आम्ही तुजकारणें पुष्कळ नमस्कार-वाक्यें बोलूं. म्हणजे नमस्कार करून आम्ही तुझी सेवा करूं ॥ १६ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥ १७ ॥

अर्थ--(या मंत्रांत आदित्याची उपासना सांगितली आहे) सुवर्णासारख्या प्रकाशक तेजोमंडलानें सूर्यमंडलस्थ अविनाशी ब्रह्मपुरुषाचें शरीर झांकलें गेलें आहे. तथापि या सूर्यमंडलांत असलेला जो ब्रह्मपुरुष तो मीच आहें. म्हणजे आदित्यस्थ पुरुष आणि या जगांत असलेला पुरुष हे व मी अभिन्न (एकच) आहोंत. 'ओम्'

हें ब्रह्मांचें नांव आहे. त्या ब्रह्माचें आकाश स्वरूपानें म्हणजे व्यापक स्वरूपानें ध्यान करावें ॥ १७ ॥

इति श्रीपाठकोपाभिधश्रीधरशास्त्रिकृते माध्यन्दिनीय-वाजसेनेयिसंहितानुवादे **वेदप्रकाशाख्ये** चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

इति **श्रीपाठकोपाभिधमहामहोपाध्यायश्रीधरशास्त्रिकृतो** माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितानुवादो **वेदप्रकाशाख्यः** समाप्तः । श्रीशिवार्पणमस्तु ॥

ओ ३ म् खं ब्रह्म ॥

इति चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मन्त्रसूची

शुक्लयजुर्वेदसंहितागतमन्त्रकोशः ।